सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२२-२०२३

महिला व बाल विकास विभाग

शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे
२०२२

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२२-२०२३

महिला व बाल विकास विभाग

अ नु क्र म णि का

प्रकरण	विषय		पृष्ठ क्रमांक
१.	प्रस्तावना-समग्र कार्यक्रम	...	१
२.	आयुक्तालय, जिल्हास्तरीय कार्यालयीन पदांचे तक्ते	...	३
३.	तपशीलवार खर्चाचे अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक (तक्ता क्रमांक १-२)	...	४
४.	योजनेत्तर मंडळनिहाय खर्च	...	१२
५.	संचालन व प्रशासन	...	१४
६.	महिला विकास कार्यक्रम	...	१५
७.	बाल संरक्षण कार्यक्रम	...	४०
८.	इतर कार्यक्रम-महात्मा गांधी प्रशासन प्रशिक्षण संस्था, पुणे	...	५५
९.	इमारत दुरूस्ती व बांधकाम	...	५७
१०.	अपराधी परिवीक्षा अधिनियम-१९५८	...	५९
११.	मुंबई भिक्षा प्रतिबंध अधिनियम-१९५९	...	६१
१२.	महिला व बाल विकास विभाग मंत्रालय/आयुक्तालयस्तर पदे-वेतनश्रेणी दर्शविणारे तक्ते	...	६६
१३.	एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना (जनरल) दृष्टिक्षेपात	...	७०
१४.	एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना (आदिवासी)	...	९१
१५.	एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना-प्रपत्रे २ ते प्रपत्रे ८	...	९५

प्रकरण १

प्रस्तावना

महिला व बाल विकास विभागामार्फत समाजातील महिला व बालक या दुर्बल घटकांच्या विकासाचे प्रश्न हाताळण्यासाठी, महिला व बाल विकास आयुक्तालय, पुणे-१; एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, वांद्रे, मुंबई; महाराष्ट्र राज्य समाजकल्याण बोर्ड, मुंबई व राज्यातील सर्व जिल्हानिहाय जिल्हास्तरीय कार्यालये व नागरी प्रकल्प इ. कार्यालये स्थापन केलेली आहेत. सदर कार्यालयांमार्फत महिला विकास व बाल विकासाच्या योजना, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना नागरी प्रकल्प, महात्मा गांधी प्रशासन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे, सराईत अपराधी व अपराधी परिवीक्षा अधिनियम योजना, भिक्षा प्रतिबंध योजना इत्यादी योजना राबविल्या जातात. जिल्हास्तरीय कार्यालयातील जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी व महिला व बाल विकास अधिकारी, महिला व बाल कल्याण समिती जिल्हा परिषद हे सर्व योजना निहाय कामकाज पाहतात.

महिला विकास —

महिला विकासाच्या योजना प्रामुख्याने दोन प्रकारात राबविण्यात येतात. मुली/स्त्रियांचा अनैतिक व्यापार प्रतिबंध अधिनियम, १९५६ या कायद्या अंतर्गत नैतिक संकटात सापडलेल्या स्त्रियांच्या संरक्षण व पुनर्वसनासाठी महिला संरक्षण गृहे स्थापन करणेत आलेली आहेत. तसेच दुसऱ्या कल्याणकारी उपक्रमामध्ये निराश्रित, आर्थिक दृष्ट्या मागास, परित्यक्ता, विधवा या प्रकारामध्ये येणाऱ्या महिलांच्या पुनर्वसनासाठी महिला राज्यगृहे (वसतिगृहे), आधारगृहे, माहेर योजना संस्थांतर्गत व्यवसाय प्रशिक्षण इत्यादी योजना/संस्था कार्यरत आहेत. महिलांच्या व्यक्तिगत प्रगतीसाठी-विद्यावेतन, स्वयंरोजगार, महिला प्रशिक्षण केंद्र, विवाहभत्ता इ. योजना कार्यरत आहेत. केंद्र पुरस्कृत योजना अंतर्गत महिलांच्या सहाय्यासाठी नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृहे, अल्पमुदतीची निवासस्थाने, नोराड, स्वाधार, पायलट प्रोजेक्ट व राज्यस्तरावर महिला समुपदेशन केंद्र व शेतकऱ्यांच्या मुलींच्या सामुहिक विवाहाची योजना या नवीन योजनांचा समावेश आहे. यांचा तपशील पुढीलप्रमाणे.

(१) स्वागत केंद्रे, राज्यगृहे व संरक्षण गृहे
(२) निराश्रित स्त्रियांसाठी प्रशिक्षण केंद्र
(३) आधारगृह चालविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना सहाय्य
(४) हुंडा पद्धतीचे निर्मूलन
(५) महिला मंडळांना अनुदाने
(६) स्वयंरोजगार योजनेखाली महिलांना व्यक्तिगत व्यावसायिक आर्थिक सहाय्यासाठी सहाय्यक अनुदान
(७) व्यवसायाभिमुख शिक्षण घेणाऱ्या महिलांना विद्यावेतन देण्यासाठी अनुदान
(८) देवदासी व पुनर्वसन योजना
(९) महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाला अनुदाने
(१०) स्वाधार योजना
(११) उज्वल योजना
(१२) महिलांसाठी बहुद्देशीय समाज केंद्राची स्थापना
(१३) पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर पुरस्कार
(१४) स्वयंसिद्धा योजना
(१५) महिलांकरिता समुपदेशन केंद्रे
(१६) शेतकऱ्यांच्या मुलींच्या शुभमंगल सामुहिक विवाह योजनेकरिता (विवाह भत्ता देण्यासाठी) स्वयंसेवी संस्थांना सहायक अनुदान
(१७) महिला आर्थिक विकास महामंडळ

शासन निर्णय, महिला व बाल विकास विभाग मंत्रालय, मुंबई, क्र. एमबीएस-२०००/प्र. क्र.३५३/का-२, दि. २०-१०-२००० अन्वये योजना क्रमांक ६, ७, ८, ९, १२, १६ या दिनांक २-१०-२००० पासून जिल्हा परिषदेकडे अंमलबजावणीसाठी हस्तांतरित करण्यात आलेल्या आहेत.

(अ) महिला विकासाच्या केंद्राच्या योजना

महाराष्ट्र राज्यामध्ये केंद्र शासन पुरस्कृत योजना राबविण्यात येतात. सदर योजना बदललेल्या केंद्र : राज्य प्रमाणानुसार ६० : ४० (१००%) या प्रमाणात राबविल्या जातात. स्वयंसेवी संस्थांचे प्रस्ताव, राज्य शासनाकडून विभागाच्या शिफारशींसह केंद्र शासनास मंजुरीसाठी पाठविल्या जातात.

(१) नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृह
(२) स्वयंसिद्धा
(३) स्टेप योजना (महिलांसाठी प्रशिक्षण/व्यवसायासाठी सहाय्य)
(४) उज्ज्वल योजना
(५) अल्प मुदतीची निवासगृहे
(६) स्वाधार/हेल्पलाईन

२. बाल संरक्षणाच्या योजना —

बाल संरक्षणाचा कार्यक्रम दोन प्रकारे राबविण्यात येतो. बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, २०१५ या कायद्यांतर्गत निरीक्षण गृहे व बालगृहे या निवासी सेवा योजना चालविण्यात येतात. हा उपक्रम उन्मार्गी लागलेल्या अवखळ व बालगुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे झुकलेल्या विधी संघर्षित व जपणूक आणि संरक्षणाची गरज असलेल्या मुलांना संरक्षण देऊन त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी राबविला जातो. तसेच अनाथ व निराधार मुलांच्या पुनर्वसनासाठी बालगृहे या संस्था कार्यरत आहेत. दत्तक योजने अंतर्गत अनाथ मुलांना सक्षम कुटुंबामध्ये संगोपनासाठी देण्याची योजनादेखील बाल संरक्षणामध्ये समाविष्ट आहे.

(१) शासकीय बालगृहे व निरीक्षण गृहे
(२) सुधारगृहे चालविणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना सहाय्य (बालगृहे व निरीक्षण गृहे)
(३) बाल संगोपन योजना
(४) बाल मार्गदर्शन केंद्र, बाल मार्गदर्शन चिकित्सालये चालविणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना सहाय्यक अनुदान
(५) विशेष पुनर्वसन केंद्र, देवनार, मुंबई.
(६) एकात्मिक बाल संरक्षण योजना
(७) चाचा नेहरू बाल महोत्सव
(८) IIT ians PACE स्वावलंबन पुनर्वसन योजना

३. सुधार सेवा —

अपराधी परिवीक्षा अधिनियम, १९५८ आणि महाराष्ट्र अपराधी परिवीक्षा नियम, १९६६ नुसार सराईत अपराधी गुन्हेगार खुल्या वातावरणात व घरी जाणेस देण्यात आलेली उपचार सवलत. तसेच गुन्हेगारांना मामुली प्रकरणात ताकीद देऊन मुक्त करणे, पहिल्यांदा गुन्हा केलेल्या गुन्हेगारास न्यायालयाकडून परिवीक्षा उपचारांचा फायदा करून देणे, मुक्त कैद्यांना नोकऱ्या मिळवून देऊन त्यांचे योजनाबद्ध पुनर्वसन करण्यात येते.

४. इतर योजना —

पुरुषांकरिता राज्यगृहे : जी मुले बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, २००० अन्वये सुधार प्रशासन संस्थांमधून मुक्त केली जातात अशा बेघर मुलांच्या पुनर्वसनासाठी औद्योगिक प्रशिक्षण दिले जाते.

५. भिक्षा प्रतिबंध योजना —

शासन निर्णय, महिला व बाल विकास विभाग मंत्रालय, मुंबई, क्र. आस्था/२०००/प्र. क्र. ९४/का-७,/ दि. ११-७-२००० अन्वये भिक्षेकरी प्रतिबंध अधिनियमांतर्गत काम व कर्मचारी वर्ग आयुक्त, महिला व बाल विकास यांचेकडे दि. १-९-२००० पासून वर्ग करण्यात आलेला आहे.

भिक्षा मागणे या सामाजिक समस्येचे समूळ उच्चाटण करण्यासाठी शासनाने १९४५ मध्ये कायदा पारित केला गेला तद्नंतर त्यात वेळोवेळी सुधारणा करून, मुंबई भिक्षा प्रतिबंध अधिनियम, १९५९ हा कायदा पारित करण्यात आला. या कायद्यानुसार एखादी व्यक्ती भिक्षा मागताना आढळून आली तर त्यास अटक करून न्यायालयासमोर पुढील योग्य त्या कार्यवाहीस्तव हजर करण्यात येते. त्याचा गुन्हा सिद्ध होईपर्यंत त्यास भिक्षेकरी स्वीकार केंद्रात पाठविण्यात येते. तेथे त्याची प्रथम वैद्यकीय तपासणी होऊन, त्याची वैयक्तिक माहिती तयार करण्यात येते व त्यांना मा. न्यायालयाच्या आदेशान्वये जितक्या कालावधीसाठी स्थानबद्ध केले जाते तितक्या कालावधीसाठी भिक्षेकरीगृहामध्ये पाठविले जाते. सध्या विभागाअंतर्गत १४ संस्था ही योजना राबवितात.

प्रपत्र क्रमांक १

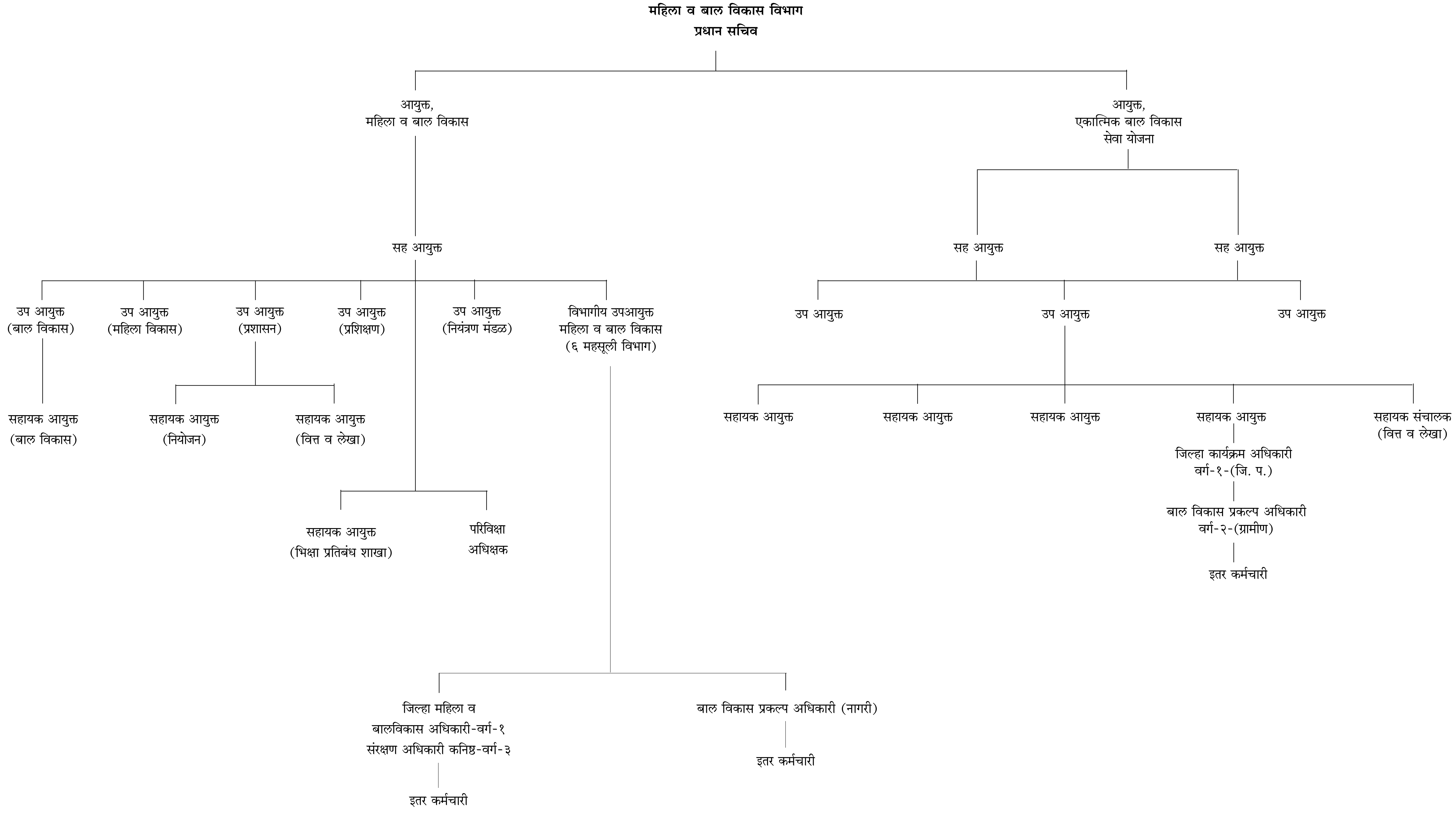
महिला व बाल विकास विभाग
प्रधान सचिव
आयुक्त,
महिला व बाल विकास
आयुक्त,
एकात्मिक बाल विकास
सेवा योजना
सह आयुक्त
सह आयुक्त
सह आयुक्त
उप आयुक्त
(बाल विकास)
उप आयुक्त
(महिला विकास)
उप आयुक्त
(प्रशासन)
उप आयुक्त
(प्रशिक्षण)
उप आयुक्त
(नियंत्रण मंडळ)
विभागीय उपआयुक्त
महिला व बाल विकास
(६ महसूली विभाग)
उप आयुक्त
उप आयुक्त
उप आयुक्त
सहायक आयुक्त
(बाल विकास)
सहायक आयुक्त
(नियोजन)
सहायक आयुक्त
(वित्त व लेखा)
सहायक आयुक्त
सहायक आयुक्त
सहायक आयुक्त
सहायक आयुक्त
सहायक संचालक
(वित्त व लेखा)
जिल्हा कार्यक्रम अधिकारी
वर्ग-१-(जि. प.)
बाल विकास प्रकल्प अधिकारी
वर्ग-२-(ग्रामीण)
इतर कर्मचारी
सहायक आयुक्त
(भिक्षा प्रतिबंध शाखा)
परिविक्षा
अधिक्षक
जिल्हा महिला व
बालविकास अधिकारी-वर्ग-१
संरक्षण अधिकारी कनिष्ठ-वर्ग-३
इतर कर्मचारी
बाल विकास प्रकल्प अधिकारी (नागरी)
इतर कर्मचारी

प्रकरण २

विभागीय उपआयुक्त, महिला व बाल विकास विभाग (६ पदे)

जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी, वर्ग-२ | लेखाधिकारी

जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी कार्यालय (राज्य स्तर) (२९ पदे वर्ग-१, ६ पदे वर्ग-२)

जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी, वर्ग-१ (२९ पदे वर्ग-१ व ६ पदे वर्ग-२)

जिल्हा परिविक्षा अधिकारी
परिविक्षा अधिकारी (वर्ग-३)
वरिष्ठ लिपिक (वर्ग-३)
कनिष्ठ लिपिक (वर्ग-३)
वाहन चालक (वर्ग-३)
शिपाई (वर्ग-४)

संरक्षण अधिकारी (वर्ग-३) (जिल्हा स्तर)
विधी सल्लागार
डाटा इन्ट्री ऑपरेटर

संरक्षण अधिकारी (वर्ग-३) (तालुका स्तर)
सहाय्यक तालुका स्तर
बहुउद्देशीय कर्मचारी (तालुका स्तर)

जिल्हा परिषद, महिला व बाल विकास विभाग (जिल्हा स्तर) (३४ कार्यालये)

जिल्हा कार्यक्रम अधिकारी वर्ग-१ (३४ जिल्हा परिषदा)
कक्ष अधिकारी (वर्ग-३)
अधिक्षक (वर्ग-३)
वरिष्ठ सहाय्यक (लेखा) (वर्ग-३)
सांख्यिकी सहाय्यक (वर्ग-३)
वरिष्ठ सहाय्यक (वर्ग-३)
कनिष्ठ सहाय्यक (वर्ग-३)
वाहन चालक (वर्ग-३)
शिपाई (वर्ग-४)

महिला व बाल विकास विभागांतर्गत महसुली विभागाच्या धर्तीवर सहा विभागीय कार्यालये निर्माण करण्याबाबतचा शासन निर्णय

महाराष्ट्र शासन, महिला व बाल विकास विभाग, शासन निर्णय क्र. मबाआ-२००३/प्र. क्र. २४४/का-७/मंत्रालय, मुंबई-३२ दिनांक १० जानेवारी २०१२ अन्वये आयुक्त, महिला व बाल विकास आयुक्तालय, पुणे यांच्या नियंत्रणाखाली महसुली विभागाच्या धर्तीवर पुणे, मुंबई (कोकण), नाशिक, अमरावती, औरंगाबाद व नागपूर ठिकाणी विभागामध्ये उपलब्ध असलेले अधिकारी/कर्मचारीवृंद घेऊन आयुक्त, महिला व बाल विकास, पुणे यांच्या नियंत्रणाखाली सहा विभागीय कार्यालये सदर शासन निर्णयान्वये निर्माण करण्यात आलेली आहेत.

सदर शासन निर्णय दि. १५-१२-२०११ रोजीच्या मंत्रिमंडळाच्या बैठकीतील निर्णयानुसार निर्गमित करण्यात आलेला असून वित्त विभागाची मान्यता व अनौपचारिक संदर्भ क्र. ४७८/११ व्यय-६, दि. ९-८-२०११ अन्वये निर्गमित झाला आहे.

शासन निर्णय क्र. मबाआ-२००३ प्र. क्र. २४४/का-७ दिनांक ५/२/२०१३ अन्वये ६ विभागीय कार्यालयामध्ये जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी वर्ग-२ व लेखाधिकारी वर्ग-२ ही पदे मंजूर केली आहेत.

प्रकरण

तक्ता

तपशिलवार खर्चाचे

अ. क्र. (१)	कार्यक्रम (२)	प्रत्यक्ष रकमा २०२०-२०२१ (३)	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२०२२ (४)
१	२२३५-सामाजिक सुरक्षा व कल्याण, मागणी क्रमांक एक्स-१.		
	(१) संचालन व प्रशासन	४६११३१	६७६६६५
	(२) बाल कल्याण	२३९८८२१	३००८११४
	(३) महिला कल्याण	६८९१९१	१६३५२५९
	(४) वृद्ध, विकलांग व निराश्रित व्यक्तींचे कल्याण	११७७३६	२१६३८९
	(५) सुधार सेवा	५५७४	५६७५
	(६) व्यवसाय पूर्व प्रशिक्षण	१०६९	११००
	(७) इतर खर्च	०	२२०५
	(८) इतर सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम	६०	२४०
	एकूण २२३५-सामाजिक सुरक्षा व कल्याण.	३६७३५८२	५५४५६४७
२	२२३६-पोषण आहार. मागणी क्र. एक्स-१.		
	(१) इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना	०	०
	(२) एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना	३५१२२३५५	२७३६४४७२
	(३) सबला	०	०
	(४) किशोर शक्ती योजना	०	०
	(५) जागतिक बँक सहाय्यता प्रकल्प	०	०
	(६) विशेष घटक योजना	०	०
	(७) पोषण अभियान	१०१३८९९	१५५३६४५
	(८) बांधकाम	०	११००१३
	(९) प्रशिक्षण	०	०
	(१०) जिल्हा परिषदांना सहाय्य	४१२५५२६	३८७९१५५
	एकूण २२३६-पोषण आहार	४०२७१३००	३३०५६०८५
३	२२५१-सचिवालय, सामाजिक सेवा मागणी क्रमांक एक्स-२ प्रशिक्षण खर्च-५०	०	१०००
	एकूण २२५१-सचिवालय, सामाजिक सेवा	०	१०००

३

क्रमांक १

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२०२२ (प्रधानशीर्षनिहाय सारांश) (रुपये हजारांत)

सुधारित अंदाज २०२१-२०२२	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२२-२०२३
(५)	(६)
६०३००१	७२१५९५
३६६१५७६	३५३५२९२
११३१९७८	१९१८४८९
१६०००९	२३३८३९
२७५०	६२५०
४८६९	१७४३१
७२०५	२३१५
१६०	१८०
५५७१५४८	६४३५३९१
०	०
४०२३७७१४	२८८९०३३८
१५५३००	४७५३८
०	०
०	०
०	०
१५५३६४५	११०००२५
८६०१२	५३६०१९
७००००	७९९५०
५३८४०२९	४३६७२६२
४७४८६७००	३४४८५११३
९७७७९	१४४३४८
९७७७९	१४४३४८

तक्ता

अ. क्र.	कार्यक्रम	प्रत्यक्ष रकमा २०२०-२०२१	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२०२२
(१)	(२)	(३)	(४)
	४२३५ व ४२३६-सामाजिक सुरक्षा व कल्याण व पोषण आहार यांवरील भांडवली खर्च		
४	४२३५-सामाजिक सुरक्षा व कल्याण, यांवरील भांडवली खर्च	०	१३६३
	४२३६-पोषण आहार यांवरील भांडवली खर्च	०	०
	बी-भांडवली लेख्यावरील खर्च	०	१३६३
	७६१०-शासकीय कर्मचारी इत्यादींना कर्ज		
५	७६१०-शासकीय कर्मचारी इत्यादींना कर्ज	२८५५०	७५२००
६	२४०६-वनीकरण व वन्यजीवन	६९१	१०००
	सी-ऋण शीर्षाखालील खर्च	२९२४१	७६२००
	एकूण बेरीज महिला व बाल विकास विभाग	४२८६०७६०	३५९७२०८७

क्रमांक १– चालू

सुधारित अंदाज २०२१-२०२२	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२२-२०२३
(५)	(६)
१३६३	०
३६८९४७	३७००००
३७०३१०	३७००००
५६४००	७५२००
२	०
५६४०२	७५२००
४२६७१२	४४५२००

तक्ता

(१)	(२)	प्रत्यक्ष रकमा २०२०-२०२१ (३)
	(ब) विषयवार वर्गीकरण	
	१. संचालन व प्रशासन	
१.	महिला व बाल कल्याण संचालनालय (२२३५-२०७-२)	३४५३६६
२.	महाराष्ट्र राज्य जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ याच्या कलम १८३ अन्वये जिल्हा परिषदांना आस्थापना अनुदान (२२३५-२३२-१)	८८५७०
३.	महिला व बाल कल्याण संचालनालय (२२३५-२५९-१)	०
४.	जनजागृती, प्रसिद्धी, प्रशिक्षण आणि मूल्यमापन (२२३५-ए-९०१)	२७१९५
	एकूण संचालन व प्रशासन	४६११३१
	२. महिला कल्याण	
१.	स्वागत केंद्रे, राज्यगृहे व संरक्षण गृहे (२२३५-१२५-४)	१२०९६४
२.	आधारगृहे चालविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना सहाय्य अनुदान (२२३५-१२८-१)	०
३.	हुंडा पद्धतीचे निर्मूलन (२२३५-१३८-१)	०
४.	महिला मंडळांना व्यक्तीगत अनुदाने (२२३५-२१३-४)	०
५.	व्यवसायाभिमुख शिक्षण घेणाऱ्या महिलांना विद्यावेतन देण्यासाठी अनुदान (२२३५-१३६१)	०
६.	देवदासीचे पुनर्वसन (२२३५-१८५-३)	०
७.	महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाला अनुदाने (२२३५-२१६-१)	३६३४६
८.	महिला बहुउद्देशीय समाज केंद्राची स्थापना (२२३५-२९४-९)	०
९.	पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर पुरस्कार (२२३५-२४४-८)	०
१०.	देवदासी पुनर्वसन योजना (२२३५-१३९-९)	०
११.	वन स्टॉप सेंटर (२२३५-बी-९९८)	०
१२.	महिला आर्थिक विकास महामंडळ (२२३५-१३१-६)	१८००००
१३.	महिलांकरिता समुपदेशन केंद्रे (२२३५-३१७-७)	३८७४६
१४.	शेतकऱ्यांच्या मुलींच्या शुभमंगल विवाह योजनेकरिता (विवाह भत्ता देण्यासाठी) स्वयंसेवी संस्थांना	०
	सहाय्यक अनुदान (२२३५-३२०-१)	०
१५.	संरक्षण अधिकारी (२२३५-ए ८५७)	२२६६०१
१६.	पिडीत महिला व बालक मनोधैर्य योजना (२२३५-बी १८३)	०
१७.	तेजस्वीनी (माविम) सहा. अनुदान (२२३५-ए ४८५)	०
१८.	बेटी बचाव बेटी पढाव योजना (२२३५-बी ४९७)	१०८४
१९.	उज्वला योजना. केंद्र हिस्सा (६०%) (२२३५-बी ९७१)	०
२०.	उज्वला योजना राज्य हिस्सा (३०%) (२२३५-बी ९८९)	०
२१.	स्वाधारगृह केंद्र हिस्सा (६०%) (२२३५-सी ०८१)	०
२२.	स्वाधारगृह राज्य हिस्सा (४०%) (२२३५-सी ०९२)	०
२३.	माझी कन्या भाग्यश्री (२२३५-बी-९३३)	८५३२५
२४.	नव तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला उद्यम विकास प्रकल्प राबविण्याकरिता माविमसाठी सहाय्यक अनुदान (आयफ्रेड हिस्सा) (कार्यक्रम) (२२३५-सी-३४१)	०
२५.	महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ यांच्या कलम १८७ अन्वये जिल्हा परिषदांना, महिला मंडळांना अनुदाने देण्यासाठी सहाय्यक अनुदान (२२३५-१३२५)	१२५
२६.	महिला शक्ती केंद्र योजना (केंद्र हिस्सा-६० टक्के) ३१-सहाय्यक अनुदाने-वेतनेत्तर (२२३५-सी-३२१)	०
२७.	महिला शक्ती केंद्र योजना (राज्य हिस्सा - ४० टक्के) ३१-सहाय्यक अनुदाने-वेतनेत्तर (२२३५-सी-३३२)	०
	एकूण — महिला कल्याण	६८९१९१

क्रमांक २—चालू (रुपये हजारांत)

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२०२२	सुधारित अंदाज २०२१-२०२२	प्रस्तावित अंदाज २०२२-२०२३
(४)	(५)	(६)
३८४६२२	३९०८६०	३६५०७७
१०२०४३	९६६४१	१०५८५८
१००००	७५००	२०६६०
१८००००	१०८०००	२३००००
६७६६६५	६०३००१	७२१५९५
१८०५६८	१६५९६८	१८८५९०
२७३६	२०५२	२१८२४
१६२०	१२१५	१६२०
४१७१	२५०३	२०७१
०	०	०
१९१२	११४७	९१२
९३४६१	७७५७१	१४६८२५
५५१	३३१	५५१
४२००	२५२०	१४४४३
०	०	०
०	०	०
३०४५१६	६००१	१००००
६००००	४५०००	५५०००
०	०	०
३३७००९	३०७२००	२९५८६२
५००००	३००००	५००००
०	०	०
०	०	०
६६७१	६६७१	१७६१७
५२३२	५२३२	८८०८
२४८४७	२४८४७	३२६१९
१६५६५	१६५६५	२१७४६
२५००००	१४५५००	१७०००१
२४१२००	२११६५५	८०००००
०	०	०
३००००	३००००	३००००
२००००	५००००	५००००
१६३५२५९	११३१९७८	१९१८४८९

		प्रत्यक्ष रकमा २०२०-२०२१
(१)	(२)	(३)
	३. बाल कल्याण	
१.	बाल न्याय अधिनियमान्वये शासन प्रमाणित गृहे व सुधारगृहे व यांचे परिरक्षण करणे(२२३५-३०३-२)	३६०९५
२.	महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाची स्थापना (२२३५-ए ३११)	१०३८०
३.	संगोपन व संरक्षणाची गरज असलेल्या मुलांसाठी संस्था चालविणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना सहाय्यक अनुदान (२२३५-३०४-१)	१६४६६०
४.	महाराष्ट्र राज्य समाजकल्याण मंडळाला सहाय्यक अनुदान (२२३५-बी-९४२)	६१६४५
५.	निराश्रित बालकांसाठी संस्थेत सेवा (२२३५-११४-७)	३२१५६४
६.	मुलांसाठी चाचा नेहरु बाल महोत्सवांचे आयोजन (२२३५-बी-३२५)	०
७.	आय आय टी पेस अकॅडमीसारख्या संस्थांच्या सहकार्याने स्पर्धात्मक परिक्षांसाठी ५० मुलींकरिता मोफत शिकवणीची तरतूद करणे (२२३५-बी-१९२)	०
८.	बाल संगोपन योजना (२२३५-बी-९०६)	७६५९०
९.	एकात्मिक बाल संरक्षण योजना ६०% केंद्र हिस्सा (२२३५-सी-००९)	२३८६८१
१०.	एकात्मिक बाल संरक्षण योजना ४०% राज्य हिस्सा (२२३५-सी-०१८)	१७९५१९
११.	बेबी केअर किट योजना (२२३५-सी-२२३)	८०००००
१२.	एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेअंतर्गत बाल कल्याण समिती व बाल न्याय मंडळ यांना सहाय्यक अनुदान (केंद्र हिस्सा-३५%)-कार्यक्रम ३१-सहाय्यक अनुदाने (वेतनेत्तर) (२२३५-सी-४१२)	४४२२६
१३.	एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेअंतर्गत बाल कल्याण समिती व बाल न्याय मंडळ यांना सहाय्यक अनुदान (राज्य हिस्सा-६५%)-कार्यक्रम ३१-सहाय्यक अनुदाने (वेतनेत्तर) (२२३५-सी-४२१)	७१४५७
१४.	एकात्मिक बाल संरक्षण योजना ६०% (२२३५-सी-०२७) केंद्र हिस्सा	२२५३३७
१५.	एकात्मिक बाल संरक्षण योजना ४०% (२२३५-सी-०३६) राज्य हिस्सा	१४८६६८
१६.	अनाथ झालेल्या बालकांसाठी अर्थसहाय्य योजना (११)(०१)२२३५-सी-५०१	--
१७.	बाल न्याय निधी योजना (कार्यक्रम) (१८)(०१)-२२३५-सी-४६६-	२००००
	एकूण — बाल कल्याण	२३९८८२१
	४. वृद्ध, विकलांग व निराश्रित व्यक्तींचे कल्याण	
१.	भिक्षेकरी गृहे (२२३५-२८७-८)	११७५३६
२.	कायम विसावा गृह, बिर्सी (२२३५-२८९-६)	२००
	एकूण—वृद्ध, विकलांग, निराश्रित व्यक्तींचे कल्याण	११७७३६
	५. सुधार सेवा	
१.	सराईत अपराधी व अपराधी परिवीक्षा योजना (२२३५-०११-३)	५५७४
	एकूण—सुधार सेवा	५५७४
१.	**६. व्यवसाय पूर्व प्रशिक्षण**	
	महात्मा गांधी प्रशिक्षण संस्था पुणे, या संस्थेचा विस्तार व विकास आणि सक्षमीकरण (२२३५-ए ७३-२)	१०६९
	एकूण—व्यवसाय पूर्व प्रशिक्षण	१०६९
१.	**७. इतर खर्च**	
	इमारतींची दुरुस्ती (२२३५-२२४-१)	०
	एकूण—इतर खर्च	०
	८. इतर सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम	
	ठेवी-भविष्य निर्वाह निधींच्या वर्गणीदारांसाठी संलग्न विमा योजना (२२३५-२२५-२)	६०
	एकूण—इतर सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम	०
	एकूण—कार्यक्रम स्थूल २२३५ सामाजिक सुरक्षा व कल्याण	२८३८८३४
	वजा वसुली	५२५१८
	एकूण—कार्यक्रम निव्वळ	२७८६३१६
	एकूण—महिला व बाल विकास विभाग	२७८६३१६
	४२३५-सामाजिक सुरक्षा व कल्याण यांवरील भांडवली खर्च	०
	४२३६-पोषण आहार यांवरील भांडवली खर्च	०
	एकूण—बी-भांडवली लेख्यांवरील खर्च	०

क्रमांक २– चालू (रुपये हजारांत)

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२०२२	सुधारित अंदाज २०२१-२०२२	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२२-२०२३
(४)	(५)	(६)
४४६५५	४३६१०	४८३१२
१७७९३	१४२६२	१२४६३
२३६८१२	१८९४६२	२४७४७१
६२१०६	११६८८५	६२७४१
२१६०००	१६२०००	२८७६००
२१५००	१२९००	२१५००
०	०	०
१९८०००	५१६२०९	४१८२३५
३४३२२८	३४३२२८	३७५४५०
२२७८१९	२२७८१९	२४९३००
८०००००	८०००००	८०००००
५०८६०	५०८६०	५५९४६
९४४५४	९४४५४	१०३८९९
४०४९३२	४०४९३२	४४५४२५
२६९९५५	२६९९५५	२९६९५०
०	४०००००	६००००
	१५०००	५००००
३००८११४	३६६१५७६	३५३५२९२
२१६१८९	१५९८५९	२३३६३९
२००	१५०	२००
२१६३८९	१६०००९	२३३८३९
५६७५	२७५०	६२५०
५६७५	२७५०	६२५०
११००	४८६९	१७४३१
११००	४८६९	१७४३१
२२०५	७२०५	२३१५
२२०५	७२०५	२३१५
२४०	१६०	१८०
२४०	१६०	१८०
५६९६८५१	५३३०७४२८	४०४२०५२५
०	०	०
५६९६८५१	५३३०७४२८	४०४२०५२५
५६९६८५१	५३३०७४२८	४०४२०५२५
१३६३	१३६३	०
०	३६८९४७	३७००००
१३६३	३७०३१०	३७००००

प्रकरण ४

महिला व बाल विकास विभाग-मागणी क्रमांक एक्स-१

२२३५, सामाजिक सुरक्षा व कल्याण व २२३६, पोषण आहार अंतर्गत सन २०१८-१९ व २०१९-२० योजनेत्तर योजनांचे विकास मंडळनिहाय तपशीलवार खर्च दर्शविणारे विवरणपत्र

योजनेत्तर (Non Plan) (रुपये हजारांत)

अ. क्र.	योजनेचे नाव	२०१९–२०२० प्रत्यक्ष खर्च					२०२०–२०२१ प्रत्यक्ष खर्च				
		विदर्भ	मराठवाडा	उर्वरित महाराष्ट्र	अविभाज्य	एकूण	विदर्भ	मराठवाडा	उर्वरित महाराष्ट्र	अविभाज्य	एकूण
	(अ) २२३५ सामाजिक सुरक्षा व कल्याण										
१.	संचालक व प्रशासन (२२३५-२०७-२)	९०४८७	१०३४१४	१२९२६७	०	३२३१६८	९६७०२	११०५१७	१३८१४६	०	३४५३६६
२.	जिल्हा परिषदांना आस्थापना अनुदाने (२२३५-२३२-१)	२२४४४	२५६५०	३२०६३	०	८०१५७	२४७९९	२८३४३	३५४२९	०	८८५७०
३.	बाल नियमान्वये शासन प्रमाणीत गृहे व सुधारगृहे यांचे परिरक्षण करणे (२२३५-३०३-२)	३११११२	१४२०५	३३६०७	०	७८९२४	७२१९	१०८२९	१८०४७	०	३६०९५
४.	महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाची स्थापना (२२३५-ए-३१-१)	०	०	१००७८	०	१००७८	०	०	१०३८०	०	१०३८०
५.	संगोपन व संरक्षणाची गरज असलेल्या मुलांसाठी संस्था चालविणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना सहाय्यक अनुदान (२२३५-३०४-१)	१०८९	२३२४	८९०८९	०	९२५०२	३२९३२	४९३९८	८२३३०	०	१६४६६०
६.	स्वागत केंद्रे, राज्यगृहे व संरक्षणगृहे (२२३५-१२५-४)	२३३६५	२८६०८	७८४२२	०	१३०३९५	२३५९५	२८८३९	७८६५०	०	१३१०८४
७.	आधारगृहे चालविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना सहाय्य (२२३५-१२८-१)	२०६	०	१०५९	०	१२६५	०	०	०	०	०
८.	महिला मंडळांना अनुदान देण्यासाठी जिल्हा परिषदांना सहाय्यक अनुदान (२२३५-२१३-४)	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	देवदासींच्या पुनर्वसनांच्या योजनांसाठी जिल्हा परिषदांना सहाय्यक अनुदान (२२३५-१८५-३)	०	०	५०६	०	५०६	०	०	०	०	०
१०.	महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाला अनुदाने (२२३५-२१६-१)	०	०	५९३९६	०	५९३९६	०	०	३६३४६	०	३६३४६
११.	निराधार व निराश्रित विधवांच्या मुलींच्या विवाहाकरिता विवाहभत्ता देण्यासाठी जिल्हा परिषदांना सहाय्यक अनुदान (२२३५-१४७-९)	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	महिलांसाठी बहुउद्देशीय समाजकेंद्राची स्थापना (२२३५-२९४-९)	०	०	१३८	०	१३८	०	०	०	०	०
१३.	पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर पुरस्कार (२२३५-२४४-८)	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

१४. देवदासींना निर्वाह अनुदान देण्यासाठी जिल्हा परिषदांना सहाय्यक अनुदान (२२३५-२५०-१)	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५. वृद्ध, विकलांग व निराश्रित व्यक्तींचे कल्याण (२२३५-२८७-८)	१४५०३	०	१२०५८८	०	१३५०९१	११५५५	०	१०५९८१	०	११७५३६
१६. स्वयंसेवी संस्थांना अनुदान (भिक्षेकऱ्यांबाबत अधिनियमाखाली कामासाठी असलेल्या अनुदानासह) (२२३५-२८८-७)	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७. कायम विसावा गृह, बिर्सी (२२३५-२८९-६)	१२०	०	०	०	१२०	२०	०	०	०	२०
१८. सराईत अपराधी व अपराधी परिवीक्षा योजना (२२३५-०११-३)	२५५०	८७५	२५७५	०	६०००	३०७५	१०२५	१४७४	०	५५७४
१९. ८००, इतर खर्च, इमारतींची दुरुस्ती (लहान बांधकामे) (२२३५-२२४-१)	०	५८८	६९७	२७२	१५५७	०	०	०	०	०
२०. ठेव संलग्न विमा योजना (२२३५-२२५-२)	०	०	०	०	०	०	०	०	६०	६०
(अ) एकूण-२२३५ योजनेत्तर	१८५८७६	१७५६६४	५४७४०७	२७२	९०९२१९	१९९८९७	२२८९५१	५०६७८३	६०	९३५६९१
(ब) २२५१, सचिवालय-सामाजिक सेवा										
१. ०९०, सचिवालय, महिला व बाल विकास विभाग (२२५१-०४३-६)	०	०	६६१०	०	६६१०	०	०	८३१८	०	८३१८
२. आयुक्तालय, महिला व बाल विकास (२२५१-१०३-१)	०	०	८६४	०	८६४	०	०	१०६९	०	१०६९
(ब) एकूण-	०	०	७४७४	०	७४७४	०	०	९३८७	०	९३८७
(क) ७६१०, शासकीय कर्मचारी यांना इत्यादींना कर्जे										
१. घर बांधणी अग्रीमे (७६१०-१४७-७)	१६०९५	२८५३	३४५२८	३०७५	५६५५०	४३६५	६३५०	१७६६५	०	२८३८०
२. मोटार वाहन खरेदी अग्रीमे (७६१०-१४८-६)	७०	०	२१०	१४०	४२०	०	०	७०	६०	१३०
३. इतर वाहनांची खरेदी अग्रीमे (७६१०-१४९-५)	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४. संगणक खरेदी अग्रीमे (७६१०-१९३-१)	४०	२०	८०	०	१४०	२०	०	२०	०	४०
(क)एकूण-७६१०, शासकीय कर्मचारी यांना इत्यादींना कर्जे	१६२०५	२८७३	३४८१८	३२१५	५७१११	४३८५	६३५०	१७७५५	६०	२८५५०
एकूण अ+ब+क+ड	२०२०८१	१७८५३७	५८९६९९	३४८७	९७३८०४	२०४२८२	२३५३०१	५३३९२५	१२०	९७३६२८

प्रकरण ५

संचालन व प्रशासन

महिला व बाल विकास विभागाचे आयुक्तालय पुणे येथे आहे. त्या आयुक्तालयाचे प्रमुख, "आयुक्त (भा.प्र.से.)" आहेत. सहआयुक्त, उपआयुक्त, सहाय्यक आयुक्त, परिविक्षा अधिक्षक, रचना व कार्यपध्दती अधिकारी, यांच्या मदतीने आयुक्तालयाचे कामकाज चालते.

महाराष्ट्र शासन महिला व बाल विकास विभाग, शासन निर्णय क्र. मबाआ-२००३/प्र.क्र.२४४/का.७/मंत्रालय मुंबई-३२ दि. १० जानेवारी, २०१२ अन्वये आयुक्त, महिला व बाल विकास आयुक्तालय, पुणे यांच्या नियंत्रणाखाली महसुली विभागाच्या धर्तीवर पुणे, मुंबई, (कोकण) नाशिक, अमरावती, औरंगाबाद व नागपूर या ठिकाणी विभागामध्ये उपलब्ध असलेले अधिकारी कर्मचारीवृंद घेऊन आयुक्त, महिला व बाल विकास पुणे यांच्या नियंत्रणाखाली सहा विभागीय कार्यालये सदर शासन निर्णया अन्वये निर्माण करण्यात आलेली आहेत.

सर्व जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी त्यांच्या जिल्ह्यातील, राज्य व केंद्र पातळीवरच्या योजना राबवितात. तसेच केंद्र, राज्य व जिल्हा पातळीवरील योजनांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करतात. जिल्हा पातळीवर योजना राबविण्याकरिता जिल्ह्याच्या कार्यालयांमध्ये वर्ग-१ व २ चे अधिकारी नियुक्त केले आहेत. महिला व बाल विकास आयुक्तालयातील सहाय्यक आयुक्त (वित्त व लेखा) (वर्ग-१) व लेखाधिकारी (वर्ग-२) हे वेळोवेळी आयुक्तालयाची, उपकार्यालयांची, शासकीय संस्थांची तसेच त्यांना आयुक्तालयामार्फत अनुदान दिले जाते अशा शासकीय कार्यालयांची/संस्थांची, योजनेवर होणाऱ्या खर्चाची तपासणी करतात. तसेच आयुक्तालयातील अधिकारी देखील या सर्व कार्यालये व संस्थांची तपासणी करतात.

मुंबई शहर व उपनगर वगळता राज्यातील एकूण ३४ जिल्हा परिषदांमधील, महिला व बाल विकास विभागातील वर्ग-३ व वर्ग-४ च्या कर्मचारी-वृंदाना वेतन-भत्ते, प्रवास, कार्यालयीन खर्च या बाबीकरिता या विभागाकडून अनुदान वितरित करण्यात येते व या योजनेच्या खर्चावर आयुक्तालय स्तरावरून नियंत्रण ठेवण्यात येते.

संचालन व प्रशासन

तक्ता क्रमांक ३ (रुपये हजारांत)

	कार्यपद्धती वर्गीकरण	प्रत्यक्ष रकमा २०२०-२०२१ एकूण	अर्थसंकल्प अंदाज २०२१-२०२२ एकूण	सुधारित अंदाज २०२१-२०२२ एकूण	अर्थसंकल्प अंदाज २०२२-२०२३ एकूण
	(१)	(३)	(५)	(६)	(७)
(१)	महिला व बाल कल्याण संचालनालय (२२३५-२०७-२)	३४५३६६	३८४६२२	३९०८६०	३६५०७७
(२)	जिल्हा परिषदांना आस्थापना अनुदान २२३५-२३२-१	८८५७०	१०२०४३	९६६४१	१०५८५८
	एकूण-	४३३९३६	४८६६६५	४८७५०१	४७०९३५
(३)	महिला व बाल कल्याण संचालनालय २२३५-२५९-१	०	१००००	७५००	२०६६०
(४)	जनजागृती, प्रसिद्धी प्रशिक्षण आणि मूल्यमापन २२३५-ए ९०१	२७१९५	१८००००	१०८०००	२३००००
	एकूण योजना-अंतर्गत	२७१९५	१९००००	११५५००	२५०६६०
	एकूण संचालन व प्रशासन	४६११३१	६७६६६५	६०३००१	७२१५९५

प्रकरण ६

(१) महिला विकास कार्यक्रम

(अ) सामाजिक व नैतिक स्वास्थ्य व अनुसंधान कार्यक्रम दोन प्रकारांत विभागले आहेत : —

(१) सांविधानिक (२) कल्याणकारी कार्यक्रम.

१.१ सांविधानिक योजना

शासकीय महिला वसतिगृह महिला स्विकार केंद्र-१६ ते ६० वयापर्यंतच्या निराधार, निराश्रित, परित्यक्ता, कुमारीमाता, संकटग्रस्त व अत्याचाराला बळी पडलेल्या महिलांना आश्रय, संरक्षण, मूलभूत सुविधा पुरवून त्यांचे नोकरी/व्यवसाय, विवाह याद्वारे पुनर्वसन करण्यात येते.

सांविधिक प्रकारात अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक कायदा, १९५६ या कायद्याचा समावेश होतो. या कायद्यान्वये महाराष्ट्र शासनाने देवनार (मुंबई), नागपूर येथे स्त्री संरक्षण गृहे स्थापन केली आहेत.

१.२ कल्याणकारी कार्यक्रम हा नैतिक संकटात सापडलेल्या १८ ते ४० वयोगटातील स्त्रियांना स्वेच्छेने (अ) आधारगृहे व (ब) राज्यगृहे या संस्थांमध्ये प्रवेश मिळू शकतो. या केंद्रात स्त्रिया दीर्घकाळ राहू शकतात व त्यांची तेथे शिक्षणाची व पुनर्वसनाची सोय होते. शासन पत्र क्रमांक ४८, दिनांक ३० ऑक्टोबर २०१४ अन्वये राज्यातील सर्व २० शासकीय महिला वसतिगृहांना अनैतिक व्यापार (प्रतिबंध) अधिनियम १९५६ च्या कलम २१ अन्वये संरक्षणगृह चालविण्यास शासनाची मान्यता देण्यात आलेली आहे.

१.३ आधारगृहे/राज्यगृहे

१६ ते ६० वर्षे वयापर्यंतच्या निराधार, निराश्रित, परित्यक्ता, कुमारीमाता संकटग्रस्त व अत्याचाराला बळी पडलेल्या महिलांना आश्रय, संरक्षण व मूलभूत सुविधा पुरवून त्यांचे नोकरी/व्यवसाय, विवाह याद्वारे पुनर्वसन करण्याकरिता स्वयंसेवी संस्थांमार्फत ही योजना राबविली जाते. सध्या राज्यात ६ आधारगृहे कार्यरत आहेत.

योजनेच्या लाभाचे स्वरूप

(अ) राज्यगृहे : १६ ते ६० वर्षे या वयोगटातील निराधार, निराश्रित, परित्यक्ता, कुमारी-माता, संकटग्रस्त, अत्याचाराला बळी पडलेल्या महिलांना आश्रय देवून त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी शासकीय महिला राज्यगृहे स्थापन करण्यात आली आहेत. या संस्थांमध्ये महिलेस स्वतः जाऊन संस्थेच्या अधिक्षकाकडे अर्ज करून संस्थेत प्रवेश घेता येईल. तसेच अशा महिलांना सामाजिक कार्यकर्ते, स्वयंसेवी संस्था अथवा पोलिसांमार्फतही संस्थेत दाखल करता येतात. सदर संस्थांमध्ये लाभधारक महिलांना खालीलप्रमाणे सुविधा/सेवा पुरविण्यात येतात.

१. लाभधारक महिलांना संस्थेत अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येते.

२. आवश्यकतेनुसार वैद्यकीय सेवा पुरविण्यात येतात.

३. लाभधारक महिलांना शिवणकला, विणकाम, फाईल तयार करणे, मसाला तयार करणे तसेच संगणक, नर्सिंग, सौंदर्यशास्त्र यांचे प्रशिक्षण, शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षण व प्रशिक्षण तसेच शासकीय नोकरी, खाजगी नोकरी आणि आय. टी. आय. प्रशिक्षण अशा प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध करून देऊन पुनर्वसन करण्यात येते.

४. अविवाहित किंवा घटस्पोटीत असल्यास विवाहासाठी प्रयत्न केले जातात.

५. महिलांना कायदेविषयक सल्ला/मदतीची गरज असल्यास संस्थेमार्फत कायदेशीर मदत उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न केले जातात.

६. लाभधारक महिला संस्थेत ३० दिवसांपेक्षा अधिक काळ राहिल्यास तिला वरील सुविधांव्यतिरिक्त सुधारित माहेर योजनेअंतर्गत दरमहा रु. १,००० अनुदान दिले जाते. महिलेबरोबर तिची लहान मुले असल्यास पहिल्या मुलासाठी रु. ५०० व दुसऱ्या मुलासाठी रु. ४०० इतके जादा अनुदान देण्यात येते. सदरील अनुदान जास्तीतजास्त १ वर्षासाठी देण्यात येते. लाभार्थी ९० दिवसापेक्षा जास्त कालावधीत संस्थेत राहिल्यास, तिला रोजगारासाठी उपयुक्त असे प्रशिक्षण देण्यात येते. सदर सुविधा संस्थेत उपलब्ध नसल्यास शासनमान्य संस्थेमधून प्रशिक्षण सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येते.

राज्यगृहात दाखल होणाऱ्या महिलांसाठी होणारा १००% खर्च शासनाकडून करण्यात येतो.

पात्रतेचे निकष : १६ ते ६० वर्षे या वयोगटातील निराधार, निराश्रित, परित्यक्ता, कुमारी-माता, संकटग्रस्त, अत्याचाराला बळी पडलेल्या महिला स्वतः तसेच सामाजिक कार्यकर्ते, स्वयंसेवी संस्था अथवा पोलिसांमार्फत संस्थेत दाखल करता येते.

शासन पत्र क्र. उज्वला-२०१३/प्र. क्र. ४८/का-३, दि. ३० ऑक्टोबर २०१४ अन्वये राज्यातील सर्व २० शासकीय महिला वसतीगृह (राज्यगृह) यांना अनैतिक व्यापार (प्रतिबंध) अधिनियम-१९५६ च्या कलम २१ अन्वये संरक्षणगृहांची मान्यता देण्यात आलेली आहे. त्यामुळे अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायद्याअंतर्गत येणाऱ्या महिला न्यायालयाच्या आदेशाने सदर संस्थामध्ये दाखल होऊ शकतात.

योजनेसंदर्भातील अर्ज/प्रस्ताव कोणत्या अधिकाऱ्याकडे सादर करावयाचे त्यांचे पदनाम अथवा योजना राबविणारी यंत्रणा.

या योजनेअंतर्गत सहाय्य घेण्यासाठी मुंबई उपनगर, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, पुणे, बारामती, सातारा, कराड, कोल्हापूर, सोलापूर, नाशिक, धुळे, जळगाव, अकोला, नागपूर, औरंगाबाद, जालना, नांदेड व लातूर या ठिकाणी कार्यरत असलेल्या संस्थेच्या अधिक्षिका यांचे कार्यालय मध्ये संपर्क करावा. वरील संस्थांत महिलांना संरक्षण औषधोपचार, शालेय, महाविद्यालयीन व व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. सर्वोतोपरी काळजी घेऊन स्त्रियांना त्यांचे पालक, नातेवाईक व पती यांचेकडे पत्रव्यवहार, मुलाखती यामार्गे समझोता करून घरी पाठविण्यात येते. तसेच गरजू स्त्रियांचे विवाह जमविण्यात येतात किंवा त्यांना नोकरीसाठी प्रयत्न याद्वारे पुनर्वसन केले जाते. त्यांना पुन्हा समाजात मानाने जगता येईल असे प्रयत्न केले जातात.

एखाद्या स्त्रीला संस्थेत राहणे आवडले नाही तर ती स्वेच्छेने संस्था सोडून जाऊ शकते. हे कार्य शासकीय व स्वयंसेवी संस्था करतात. लाभधारक महिला संस्थेत ३० दिवसांपेक्षा अधिक काळ राहिल्यास तिला शासन निर्णय क्रमांक ३४९ दिनांक ३ फेब्रुवारी २०१४ सुधारीत माहेर योजने अंतर्गत दरमहा रु. १,०००/- व लाभार्थी महिलेसोबत असलेल्या पहिल्या मुलासाठी रु. ५०० व दुसऱ्या मुलासाठी रु. ४००/- इतके अनुदान देण्यात येते. शासकीय संस्थेतील लाभार्थ्यास सध्या मिळत असलेल्या इतर सोयींशिवाय वरीलप्रमाणे अनुदान देण्यात येते. संस्थेतील प्रवेशितेच्या विवाहासाठी रु. २५,०००/- सहाय्यक अनुदान देण्यात येते, प्रवेशितेच्या विवाहासाठी व मुलीच्या गरजेनुसार संसारोपयोगी वस्तू, भांडी खरेदी करण्यासाठी रु. २५,०००/- रकमेचा धनादेश मुलीच्या नावे राष्ट्रीयकृत बँकेत जमा करण्यात येतो.

शासन निर्णय, क्र. एसडब्ल्यूआय-१०९४/प्र. क्र. ६९०/का-२ दिनांक ९ डिसेंबर १९९४ नुसार सध्या कार्यरत असलेल्या महिला स्वीकार केंद्रास महिला वसतिगृह या नावाने संबोधण्यात येत आहे.

या योजनेचा जिल्हावार सविस्तर तक्ता आधारगृह या योजनेखाली दर्शविण्यात आलेला आहे.

(२) महिला विकास (राज्य शासनाच्या योजना)

२.१ महिला व बाल कल्याण समिती

महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ च्या कलम ७८ चे पोट कलम (१) महाराष्ट्र अधिनियम, ४/१९९२ अन्वये सुधारणा करून जिल्हा परिषदेमध्ये महिला व बाल विकास समिती अशी नवीन विषय समिती स्थापन करण्यात आली आहे. या समितीकडे जिल्हा परिषदे अंतर्गत असलेल्या महिला व बाल विकास विषयक योजना सोपविण्यात आलेल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे :- तसेच शासन निर्णय, क्रमांक -झेडपीए-१००६/१२०७/प्र. क्र. ०८/ पं.रा.-०१/मंत्रालय, दि. २९ जून २००६ अन्वये समिती अंतर्गत कालबाह्य योजना बंद करण्यात येऊन, महिलांना सर्व क्षेत्रात सक्षम करण्याच्या दृष्टीने, नवीन १७ योजना राबविणेबाबत शासन निर्णय झालेला आहे. त्यात सुधारणा करून शासन निर्णय क्रमांक-झेडपीए-१००७/४५४/प्र. क्र. ५१/पं. रा. १, दि. १९ डिसेंबर २००७ अन्वये नवीन २१ योजनांना मान्यता देण्यात आलेली होती. त्यानंतर ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग शा. नि. क्र-झेडपीए-२०१०/अनौसंक्र/३३/प्र. क्र. १६८/ पं. रा.-०१, दि. १० मार्च २०११ अन्वये १५ सुधारित योजना/कार्यक्रम राबविणे व शा. नि. १० मार्च २०११ बाबत पुढील योजना संदर्भातील शासन शुद्धीपत्रक क्र. झेडपीए-२०१०/अनौ सं. क्र. ३३/ प्र. क्र. १६८/पं. रा.-१, दि. २२ जुलै २०११ नुसार सन २०११-२०१२ या आर्थिक वर्षापासून जिल्हापरिषदेतील म. बा. क. समितीने योजना राबविणे बंधनकारक होते. तथापि सदर शासन निर्णयानुसार राबविण्यात येणाऱ्या योजनामध्ये काही सुधारणा करणे आवश्यक आहे, असे शासनाच्या निदर्शनास आल्याने योजना सक्षमपणे राबविण्यासाठी सदर शासन निर्णयाच्या अनुषंगाने यापूर्वीचे शासन निर्णय शुद्धीपत्रके, परिपत्रके अधिक्रमित करून ग्राम विकास विभाग शा. नि. क्र. झेडपीए-२०१३/प्र. क्र. ७६/ पं. रा.-१, दि. २४ जानेवारी २०१४ अन्वये १८ सुधारित योजना/कार्यक्रम सद्यःस्थितीत राबविण्याचा शासन निर्णय घेण्यात आला आहे. त्यानुसार समितीने योजना राबविणे बंधनकारक राहील.

२.२ स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्वनिधीतून योजना

याशिवाय या समितीकडे जिल्हा परिषदेच्या स्वतःच्या निधीतून १०% इतकी रक्कम समितीवर सोपविलेल्या कामासाठी उपलब्ध करून देण्यात येते. तसेच जिल्हा नियोजन व विकास मंडळ समितीसाठी स्वतंत्रपणे तरतूद उपलब्ध करून देण्यात येते. पन्नास लाख खर्चावरील योजना राबविण्यासाठी ग्रामविकास विभाग व जलसंधारण विभाग शासन निर्णय क्र. झेडपीए-२०१२/प्र. क्र. ६८०/वित्त-९, दि.-३१ जानेवारी २०१३ नुसार समितीला आयुक्त, महिला व बाल विकास आयुक्तालय, पुणे यांची तांत्रिक मंजुरी घेणे बंधनकारक आहे.

२.३ निराधार निराश्रित विधवांच्या मुलींच्या विवाहाकरिता रुपये १०,००० विवाह अनुदान

पतीच्या निधनानंतर पालक ह्या नात्याने स्त्रीवर तिच्या मुलांचे भवितव्यासंबंधी सर्वस्वी जबाबदारी येते. प्रामुख्याने विधवा महिलांना तिच्या मुलींची जास्त काळजी वाटते. या अडचणीतून मुक्त होण्यासाठी अशा अनाथ व निराश्रित विधवा महिलांना त्यांचे मुलींच्या लग्नासाठी खालील अटींवर रु. १०,००० अनुदान दिले जाते. दिनांक १५ फेब्रुवारी २०१४ च्या शासन निर्णयान्वये सदरची योजना रद्द करून शासन निर्णय दिनांक ३० सप्टेंबर २०११ अन्वये कार्यान्वित शुभमंगल सामुदायीक विवाह योजनेची व्याप्ती वाढवून ती नवीन योजना तयार करण्यात आलेली आहे. यात अनुदानाची रक्कम रु. १०,०००/- असून सदरची योजना जिल्हा नियोजन व विकास समिती मार्फत राबविण्यात येत आहे.

(१) मुलीचे वय नियमात दर्शविल्याप्रमाणे असावे अथवा १८ वर्षांपेक्षा कमी नसावे.

(२) रुपये एक लाखापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असलेल्या निराधार/परित्यकत्या आणि विधवा महिलाच्या केवळ दोन मुलींच्या विवाहाकरिता अनुदान अनुज्ञेय राहिल.

(३) अनुदानाची रक्कम हुंड्याकरिता वापरण्यात येऊ नये.

२.४ हुंडा पद्धत नष्ट करण्यासाठी योजना (सर्व समावेशक महिला जिल्हा सल्लागार समिती)

शासन निर्णय क्रमांक संकीर्ण-२०११/प्र.क्र.२६/का-२ दिनांक २ नोव्हेंबर २०११ नुसार प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये हुंडा पध्दतीचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली **हुंडा निर्मुलन दक्षता समिती** गठीत करण्यात आली होती. परंतु जिल्हा स्तरावरील इतर समित्यांचे एकत्रिकरण करून महिला व बाल विकास विभागांतर्गत जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली शासन निर्णय दि. २/११/२०११ अन्वये सर्व समावेशक महिला जिल्हा सल्लागार समिती गठीत करण्यात आली असून सदर समितीकडे हुंडा पध्दती विरुध्द जाणीव जागृती करणे तसेच याबाबत जिल्ह्यामध्ये होत असलेल्या कामाचा आढावा घेण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. त्याचबरोबर सदरची समिती कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण, अनैतिक व्यापार प्रतिबंध अधिनियम, महिला धोरण इत्यादीच्या अंमलबजावणीबाबतचा आढावा घेण्याची जबाबदारीही सोपविण्यात आली असून सदर समितीस दरवर्षी रूपये ४५,०००/- अनुदान देण्यात येते. या समितीकडून हुंडा पध्दती नष्ट करणे, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियमांच्या कामकाजाचा आढावा घेणे, अनैतिक व्यापारात बळी पडलेल्या महिला व मुलींचे पुनर्वसन, महिलांचे सक्षमीकरण इ. क्षेत्रात प्रचार प्रसिध्दी व त्याअनुषंगाने शासनास शिफारशी करण्याचे कामकाज करण्यात येते.

शासन निर्णय दिनांक १४ डिसेंबर २०१४ कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनिमांतर्गत नेमण्यात आलेल्या जिल्हा स्तरीय संरक्षण अधिकाऱ्यांना हुंडा प्रतिबंधक अधिकारी म्हणून घोषित करण्यात आलेले आहे.

तसेच राज्यस्तरावर आयुक्त, महिला व बाल विकास यांना, जिल्हा स्तरावर जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी यांना तर तालुका स्तरावर बाल विकास प्रकल्प अधिकारी यांना हुंडा प्रतिबंधक अधिकारी म्हणून घोषित करण्यात आलेले आहे.

तक्ता क्रमांक ४

हुंडा निर्मूलन

अनुक्रमांक (१)	जिल्ह्याचे नाव (२)	वर्ष (३)	खर्च (रु. हजारांत) (४)
१	एकूण ३६ जिल्हे	२०१८-२०१९	५५३
		२०१९-२०२०	३८५
		२०२०-२०२१	निरंक

२.५ महिला मंडळांना अनुदाने

महिला मंडळांनी केवळ महिलांकरिता मिळविलेल्या प्रशिक्षण केंद्रास अथवा सामुहिक स्वयंपाकगृह चालविण्यासाठी अनुदान देण्यात येते. सर्वसाधारणपणे ग्रामीण व शहरी भागातील आर्थिक दृष्ट्या गरीब स्त्रियांना मदत करण्याकरिता त्या स्त्रियांना व्यावसायिक शिक्षण आधारे अर्थार्जनाचे साधन उपलब्ध करून देऊन त्या स्वतःचा आणि कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करू शकतील या उद्देशाने महिला मंडळे अथवा महिला स्वयंसेवी संस्थेस महिला प्रशिक्षण केंद्र सुरू करण्यासाठी रु. २८,५०० इतके अनावर्ती अनुदान देण्यात येते. ३० महिलांसाठीच्या एका सहा महिन्याच्या प्रशिक्षण सत्रास रु. २१,५००/- एवढे आवर्ती अनुदान वर्षातुन दोनदा देण्यात येते.

तक्ता क्रमांक ५

महिला मंडळांना अनुदाने २२३५-२१३-४

वर्ष	एकूण महिला प्रशिक्षण केंद्रे	खर्च (रु. हजारांत)
२०१८-२०१९	२६	१८८७
२०१९-२०२०	११	०
२०२०-२०२१	११	०

२.६ विविध व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षण घेणाऱ्या महिलांना विद्यावेतन तरतूद

सर्वसाधारणपणे ज्या महिला एस. एस. सी. अथवा बारावी उत्तीर्ण झालेल्या आहेत व ज्यांना पुढील शिक्षण घ्यावयाचे आहे; परंतु त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे त्यांना पुढील शिक्षण घेता येत नाही व ह्या शिक्षणामुळे त्यांना नोकरी मिळू शकत नाही किंवा नोकरीसाठी आय. टी. आय., नर्सिंग, टेलिफोन ऑपरेटर इत्यादींसारखे एखादे प्रशिक्षण आवश्यक असते ते मिळू शकत नाही अशा महिलांना प्रशिक्षण देऊन स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याकरिता अशा आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या स्त्रियांसाठी ही योजना सुरू करण्यात आली. सदरहू योजना शासन निर्णय, समाजकल्याण सांस्कृतिक कार्य, क्रिडा व पर्यटन विभाग, क्र. एसडब्ल्यूआय-१०८५-२०८३० (८०)-सीए-३, दिनांक २१ ऑक्टोबर १९८५ अन्वये सुरू करण्यात आली असून दिनांक १ एप्रिल १९९५ पासून संबंधित जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी यांना योजनेतील लाभार्थींनी विद्यावेतन मंजूर करण्याचे अधिकार सुपूर्द करण्यात आलेले आहेत. एका महिलेस दरमहा रु. १००/- प्रमाणे विद्यावेतन देण्यात येते. प्रशिक्षणाचा कालावधी सहा महिने ते दोन वर्षांपर्यंतचा असतो. जास्तीत जास्त १० महिन्याच्या कालावधीसाठी महिलेस विद्यावेतन देण्यात येते.

२.६ व २.७ महिलांना आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त होण्यासाठी रोजगाराभिमुख कौशल्य प्राप्त करून देण्यासाठी विद्यावेतन व स्वयंरोजगारासाठी सर्वसमावेशक नवीन योजना प्रस्तावित आहे.

तक्ता क्रमांक ६

विविध व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षण घेणाऱ्या महिलांना विद्यावेतन २२३५-१३६-१

(रु. हजारांत)

अनुक्रमांक (१)	वर्ष (२)	खर्च (३)
१	२०१८-२०१९	६
२	२०१९-२०२०	निरंक
३	२०२०-२०२१	निरंक

२.७ स्वयंरोजगार योजनेखाली व्यक्तिगत सहाय्य

आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत गटातील कुटुंब प्रमुखाला नोकरी नसणे, किंवा असली तरी अपूरी मिळकत असणे, कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या अधिक असणे या किंवा इतर कारणामुळे त्यांच्या संसारात आर्थिक समस्या निर्माण होते. अशा वेळी कुटुंब प्रमुख त्या समस्यांना तोंड देण्यास असमर्थ ठरतो किंबहुना त्यांच्या सहचारीने संसारास आर्थिक हातभार लावावा अशी अपेक्षा असते. अशा महिलांना स्वयंरोजगार मिळवता यावा म्हणून आर्थिक सहाय्य देण्यात येते. खाद्य पदार्थ तयार करून विकणे, मण्याच्या वस्तू करणे, भाजीपाला व फळे विकणे इ. व्यवसाय करण्यासाठी प्रत्येकी ५००/- रु. आर्थिक मदत देण्यात येते. सदरहू योजना शासन निर्णय, समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रिडा व पर्यटन विभाग, क्र. एसडब्ल्यूआर १०८५-२०८९१-(८८)-सीए-३, दिनांक २१ ऑक्टोबर १९८५ अन्वये १ एप्रिल १९८५ पासून लागू करण्यात आली. हे अनुदान एका महिलेस एकदाच देण्यात येते. सदर अनुदान अदा करण्याचे अधिकार जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी यांना प्रदान करण्यात आलेले आहेत. सदरची योजना सध्या जिल्हा नियोजन व विकास समिती (डी पी डी सी) यांच्यामार्फत राबविली जाते.

२.८ बहुउद्देशीय महिला केंद्रे स्थापन करणे

महिला व बालविकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांचा शा.नि.क्र.एसडब्ल्युआय १०९४/प्र.क्र. ५२२/का-२, दि. ०३ ऑक्टोबर १९९४ नुसार शासनाने ही नवीन योजना कार्यान्वित केली आहे.

योजनेचा उद्देश

महिलांचा विकास व उन्नतीकरिता जी चळवळ चालू आहे त्याची महिलांना माहिती उपलब्ध होण्याची व ती समजण्याची नितांत गरज आहे. मोकळ्या वातावरणात परस्परांशी विचारविनिमय करून विचारांची देवाणघेवाण करणे, महिलांना व्यावसायिक प्रशिक्षणासंदर्भात मार्गदर्शन व कायदाविषयक सल्ला देणे, आपदग्रस्त महिलांना आधार देण्याबाबत मदत करणे, वाचनालयासारख्या सुविधा पुरविणे इ. सेवा बहुउद्देशीय महिला केंद्रामार्फत पुरविण्यात येतात.

कार्यक्षेत्र

प्रत्येक जिल्ह्यात १ याप्रमाणे एकूण ३५ केंद्र स्थापन करण्यात येणार आहेत. सन १९९४-९५ मध्ये प्रथम विभागीय स्तरावरील जिल्ह्यात प्रत्येकी १ याप्रमाणे ५ केंद्रे स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

अनुदान

सदरहू केंद्रे स्वयंसेवी संस्थांमार्फत चालविण्यात येतात. त्यासाठी संस्थांना वार्षिक रुपये १,३७,६००/- आवर्ती व रु. २,७४,५००/- अनावर्ती अनुदान मंजूर करण्यात येते.

२.९ देवदासी प्रतिबंध व पुनर्वसन योजना

अ. - देवदासींना निर्वाह अनुदान :-

सदरची योजना शासन निर्णय क्रमांक संकीर्ण २०१०/प्र. क्र. २१५ (भाग-२)/का-२ दिनांक १५ फेब्रुवारी २०११ अन्वये संजय गांधी निराधार योजना व श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्ती योजनेमध्ये वर्ग करण्यात आली.

शासनातर्फे ४० वर्षावरील देवदासींना उदर निर्वाहाकरीता दरमहा रु. ६०० इतके निर्वाह अनुदान या योजने अंतर्गत देण्यात येते. परंतु सदरची योजना संजय गांधी निराधार अनुदान योजनेत व आता श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्ती योजनेमध्ये वर्ग दिनांक १५/२/२०११ च्या शासन निर्णयान्वये १/४/२०११ पासून वर्ग करण्यात आली आहे. ही वैयक्तीक लाभाची योजना असून देवदासींचे प्राबल्य असणाऱ्या ११ जिल्ह्यामध्ये (मुंबई, मुंबई उपनगर, सिंधुदूर्ग, पुणे, सातारा, सांगली, सोलापूर, कोल्हापूर, नांदेड, लातूर व उस्मानाबाद) जिल्हा स्तरावरून राबविण्यात येते.

ब. - देवदासींच्या कल्याणाचे काम करणाऱ्या समाजसेवकास व संस्थेस दिवंगत लताताई सकट पुरस्कार :-

शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-२०११/प्र.क्र.२४२(भाग-१)/का-२, दि. १ मार्च २०१२ नुसार कार्यान्वीत पूर्वी शासन निर्णय क्रमांक डीआरएस-१०९३/प्र.क्र.३९६/का-२ दि. २९ ऑगस्ट १९९४ नुसार देवदासींची प्रथा नष्ट करण्यासाठी समाज प्रबोधनाचे कार्य करणाऱ्या संस्थेस प्रोत्साहनपर अनुदान वार्षीक रु. १०,०००/- अनुदान देय होते.

देवदासींची अनिष्ट प्रथा नष्ट करण्यासाठी समाज प्रबोधनाचे कार्य प्रभावीपणे करीत असलेल्या नोंदणीकृत स्वयंसेवी संस्थांना वर्षभराच्या कार्यक्रमांना व त्यांच्या कार्याला प्रोत्साहन मिळावे म्हणून शासनातर्फे रु. १०,०००/- प्रोत्साहनपर अनुदान वर्षातून एकदा देण्यात येत होते. यामध्ये सुधारणा करून देवदासी कल्याणचे काम करणाऱ्या दिवंगत लताताई सकट यांच्या नावाने राज्य स्तरावर व्यक्तीला रू. १,००,०००/- चा पुरस्कार तसेच दोन संस्थांना रू. ५०,००० चा पुरस्कार याप्रमाणे पुरस्कार योजना शासन निर्णय दि. १/३/२०१२ अन्वये करण्यात आलेली आहे.

क. - देवदासींच्या मुला-मुलींकरीता वसतिगृह योजना :-

देवदासींच्या मुला मुलींना योग्य शिक्षण देऊन त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी राज्यातील कोल्हापूर व सांगली या दोन जिल्ह्यांत देवदासींच्या मुला-मुलींकरीता वसतिगृह ही योजना राबविण्यात येत असून सदरील योजने अंतर्गत दोन स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. संस्थेस लाभार्थीच्या परीरक्षणासाठी दरमहा दरडोई रु. ९५०/- देण्यात येते.

२.१० पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर पुरस्कार

महिला व बाल विकास क्षेत्रात उत्कृष्ट कार्य करीत असलेल्या समाजसेविकांच्या व संस्थांच्या कामाची दाद घ्यावी व इतर समाजसेविकांना, संस्थांना त्यापासून प्रेरणा मिळावी जेणेकरून महिला व बालकांच्या उन्नतीसाठी समाजसेविका व संस्था सरसावून पुढे याव्यात यासाठी महिला व बाल विकास क्षेत्रात उत्कृष्ट कार्य करीत असलेल्या राज्यातील समाजसेविकांना व संस्थांना पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांच्या नावाने पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर पुरस्कार शासनाने शासन निर्णय; क्रमांक संकीर्ण १०९५/प्र. क्र. २७२/का-२, दि. १९ जून १९९६ अन्वये सन १९९६-९७ पासून पुरस्कार देण्यास मान्यता दिलेली आहे.

दरवर्षी प्रत्येक जिल्ह्यातील एका महिला समाजसेविकेस एक पुरस्कार असे ३५ जिल्हास्तर महिला समाजसेविका व राज्यातील ६ विभागातील प्रत्येक विभागातून, एक याप्रमाणे संस्थांना हा पुरस्कार देण्यात येतो. त्याचप्रमाणे राज्यस्तरीय पुरस्कार देण्यात येतो.

पुरस्काराचे स्वरूप : महिला व समाजसेविकांकरिता

(अ) राज्यस्तरीय वैयक्तिक
- (१) शासनाने दिलेले सन्मानपत्र
- (२) रु. १,००,००१/- (रु. एक लाख एक फक्त) रोख रक्कम
- (३) एक शाल व श्रीफळ

(ब) जिल्हास्तरीय वैयक्तिक
- (१) शासनाने दिलेले सन्मानपत्र
- (२) रु. १०,००१/- (रु. दहा हजार एक फक्त) रोख रक्कम
- (३) एक शाल व श्रीफळ

(क) विभागीय स्तर (संस्थेसाठी)
- (१) शासनाने मान्यता दिलेली सन्मानपत्र
- (२) ज्यावर संस्थेचे नाव असेल असे स्मृतिचिन्ह
- (३) रु. २५,००१/- (रु. पंचवीस हजार एक फक्त) रोख रक्कम
- (४) एक शाल व श्रीफळ

२.११ महिला समुपदेशन केंद्र

सदरची योजना सन १९९४ मध्ये सुरु झालेली आहे. महिलांवर होणाऱ्या गुन्ह्यांना आळा घालण्यासाठी केंद्र शासनाने प्रामुख्याने ज्या सुचना दिल्या होत्या त्या अनुषंगाने महाराष्ट्र राज्यामध्ये महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारासाठी कृती दलाची स्थापना (टास्क फोर्स) अप्पर मुख्य सचिव (गृह विभाग) यांचे अध्यक्षतेखाली करण्यात आली आहे. टाटा इन्स्टिट्युट ऑफ सोशल सायन्सेस, मुंबई या संस्थेमार्फत बृहन्मुंबई पोलिस आयुक्त यांचे कार्यालय, दादर पोलीस स्टेशन व कांदिवली पोलिस स्टेशन यांचे आवारात १९९४ पासून तीन महिला समुपदेशी केंद्र चालविली जात होती. ती २००१ ला शासनाकडे चालविण्यासाठी आली व शासनाने आणखी ७ समुपदेशन केंद्रे चालविण्यास घेतली व अशी १० केंद्रे सुरु झाली. शासन निर्णय दिनांक संकीर्ण २००४/प्र.क्र.१९/का-२ दि. ५/१२/२००५ नुसार आणखी १० समुपदेशन केंद्रे सुरु करण्यात आली. शासन निर्णय संकीर्ण २००९/प्र.क्र.३०६/का-२ दिनांक ३० जून २०१० नुसार १९ समुपदेशन केंद्रे सुरु करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे. याप्रमाणे जिल्हा स्तरावर ३९ समुपदेशन केंद्रे सुरु करण्यात आली. प्रत्येक जिल्ह्यात ३ तालुक्याच्या ठिकाणी प्रत्येकी एक याप्रमाणे ३३ जिल्ह्यात १०५ समुपदेशन केंद्र सुरू करण्यासाठी निर्णय घेण्यात आला त्यानुसार जिल्हास्तरावर ३९ व तालुकास्तरावर १०५ समुपदेशन केंद्रांना मंजुरी देण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक ७

महिला समुपदेशन केंद्र

वर्ष	खर्च	कार्यरत केंद्र
२०१८-२०१९	४३३७७	१३३
२०१९-२०२०	२२४०८	१३३
२०२०-२०२१	३८७४६	१३०

२.१२ शुभमंगल सामुहिक विवाह योजना

विदर्भातील अनेक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत, याचे प्रमुख कारण शेतकऱ्यांनी त्यांच्या मुलींच्या विवाहाच्या वेळी जास्त दराने घेतलेले कर्ज फेडणे शक्य न झाल्याने आर्थिक विवंचनेला कंटाळून आत्महत्या केल्याचे शासनाच्या निदर्शनास आले आहे. त्यास अनुसरून अमरावती विभागातील सर्व जिल्हे तसेच नागपूर विभागातील वर्धा जिल्ह्यातील शेतकरी मुलींच्या विवाहासाठी कर्जबाजारी होऊ नये, तसेच या सहा जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी शासनाने शासन निर्णय, क्र. संकीर्ण-२००५/प्र. क्र. २४२/का-२, दिनांक १७ फेब्रुवारी २००६ अन्वये सामुहिक विवाह योजना कार्यान्वित केली आहे.

दिनांक ७ मे २००८ च्या शासन निर्णयान्वये सदरची योजना अधिक्रमित करण्यात आली असून, राज्यातील सर्व जिल्ह्यातील शेतकरी/ शेतमजुरांच्या कुटुंबातील मुलींच्या सामुहिक विवाहाकरिता हिच योजना “शुभमंगल सामुहिक विवाह योजना” या नावाने लागू करण्यात आली आहे. यामध्ये लाभार्थ्यांना रु. १०,०००/- व विवाहसोहळा आयोजित करणाऱ्या संस्थेस प्रती जोडपे रु. १,०००/- च्या ऐवजी रु. २,०००/- असे एकूण प्रती जोडपे रु. १२,०००/- अनुदान देण्यात येते.

शुभमंगल सामुहिक/नोंदणीकृत विवाह योजना, सुधारित स्वरूपात जिल्हा नियोजन विकास समितीमार्फत राबविण्याबाबत

शुभमंगल सामुहिक विवाह योजनेबाबत नियोजन व वित्त विभागाने दिलेल्या निर्देशानुसार जिल्ह्याच्या स्तरावर योजना राबविण्याच्या दृष्टिने करावयाच्या उपाययोजना इत्यादींच्या अनुषंगाने घेतलेल्या आढाव्याच्या वेळी योजनेच्या गुणवत्तेबाबत काही सुधारणा करून सुधारित शुभमंगल सामुहिक/नोंदणीकृत विवाहयोजना, संपूर्णपणे जिल्हा नियोजन विकास समिती (DPDC) मार्फत राबविणेबाबतचा शासन निर्णय, दि. ३० सप्टेंबर २०११ रोजी विभागाने निर्गमित केलेला आहे. यात सदरची योजना राबविण्याकरिता दि. ७ मे २००८ च्या शासन निर्णयातील अटी व शर्तीमध्ये खालीलप्रमाणे सुधारणा करण्यात आलेल्या आहेत.

१. सुधारित शुभमंगल सामुहिक/नोंदणीकृत विवाह योजना, संपूर्णपणे जिल्हा नियोजन विकास समिती (DPDC) मार्फत राबविण्यात यावी.
२. सुधारित शुभमंगल सामुहिक/नोंदणीकृत विवाह योजने अंतर्गत, सरळ विवाह नोंदणी कार्यालयात जाऊन नोंदणीकृत विवाह करतील, त्यांनाही रु. १०,०००/- इतकी योजनेचे अनुदान देण्यात यावे. याकरिता स्वंयंसेवी संस्थेस प्रोत्साहनपर अनुदान मिळणार नाही.

योजनेचे निकष :

१. वधू महाराष्ट्रातील संबंधीत जिल्ह्याची स्थानिक अधिवासी असावी.
२. योजनेच्या अनुदानास पात्र ठरण्यासाठी वार्षिक कमाल उत्पन्न मर्यादा रुपये १,००,०००/- इतकी राहील.
३. योजना, संस्था नोंदणी अधिनियम, १८६० किंवा सार्वजनिक विश्वस्त अधिनियम, १९५० अंतर्गत नोंदणीकृत स्वयंसेवी संस्था किंवा महाराष्ट्र सहकारी संस्थेचे अधिनियम, १९६० अंतर्गत नोंदणीकृत संस्था यांचेमार्फत राबविण्यात यावी.
४. एका सोहळ्यात किमान ५ व कमाल १०० जोडप्यांचा समावेश करण्यात यावा.
५. एका स्वयंसेवी संस्थेस वर्षात दोनदाच सामुहिक विवाह सोहळ्याकरिता अनुदान देय राहील, त्यापेक्षा अधिकच्या सोहळ्याकरिता अनुदान देय राहणार नाही.
६. स्वयंसेवी संस्थेने विवाह सोहळ्यापूर्वी, किमान एक महिना अगोदर, जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी कार्यालयास अर्ज सादर करणे आवश्यक आहे.
७. योजनेचे लाभार्थ्यांचे अनुदान संस्थेमार्फत अदा न करता, परस्पर लाभार्थ्यांचे बँक खात्यात जमा करण्यात यावे.
८. विवाह सोहळ्याचे व्हिडीओ शुटींग व विवाह नोंदणी प्रमाणपत्र सादर केल्यानंतरच स्वयंसेवी संस्थेस प्रोत्साहनपर अनुदान अदा करावे.
९. योजने अंतर्गत मिळणारे रु. १०,०००/- एवढे अनुदान वधुच्या आईच्या नावाने, आई हयात नसल्यास, वडिलांच्या नावाने व आई-वडील दोघेही हयात नसल्यास, वधुच्या नावाने देण्यात येईल.
१०. या योजने अंतर्गत अनुदान मिळण्यासाठी अनुसुचित जाती, अनुसुचित जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, विशेष मागास प्रवर्ग या प्रवर्गातील दांपत्ये पात्र राहणार नाहीत. कारण त्यांच्यासाठी सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग तसेच आदिवासी विभागामार्फत स्वतंत्र योजना राबविण्यात येत आहे.

२.१३ संरक्षण अधिकारी योजना (कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम अंमलबजावणी)

सदरचा कायदा केंद्र शासनाचा असून सदर कायद्याची अंमलबजावणी राज्यात २६/१०/२००६ पासून सुरू आहे. राज्य शासनाने पूर्णवेळ संरक्षण अधिकाऱ्याच्या सेवा जिल्हास्तरावर उपलब्ध करून देण्यासाठी नवीन ३७ संरक्षण अधिकाऱ्यांची, ३७ विधी सल्लागारांची व ३७ डाटा एन्ट्री ऑपरेटरची पदे निर्माण केली असून तालूका स्तरावर २१६ आणि १४२ याप्रमाणे कनिष्ठ संरक्षण अधिकाऱ्यांची पदे निर्माण करून पद भरली आहेत. तसेच तालुका स्तरावर सहाय्यक व बहुउद्देशिय कर्मचारी या पदाची कामे (२१६ सहाय्यकाची व २१६ बहुउद्देशिय कर्मचाऱ्याची पदे) बाह्य यंत्रणेद्वारे भरून घेण्यासाठी उच्चस्तरीय सचिव समितीच्या दि. ११ जून २०१४ रोजीच्या बैठकीत मान्यता देण्यात आली आहे. त्याप्रमाणे आऊट सोर्सीगद्वारा कर्मचारी उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहेत.

या कायद्यांतर्गत राज्यातील सर्व राज्यगृहे, आधारगृहे, स्वाधारगृहे व अल्प मुदती निवासगृहे आश्रीत घर म्हणून घोषीत केले आहेत. टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था यांच्या समन्वयाने राज्यात कार्यरत असलेली व नविन मान्यता प्राप्त अशी एकूण २० महिला समुपदेशन केंद्रे आणि शासन निर्णय दिनांक ३०/०६/२०१० अन्वये मान्यता दिलेल्या १९ समुपदेशन केंद्रांना सेवा पुरविणारे म्हणून घोषित करण्यात आले. तसेच महाराष्ट्र राज्य समाज कल्याण बोर्ड, मुंबई यांची जी ६२ कौटुंबिक समुपदेशन केंद्रे आहेत त्यांना समुपदेशन सेवा पुरविणारे म्हणून घोषित करण्यात आले आहे.

जनजागृती, प्रसिद्धी, प्रशिक्षण आणि मूल्यमापन :

महिला व बाल विकासाच्या योजनांची व कायद्यांची प्रसिद्धी व प्रचार करणेसाठी, करण्यात येणाऱ्या विविध उपाययोजना, जसे, बसेस वरील जाहिराती, मोबाईल व्हॅनसद्वारे प्रचार, रेडिओ जिंगल्स् इ. साठी खर्च करण्यात येतो. तसेच कायद्यांच्या अंमलबजावणीसाठी, विविध प्रशिक्षण व कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात येते.

केंद्रशासनाच्या निर्देशाप्रमाणे राज्यात "१८१" या टोल फ्री क्रमांकाची Chief Minister's Helpline सुरू करण्याबाबत.

संकटात सापडलेल्या महिलांसाठी, तसेच कौटुंबिक हिंसाचारासंदर्भात प्राप्त होणाऱ्या तक्रारींसाठी, महिला व बाल विकास विभागामार्फत, राज्यात "१८१" या टोल फ्री क्रमांकाची Chief Minister's Helpline सुरू करण्याबाबत दि. १९ ऑगस्ट २०१४ चे शासन निर्णयान्वये मंजुरी दिलेली असून, सदरची हेल्पलाईन, कार्यान्वित करणेकरिता, SAAR IT RESOURCES PVT LTD संस्थेशी करारनामा करण्यात आलेला आहे. तसेच सदरचा टोल फ्री क्रमांक कार्यान्वित आहे.

‘१८१’ टोल फ्री क्रमांक (महिलांसाठी कॉल सेंटर)

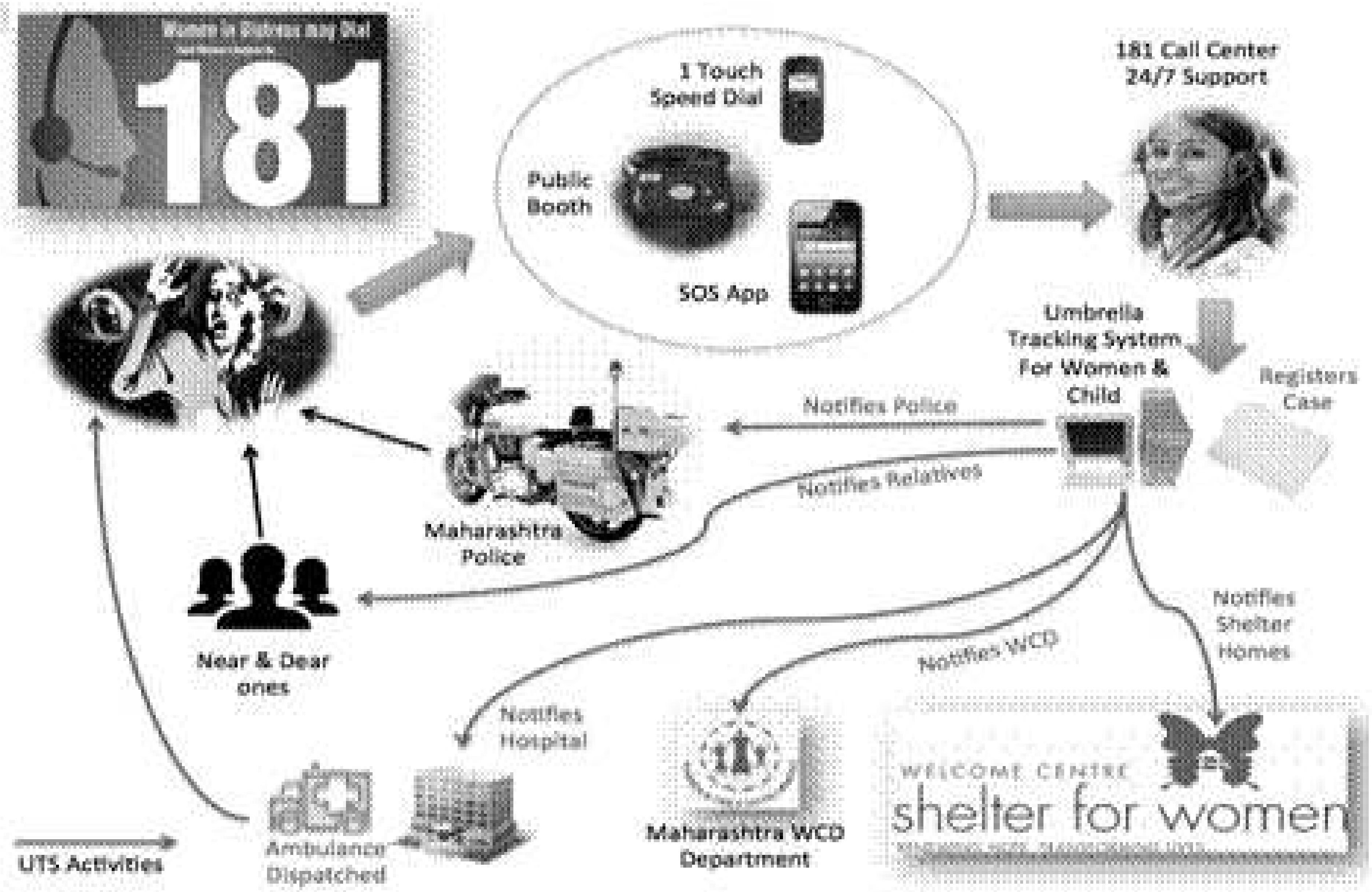

२.१४ मनोधैर्य योजना

बलात्कार/बालकांवरील लैंगिक अत्याचार आणि ॲसिड हल्ला करणाऱ्या गुन्हेगारांना गंभीर शिक्षा देणे आवश्यक असताना या पिडीत महिला व बालकांना प्रतिष्ठा व आत्मविश्वास पूर्ण स्थिती परत मिळवून देणे हे तितकेच आवश्यक आहे. त्यामुळे अशा महिलांना व बालकांना शारीरिक आणि मानसिक आघातातून बाहेर काढण्यासाठी प्रयत्न करणे, वित्तीय सहाय्य देणे, तसेच समुपदेशन निवारा, वैद्यकीय व कायदेशीर मदत इत्यादी सहाय्य करण्यासाठी शासन निर्णय क्रमांक संकीर्ण २०११/प्र.क्र.६/का-२/दिनांक २१ ऑक्टोबर २०१३ अन्वये **मनोधैर्य** योजना सुरू करण्यात आलेली आहे. सदरची योजना दि. २ ऑक्टोबर, २०१३ पासून घडलेल्या घटनांसाठी राज्यात लागू केली आहे. सदर योजनेच्या निकषात सुधारणा करून सुधारित शासन निर्णय क्रमांक संकीर्ण-२०१६/प्र.क्र.३५/का-२ दिनांक-१/०८/२०१७ निर्गमित करण्यात आला असून त्यानुसार सुधारित शासन निर्णयान्वये खालीलप्रमाणे अर्थसहाय्य अनुज्ञेय आहे.

शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-२०१७/प्र.क्र.२५५/का-२, दिनांक ३० डिसेंबर २०१७ अन्वये सदर नवीन मनोधैर्य योजनेअंतर्गत पीडितांच्या अर्थसहाय्याच्या मागणीचे अर्ज स्विकारण्यापासून ते अर्थसहाय्य मंजूरीचे पूर्ण अधिकार हे संबंधीत जिल्हा विधी सेवा प्राधिकरण किंवा यथास्थिती राज्य विधी सेवा प्राधिकरण यांचे रहातील. ही एक Single Window System असेल.

परिशिष्ट-अ

मनोधैर्य योजनेच्या नवीन निकषानुसार मंजूर करावयाच्या सुधारित अर्थसहाय्याचा तपशील

अ. क्र.	घटनेची विवरण	अर्थसहाय्य	शेरा
१	**बलात्कार:-**		
	अ) घटनेचा परिणाम स्वरुप मानसिक धक्का बसून महिलेस कायमचे मतिमंदत्व/शारीरिक अपंगत्व आले असेल, तर	रु. १०,००,०००/- पर्यंत	मंजूर अर्थसहाय्यापैकी ७५% रक्कम १० वर्षासाठी पीडिताच्या नावे बँकेत मुदत ठेव म्हणून ठेवण्यात येईल. तर २५% रक्कमेचा धनादेश पीडितास तात्काळ अदा करण्यात येईल. (यामध्ये वैद्यकीय खर्चासाठी रू. ३० हजार इतक्या रकमेचा समावेश आहे.)
	ब) सामुहिक बलात्कार व अशा प्रकरणी महिलेस गंभीर व तीव्र स्वरुपाची शारीरिक इजा झाली असेल तर	रु. १०,००,०००/- पर्यंत	वरील प्रमाणे
	इ) बलात्काराच्या घटनेमुळे महिलेचा मृत्यू झाल्यास,		
	१) मयत महिला कुटुंबातील कमावती महिला असेल तर	रु. १०,००,०००/- पर्यंत	वरील प्रमाणे
	२) मयत झालेली महिला कुटुंबातील कमावती महिला नसेल तर	रु. १०,००,०००/- पर्यंत	वरील प्रमाणे
	ई) बलात्काराच्या गुन्ह्यातील अन्य घटनामधील पीडित महिला असेल तर	रु. ३,००,०००/-	वरील प्रमाणे

अ. क्र.	घटनेची विवरण	अर्थसहाय्य	शेरा
२	**POCSO अंतर्गत बालकावरील लैंगिक अत्याचार :-**		
	अ) घटनेमध्ये पीडित बालकास लिंगभेद न करता कायमस्वरूपी मतिमंदत्व किंवा अपंगत्व आल्यास	रु. १०,००,०००/- पर्यंत.	मंजूर अर्थसहाय्यापैकी ७५% रक्कम १० वर्षासाठी पीडिताच्या नावे बँकेत मुदत ठेव म्हणून ठेवण्यात येईल. तर २५% रकमेचा धनादेश पीडितास तात्काळ अदा करण्यात येईल. (यामध्ये वैद्यकीय खर्चासाठी रू. ३० हजार इतक्या रकमेचा समावेश आहे.)
	आ) बालकांवरील लैंगिक अत्याचाराच्या गुन्ह्यातील अन्य घटनामधील पीडित महिला असेल तर	रु. ३,००,०००/- पर्यंत	वरीलप्रमाणे
३	**ॲसिड हल्ला :-**		
	अ) घटनेमध्ये पीडित महिला/बालकाचा चेहरा विद्रुप झाल्यास, शरीराच्या कोणत्याही दृष्य भागाची हानी झाल्यास, कायमचे अपंगत्व आल्यास	रु. १०,००,०००/- पर्यंत	मंजूर अर्थसहाय्यापैकी ७५% रक्कम १० वर्षासाठी पीडिताच्या नावे बँकेत मुदत ठेव म्हणून ठेवण्यात येईल. तर २५% रकमेचा धनादेश पीडितास तात्काळ अदा करण्यात येईल. (यामध्ये वैद्यकीय खर्चासाठी रू. ३० हजार इतक्या रकमेचा समावेश आहे.)
	ब) ॲसिड हल्ल्याच्या गुन्ह्यातील अन्य घटनांमधील पीडित महिला असेल तर	रु. ३,००,०००/- पर्यंत	वरीलप्रमाणे

मनोधैर्य योजनेची प्राप्त तरतूद व खर्च (रुपये हजारात)

तक्ता क्र. ९

अ. क्र.	वर्ष	प्राप्त तरतूद	खर्च
१	२०१९-२०२०	३०,०००	निरंक
२	२०२०-२०२१	२०,०००	निरंक
३	२०२१-२०२२	५०,०००	निरंक

ट्राम टिमचे गठण :- पिडित महिला व बालकांना तातडीने मानसीक आधार मिळण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात प्रशिक्षित ट्रामा टिमचे गठण करण्याचे प्रस्तावीत होते. त्याप्रमाणे शासन निर्णय दि. २६ ऑगस्ट २०१४ नुसार सदर मनोधैर्य टिमचे गठण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. या टिममध्ये प्रामुख्याने पोलीस स्टेशनमधील पोलीस अधिकारी, जिल्हा व तालुका स्तरावरील रुग्णालयातील वैद्यकीय अधिकारी, मानसोपचार तज्ञ आणि नर्स, जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी यांच्या अखत्यारीतील सर्व संरक्षण अधिकारी बाल परिविक्षा अधिकारी, जिल्हा बाल संरक्षण अधिकारी यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यांच्याबाबतची माहिती संकलीत करण्यात आली व त्यांचेसाठी TOT द्वारा प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरु करण्यात आला आहे.

सदरची टिम घटना घडल्यावर महिला व बालक अथवा यथास्थिति त्यांच्या कुटुंबीयांची तात्काळ भेट घेवून त्यांना समुपदेशन, मार्गदर्शन व इतर सवलती देण्यासाठी त्यांची मदत करील. तसेच सदर टिममधील प्रत्येक स्टैक होल्डर्स आपआपली कर्तव्ये पार पाडणार आहेत.

२.१५
अनैतिक व्यापार प्रतिबंध अधिनियम, १९५६

अनैतिक व्यापार म्हणजे :

महिला व मुलींची अनैतिक व्यवसायाकरिता वाहतूक करणे आणि व्यवसायाच्या प्रयोजनासाठी लैंगिक छळ करणे, अशी अनैतिक व्यापाराची व्याख्या करण्यात येते. हा व्यापार महिलांपुरता मर्यादित नसून व्यापारी प्रयोजनासाठी लैंगिक छळास बळी पडलेल्या पुरुष, मुले व मुली यांचाही यामध्ये समावेश आहे. व्यक्तींची वेश्या व्यवसायात होत असलेली पिळवणूक यास प्रतिबंध करण्यासाठी दिनांक ९ मे १९५० रोजी झालेल्या आंतरराष्ट्रीय करारानुसार अनैतिक व्यापार प्रतिबंध अधिनियम, १९५६ अस्तित्वात आला. या कायद्याची अंमलबजावणी करताना येत असलेल्या अडचणी दूर करण्यासाठी १९८६ मध्ये कायद्यांत सुधारणादेखील करण्यात आल्या आहेत.

कायद्याचा उद्देश :

(१) महिला व बालकांचे लैंगिक शोषणास प्रतिबंध करणे.

(२) बाजारू लैंगिक शोषणाच्या विळख्यात अडकलेल्या महिला व मुलींना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेण्यासाठी पुनर्वसनाचे पर्याय उपलब्ध करून देणे.

(३) अनैतिक मानवी व्यापार व त्या अनुषंगाने गुन्हा करणाऱ्या दलाल, मध्यस्त यांच्यावर कठोर कायदेशीर उपाययोजना करणे आणि बळीत पीडित व्यक्तींना न्याय देणे.

(४) कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग वाढविणे.

कायद्यातील महत्त्वाच्या तरतुदी

कलम	गुन्हा	दंड	शिक्षा	वर्गीकरण
३ (१)	कुंटणखाना चालविणे किंवा चालविण्यास परवानगी देणे, व्यवस्था पाहणे इत्यादी.	२,०००	१ वर्षांपेक्षा कमी नसेल, जास्तीत जास्त ५ वर्षे	अजामीनपात्र
४	वेश्याव्यवसायाच्या कमाईवर उपजिविका करणे.	१,०००	(अ) अज्ञान व्यक्तीच्या वेश्याव्यवसायाशी संबंधित असेल तर कमीत कमी ७ वर्षे, जास्तीत जास्त १० वर्षे (ब) सज्ञान व्यक्तीच्या वेश्याव्यवसायाशी संबंधित असेल तर जास्तीत जास्त २ वर्षे	अजामीनपात्र (अज्ञान व्यक्तीच्या बाबत)
५	वेश्याव्यवसाय करण्यासाठी प्राप्त करणे, प्रवृत्त करणे, किंवा घेणे.	२,०००	कमीत कमी ३ वर्षे, जास्तीत जास्त आजीवन कारावास	अजामीनपात्र
६	वेश्याव्यवसाय ज्या जागेत चालतो तिथे व्यक्तीला अडकवून ठेवणे	---	कमीत कमी ७ वर्षे, जास्तीत जास्त आजीवन कारावास	अजामीनपात्र
७	सार्वजनिक ठिकाणी किंवा जवळपास चालणारा वेश्याव्यवसाय	---	कमीत कमी १ दिवस, जास्तीत जास्त ३ महिने	जामीनपात्र
	सार्वजनिक ठिकाणी वेश्याव्यवसाय करताना जर अज्ञान व्यक्ती आढळली तर	५००	कमीत कमी ७ वर्षे, जास्तीत जास्त आजीवन कारावास	अजामीनपात्र
८	वेश्याव्यवसाय प्रयोजनार्थ फितवणे/मोह घालणे	५००	जास्तीत जास्त १ वर्ष	जामीनपात्र
९	अभिरक्षेतील व्यक्तीला/फितवणे	---	कमीत कमी ७ वर्षे, जास्तीत जास्त १० वर्षे	अजामीनपात्र

कलम-१ अन्वये सुटका झालेल्या व्यक्तीची अभिरक्षा करण्याची तरतूद आहे.

कलम-२ अन्वये संरक्षण गृह स्थापन करण्याची तरतूद आहे.

शासनाने अनैतिक व्यापार प्रतिबंध अधिनियम १९५६, प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी

(१) फेब्रुवारी २००५ मध्ये अनैतिक व्यापारास प्रतिबंध करण्यासाठी राज्यस्तरीय सल्लागार समिती आणि सप्टेंबर २००६ मध्ये जिल्हा-स्तरीय सल्लागार समिती स्थापन करण्यात आली आहे. सदर समिती सन २०१७ मध्ये पुनर्गठीत करण्यात आली.

(२) ऑक्टोबर २००७ मध्ये अनैतिक व्यवसायातून पिडीत व्यक्तीची सुटका, न्याय प्रक्रिया व पुनर्वसन करताना पाळावयाच्या शिष्टाचाराबाबत नियमावली तयार करण्यात आली आहे.

(३) मानवी वाहतूक रोखण्यासाठी फेब्रुवारी २००८ मध्ये राज्य कृती आराखडा मंजूर करण्यात येवून तो २०१४ मध्ये पुनर्गठीत करण्यात आला.

(४) महाराष्ट्र मॉड्युल बांग्लादेशाच्या मुलीच्या प्रत्यार्पणासाठी कार्यप्रणाली/राज्यस्तरीय कृती दलाची स्थापना मार्च २००९ मध्ये करण्यात आली आहे.

(५) वेश्या व्यवसायात गुतलेल्या महिलांसाठी जुलै २०११ मध्ये व्यावसायिक प्रशिक्षणाची विशेष योजना कार्यान्वित करण्यात आली.

(६) महिला व बालकाच्या अनैतिक व्यापारास प्रतिबंध करण्याकरिता केंद्र शासनाच्या मदतीने १२ प्रमुख जिल्ह्यात अनैतिक मानवी वाहतूक प्रतिबंध कक्ष (Anti Trafficking Cell) स्थापन करण्यात आले आहेत.

(७) मानवी वाहतूक रोखण्यासाठी कृति दलाची स्थापना २००९ मध्ये केली व त्याची कार्यकक्षा २०१३ मध्ये वाढविण्यात आली.
अनैतिक व्यवसायातून सुटका करण्यात आलेल्या महिलासाठी संरक्षण गृह आणि मुलींसाठी विशेष पुनर्वसन केंद्र/बालगृह स्थापन करण्यात आले आहेत या संस्थांमधील प्रवेशितांची सद्यःस्थिती पुढीलप्रमाणे आहे.

(८) अनैतिक व्यापारातुन सुटका केलेल्या पश्चिम बंगाल येथील प्रवेशितांना मायदेशी रवानगी करणे व केसेसचा पाठपुरावा करण्यासाठी तसेच गृह चौकशी करिता पश्चिम बंगाल व महाराष्ट्र शासन यांच्यात सन २०१४ मध्ये सामंज्यस करार करण्यात आला आहे.

तक्ता क्रमांक १०

अ. क्र.	संरक्षणगृहाचे नांव	मंजूर संख्या	दाखल प्रवेशित		
			२०१८-२०१९	२०१९-२०२०	२०२०-२०२१
१.	देवनार महिलांचे विशेष पुनर्वसन केंद्र	१००	३३	२०	०
२.	नवजीवन महिला वसतिगृह, चेंबूर	१००	२७६	४६३	२३१
३.	करुणा महिला वसतिगृह, नागपूर	१००	६८	१००	१९
४.	रेस्क्यु फौंडेशन, पुणे	४०	२०८	२४२	२१६
५.	रेस्क्यु फौंडेशन, पालघर, मुंबई	२००	३६१	१७९	१६९
	एकूण	५४०	९४६	१००४	६३५

२.१६
३०% महिला आरक्षण

शासन निर्णय महिला व बाल विकास विभाग क्र. ८२/२००१/मसेआ-२०००/मंत्रालय, मुंबई, दिनांक २५ मे २००१ अन्वये शासकीय, निमशासकीय व अनुदानित संस्थामधील सेवामध्ये भरतीसाठी महिलांकरिता ३०% आरक्षणानुसार, शासनाने/निमशासकीय कार्यालयाने/अनुदानित संस्थेने निवडलेल्या महिला उमेदवार ह्या खुल्या प्रवर्गातील महिलांसाठीचे जागेवर नियुक्तीसाठी उन्नत आणि प्रगत व्यक्ती व गट (क्रिमीलेअर) मध्ये मोडतात, किंवा नाही या बाबत त्यांची नियुक्तीबाबतचे मूळ आवेदन पत्रासोबत जोडलेल्या प्रमाणपत्राची पडताळणी करण्याचे अधिकार आयुक्तालयास प्रदान करण्यात आलेले होते.

अटी व शर्ती

१. संबंधित कार्यालयाने प्रस्तावासमवेत तहसिलदार/नायब तहसिलदार उपविभागीय अधिकारी यांनी दिलेले उत्पन्नाचे प्रमाणपत्र हे विहित नमुन्यात शा. नि. दिनांक २५ मे २००१ मधील परिशिष्ट ३ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे सादर करणे आवश्यक.

२. प्रस्तावासमवेत उमेदवारांनी सादर केलेले जातीचे प्रमाणपत्र विहित नमुन्यात शासन निर्णय दिनांक २५ मे २००१ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे जोडणे आवश्यक.

३. संबंधित महिला उमेदवारांची निवड ही खुल्या प्रवर्गातून झाल्या बाबतचा प्रस्तावात उल्लेख पाहिजे.

४. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग अथवा इतर सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून महिलांच्या नेमणुकीकरिता ज्या महिलांची शिफारस होईल त्यांनी आरक्षित पदाकरिता केलेल्या अर्जाची प्रत प्रस्तावासोबत जोडणे आवश्यक.

५. शासन निर्णय दिनांक २५ मे २००१ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे अर्ज केलेल्या दिनांकास अर्जदार विवाहीत असेल तर उत्पन्नाचे (क्रिमीलेअर) प्रमाणपत्र पतीचे आवश्यक आहे. महिला व बाल विकास शा.नि. दि. ११-१-२०१९ अन्वये दि. १५-१२-२०१७ पासून महिलेची वैवाहिक स्थिती विचारात घेणे बाबतची तरतूद वगळण्यात आली आहे.

सदरची योजना शानिक्र. सीबीसी. २०२०/प्र.क्र. १८/मावक, दि. ३१/०१/२०२० अन्वये इमतर मागासवर्ग सामाजिक व शैक्षणिक मागास प्रवर्ग, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती आणि विशेष मागास प्रवर्ग कल्याण विभागाकडे सोपविण्यात आले आहेत. या करिता विभागीय उपआयुक्त (महसूल) यांच्या अध्यक्षतेखाली स्वतंत्रपणे समिती गठीत करण्यात आली आहे.

२.१७ **नोकरी करणाऱ्या महिलांचे वसतिगृह.** [Working Women Hostels] :

सदरची योजना ही केंद्र शासन पुरस्कृत योजना आहे. केंद्र शासनाच्या दिनांक २२-१२-२०१७ रोजीच्या सुधारित मार्गदर्शक सुचनांनुसार ही योजना केंद्र : राज्य : स्वयंसेवी संस्था या मध्ये ६०:१५:२५ या हिश्याच्या प्रमाणात राबविण्यात येते.

योजनेचे लाभार्थी :-

१) नोकरी करणारी कोणतीही महिला (एकल, विधवा, घटस्फोटीत, विवाहित)

२) दिव्यांग महिलेच्या प्रवेशासाठी जागा प्रचलित आरक्षण पध्दतीनुसार राखीव असते.

३) वसतिगृहाच्या मंजूर क्षमतेच्या ३०% पेक्षा अधिक प्रशिक्षणार्थी महिलांना प्रवेश देता येत नाही.

४) लाभार्थी महिलेला १८ वर्षापर्यतची मुलगी किंवा

५) १८ वर्षापर्यंतचा मुलगा असल्यास त्यांच्या निवासाची व्यवस्था त्यांच्या आई सोबत करण्यात येते. तसेच अशा महिलांना डे केअर सेंटरची सुविधा वसतिगृहामार्फत उपलब्ध करुन देता येते.

लाभार्थ्यांसाठी निकष :-

१) वसतिगृहाच्या प्रवेशासाठी महानगरामध्ये नोकरी करणारे एकूण मासिक वेतन रुपये ५०,०००/- पर्यंत व इतर शहरांमध्ये नोकरी करणारे एकूण मासिक वेतन रुपये ३५,०००/- पर्यंत इतके उत्पन्न असणाऱ्या महिला पात्र असतात.

२) प्रवेशित महिलेकडून एकल वास्तव्य म्हणजे एका खोली मध्ये एका प्रवेशित महिलेकरिता एकूण मासिक पगाराच्या १५% व दुहेरी वास्तव्य म्हणजे एका खोली मध्ये दोन प्रवेशित महिलेंकरिता एकूण मासिक पगाराच्या प्रत्येकी १०% व एकत्रित हॉल मधील वास्तव्याकरिता ७.५% या पेक्षा अधिक भाडे आकारता येत नाही.

३) वसतिगृहात राहणाऱ्या महिलांच्या मुलांसाठी पाळणाघरासाठी मुलाच्या आईच्या वेतनाच्या जास्तीत जास्त ५% किंवा बालकासाठी झालेल्या प्रत्यक्ष खर्चापैकी जी रक्कम कमी असेल इतके मर्यादितच आकारण्यात येते.

४) नोकरीचे प्रशिक्षण घेणाऱ्या प्रशिक्षणार्थी महिलेकडून एकल वास्तव्याकरिता रुपये ३०००/- व दुहेरी वास्तव्याकरिता प्रत्येकी रुपये २०००/- इतके जास्तीत जास्त भाडे आकारण्यात येते.

५) या योजनेंतर्गत प्रवेशित महिलेस वसतिगृहात जास्तीत जास्त ३ वर्षापर्यतच्या कालावधीसाठी राहाता येते. तथापि, अपवादात्मक परिस्थितीत जिल्हा व्यवस्थापन समितीच्या मान्यतेने सदरचा कालावधी एका वेळीस सहा महिन्या पर्यंत वाढविण्यास मुदत वाढ देता येते मात्र कोणत्याही परिस्थितीत महिलेचा वसतिगृहातील वास्तव्याचा एकूण कालावधी हा ५ वर्षा पेक्षा अधिक राहत नाही.

२.१८ **स्वाधार :** [Swadhar] :

निराधार, निराश्रित, अनैतिक व्यवसायातून मुक्त केलेल्या महिलांसाठी निवासी व्यवस्था शिक्षण, संगोपन व प्रशिक्षण आणि पुनर्वसनाच्या सुविधा स्वयंसेवी संस्थांमार्फत योजना राबविण्यात येते.

नवीन मार्गदर्शक सूचनेनुसार केंद्र पुरस्कृत स्वाधार योजना-२००२ आणि अल्प मुदती घर [Short stay Home] या दोन योजना एकत्र करून राज्यातील निराधार, निराश्रित, नैसर्गिक आपत्तीत/कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये बेघर झालेल्या महिलांसाठी नवीन स्वाधारगृह योजना २०१५ सुरू करण्यात आली आहे. निराधार, निराश्रित, अनैतिक व्यापारातून मुक्त केलेल्या महिलांसाठी निवासी व्यवस्था, संगोपन, प्रशिक्षण आणि पुनर्वसनाच्या सुविधा देवून त्यांना सामाजिक व आर्थिकदृष्टया आधार देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत अडचणीत सापडलेल्या महिलांना तसेच कौटुंबिक संघर्षामधील पीडीत महिलांना व त्यांच्या बालकांना अन्न, वस्त्र, निवारा व वैद्यकीय मदत, कायदे विषयक समुपदेशन तसेच हेल्पलाईनद्वारे मार्गदर्शन, समुपदेशन करण्यात येते. या पूर्वी सदर योजना १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत अर्थसंकल्प बाह्य योजना म्हणून राबविण्यात येत होती. सन २०१६-२०१७ व २०१७-२०१८ या आर्थिक वर्षापासून केंद्र शासनाच्या नवीन स्वाधारगृह योजना २०१५ च्या मार्गदर्शक सूचनानुसार या योजनेसाठी केंद्र हिस्सा ६०% व राज्य हिस्सा ४०% असा Funding Pattern करण्यात आला आहे.

२.१९ **उज्ज्वला :** [Ujjwala] :

महिला व मुलींची मानवी वाहतूकीला आळा घालण्यासाठी, स्त्रीया व मुलींचे लैगीक शोषण थांबविण्यास व अशा पिडीत महिलांची सूटका करून त्यांना संरक्षण, शिक्षण, प्रशिक्षणे, देवून त्यांचे पुनर्वसन करून त्यांना परत समाजात पुर्नस्थापित करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.

केंद्र शासनाच्या परिपत्रकानुसार या योजनेसाठी ६० केंद्र शासन व ३० टक्के राज्य शासन आणि १० टक्के योजना राबविणारी संस्था असा खर्चाचा हिस्सा राहणार असल्याचे कळविले आहे.

३ महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

भारताच्या संविधानाचे अनुच्छेद १४, १५ व १६ अन्वये स्त्रियांच्या संबंधात खाली देण्यात आलेले मूलभूत हक्क मिळवून देण्यास चालना देण्याच्या उद्देशाने आणि स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा व प्रतिष्ठा सुधारण्याकरिता संविधानाच्या अनुच्छेद ३८, ३९, ३९-अ व ४२ मध्ये प्रतिष्ठापित केलेल्या तत्त्वांना प्रत्यक्षात आणण्याच्या ध्येयाने महाराष्ट्र शासनाने राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या धर्तीवर महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची स्थापना २५ जानेवारी १९९३ रोजी केली.

स्त्रियांची अप्रतिष्ठा करणाऱ्या प्रथांच्या बाबतीत अन्वेषण करून योग्य त्या सुधारात्मक उपाययोजना करण्यासाठी किंवा सुचविण्यासाठी, स्त्रियांवर परिणाम करणाऱ्या कायद्याचे परिणामकारकरित्या सनियंत्रण व अंमलबजावणी करण्यासाठी, स्त्रियांचा समाजातील दर्जा व प्रतिष्ठा सुधारणे व उंचावणे या गोष्टींशी संबंधित असलेल्या सर्व बाबींवर शासनाला शिफारस करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

आयोगाची रचना :

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग अधिनियम, १९९३ मधील कलम ३(२) नुसार महिलांच्या कल्याणासाठी स्वतःला वाहून घेतलेली मान्यवर स्त्री आयोगाची अध्यक्षा असते. तसेच महिलांच्या विकासासंबंधीच्या बाबीच्या प्रशासनाचा किंवा महिलांचे संरक्षण, त्यांचा दर्जा उंचावणे किंवा त्यांच्या सर्वसाधारण हितसंबंधाचे संरक्षण व संवर्धन यासाठी कार्य करणाऱ्या श्रमिक संघटनांचे किंवा महिला स्वयंसेवी संघटनांचे नेतृत्व करण्याचा अनुभव असणाऱ्या समर्थ प्रामाणिक व प्रतिष्ठित व्यक्तीमधून राज्य शासन ६ पेक्षा अधिक अशा महिलांची 'अशासकीय सदस्य' म्हणून नियुक्ती करते. महाराष्ट्राचे पोलीस महासंचालक हे आयोगाचे पदसिद्ध सदस्य असून, सचिव दर्जाची राज्य नागरी सेवेत किंवा अखिल भारतीय सेवेत असलेली किंवा राज्याच्या अखत्यारितील सह सचिवांच्या किंवा त्याहून वरच्या दर्जाचे नागरी पद धारण करणारी व समुचित अनुभव असलेल्या महिला अधिकाऱ्याची सदस्य सचिव म्हणून राज्य शासन नियुक्ती करते.

आयोगाची कार्ये :

भारताचे संविधान आणि महिलांना संरक्षण देण्यासाठी महिलांशी संबंधित असलेले अधिनियम यामध्ये आवश्यक त्या सुधारणा सुचविणे, तसेच कायद्याच्या अंमलबजावणीत काही त्रुटी असल्यास त्याबाबत शासनाला अहवाल सादर करणे, महिलांचे संरक्षण करणाऱ्या अधिनियमाच्या उल्लंघनाच्या बाबतीत समुचित न्यायाधिकरणाकडे तक्रार दाखल करणे. न्यायालय, लोक न्यायालय व न्यायालयीन गुप्त चौकशीस उपस्थित राहणे व बाजू मांडण्याचा हक्क आयोगाला आहे. स्त्रियांच्या मोठ्या गटावर परिणाम करणारे प्रश्न किंवा स्त्रियांवर परिणाम करणाऱ्या संविधानातील किंवा अन्य कोणत्याही तरतुदीच्या अर्थउकलीवर परिणाम करणारे प्रश्न अशा बाबीशी संबंधित अहवाल राज्य शासनाला सादर करणे. गरीब पिडीत महिलांवर झालेल्या कोणत्याही अन्यायाविरुद्ध योग्य ती कार्यवाही दाखल करण्यासाठी अशा गरीब पिडीत महिलांना मोफत कायदेशीर सल्ला व मार्गदर्शन देणे, महिलांवर अन्याय हुंडाबळी, लैंगिक छळवणूक इ. प्रकरणात चौकशी करणे, पोलीस कारवाई करणे व आवश्यक असल्यास या प्रकरणात अन्वेषण करणे.

महिलांच्या सामाजिक/आर्थिक विकासासाठी नियोजन प्रक्रियेत सहभाग घेणे. त्यात मदत करणे व सल्ला देणे, महिलांचा सर्वांगीण विकास, तंत्रज्ञान व्यवसायातून होणारे रोग, शैक्षणिक सुविधांचा अभाव, समान व किमान वेतन, कुटुंबाकडून होणारी छळवणूक, कामाच्या ठिकाणी होणारी लैंगिक छळवणूक इ. बाबत अभ्यास करून शासनाला महिलांसाठी धोरण तयार करण्यासाठी सूचना करणे. सुधारगृहे, तुरुंगे व महिला संस्थांची पहाणी करून दिसून येणाऱ्या त्रूटीबाबत सुधारात्मक कार्यवाही इत्यादी आयोगाची कार्ये असून, आयोगाच्या मुख्यालयात एक समुपदेश व मोफत कायदेविषयक सल्ला केंद्र कार्यान्वित आहे. आयोग कार्यालयामध्ये समुपदेशन केंद्रासाठी जिल्हा परिषदेकडून प्राप्त झालेल्या स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रस्तावांची नोंदणी करण्यात येत आहे. आयोगाची कार्ये आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शासनाकडून आयोगास सहाय्यक अनुदान मंजूर करण्यात येते. सदर अनुदानातून मेळावे, परिषदा, अभ्यासगट यावरील व आस्थापनेवरील खर्च करण्यात येतो. राज्यभरातील पीडित महिलांना दूरध्वनीव्दारे संपर्क साधता यावा यासाठी सुहिता ही हेल्पलाईन सुरु करण्यात आली आहे. ७४७७७२२४२४ या क्रमांकावर कार्यालयीन वेळेत महिलांना संपर्क करता येतो.

तक्ता क्रमांक ११

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगास शासनाकडून प्राप्त सहाय्यक अनुदान व आस्थापनेवरील आणि आयोग कार्यप्रणालीवर झालेला खर्च तपशील

(रुपये हजारांत)

अ. क्र.	वित्तीय वर्ष	प्राप्त सहाय्यक अनुदान	खर्च
१.	२०१२-२०१३	१,८८,२५	१२,०४,०१
२.	२०१३-२०१४	१,५१,८५	११,२३,८२
३. सुधारित	२०१४-२०१५	१,८०,७२	१,८१,४१
४. सुधारित	२०१५-२०१६	१,५९,२९	१,४३,६२
५. सुधारित	२०१६-२०१७	६,१४,७५	३,५१,४९
६. सुधारित	२०१७-२०१८	६,४५,२७	६,६९,७१
७. सुधारित	२०१८-२०१९	८१,४९८	७९,४५९
८. सुधारित	२०१९-२०२०	८,४२,०१	९,०८,१२
९. वित्तीय वर्ष-२०२०-२०२१ बाबतचे अंतीम लेखे पूर्ण करण्याची कार्यवाही चालू आहे.			

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग कार्यालयामध्ये समुपदेशन केंद्राशी जिल्हा परिषदेकडून प्राप्त झालेल्या स्वयंसेवी संस्थाच्या प्रस्तावांची नोंदणी करण्यात येत आहे.

तक्ता क्रमांक १२

समुपदेशन शाखा

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग कार्यालयातील समुदेशन शाखेतील वर्षनिहाय प्रकरणांचा तपशील

(१ एप्रिल २०१७ ते ३१ मार्च २०१८)

अ. क्र.	तपशील	(अ) एकूण / मागील प्रलंबित तक्रारी	(ब) एकूण नोंद झालेल्या तक्रारी	(अ+ब)= एकुण तक्रारी	निकाली निघालेल्या तक्रारी	कार्यवाहीस्तव तक्रारी
१.	वैवाहिक समस्या	१४०२	१४५७	२८५९	१०९१	१७६८
२.	न्यायालयीन प्रलंबित दावा	...	०१	०१	०१	०
३.	हुंडाबळी	...	३५	३५	३०	०५
४.	सामाजिक समस्या, बलात्कार इत्यादी	६८०	७२५	१४०५	६८०	७२५
५.	मालमत्तेविषयक समस्या	१७३	३१६	४८९	२३७	२५२
६.	कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ	०८	२२	३०	१३	१७
७.	कामाच्या ठिकाणी होणारा छळ	२०२	१९४	३९६	१४८	२४८
८.	इतर	८४१	६०३	१४४४	४८२	९६२
	एकूण	३,३०६	३,३५३	६,६५९	२,६८२	३,९७७

तक्ता क्रमांक १३

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची मंजूर पदे व वेतनश्रेणी दर्शविणारे विवरणपत्र

अ. क्र.	पदनाम	वर्ग	मंजूर पद संख्या	सातव्या वेतनानुसार वेतनस्तर	सन २०१९-२०२०		सन २०२०-२०२१		सन २०२१-२०२२ सद्य:स्थिती	
					कार्यरत पदसंख्या	रिक्त पदे	कार्यरत पदसंख्या	रिक्त पदे	कार्यरत पदसंख्या	रिक्त पदे
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१.	सदस्य सचिव	अ	१	एस-३०	१	-	अतिरिक्त कार्यभार	१	पूर्णवेळ कार्यभार	-
२.	उप सचिव	अ	१	एस-२५	१	-	अतिरिक्त कार्यभार	१	अतिरिक्त कार्यभार	१
३.	प्रशासकीय अधिकारी	ब	१	एस-१६	अतिरिक्त कार्यभार	१	१	-	१	-
४.	लेखा अधिकारी	ब	१	एस-१६	१	-	१	-	१	-
५.	कार्यकारी संपादक	ब	१	एस-१५	१	-	१	-	१	-
६.	विधी तज्ज्ञ (एकत्रित वेतनावर)	ब	१	कंत्राटी	१	-	१	-	१	-
७.	वरिष्ठ समुपदेशक	ब	२	एस-१५	अतिरिक्त कार्यभार	२	अतिरिक्त कार्यभार (१पद)	२	२	२
८.	उच्चश्रेणी लघुलेखक	क	३	एस-१५	२	१	२	१	-	१
९.	निम्नश्रेणी लघुलेखक	क	२	एस-१४	-	२	-	२	३	२
१०.	समुपदेशक-नि-प्रकल्प अधिकारी	क	३	एस-१४	३	-	३	-	३	-
११.	सहाय्यक	क	३	एस-१४	३	-	३	-	१	-
१२.	लेखा सहाय्यक	क	१	एस-१४	१	-	१	-	१	-
१३.	लिपिक नि टंकलेखक	क	५	एस-०६	२	३	२	३	१	४
१४.	वाहन चालक	क	२	एस-०६	२	-	१	१	१	१
१५.	नाईक	ड	२	एस-०३	२	-	१	१	१	१
१६.	शिपाई	ड	६	एस-०१	४	२	४	२	४	२
	एकूण —		३५		२४	११	२१	१४	-	-

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग कार्यालयातील समुपदेशन शाखेतील वर्षनिहाय प्रकरणांचा तपशील

(१ एप्रिल २०१५ ते ३१ मार्च २०१६)

तपशील	मागील एकूण प्रलंबित	दि.८-९-१७ बोर्ड मिटींग मध्ये निकाली तक्रारी	(अ) एकूण प्रलंबितं तक्रारी (सन १४-१५)	(ब) एकूण नोंद झालेल्या तक्रारी	(अ + ब)= एकूण तक्रारी	निकाली निघालेल्या तक्रारी	प्रलंबित तक्रारी
वैवाहिक समस्या	१६६१	१२२०	६४१	१०१५	१६५६	६४८	१००८
न्यायालयीन प्रलंबित दावा							
हुंडाबळी							
सामाजिक समस्या, बलात्कार इत्यादी	५४७	३०८	२३९	५३७	७७६	२९६	४८०
मालमत्तेविषयक समस्या	३५१	२६८	८३	९४	१७७	७९	९८
कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ	९१	९१	०	११	११	७	४
कामाच्या ठिकाणी होणारा छळ	१२८	८८	४०	१६६	२०६	८९	११७
इतर	२११४	१५९८	५१६	४८१	९९७	३४८	६४९
एकूण	**५०९२**	**३५७३**	**१५१९**	**२३०४**	**३८२३**	**१४६७**	**२३५६**

मा. आयोग कार्यालयाच्या दिनांक ०८-०९-२०१७ रोजीच्या बोर्ड मिटींग मध्ये विषय क्र. ४ नुसार २००७ ते २०१४ या आर्थिक वर्षातील ३५७३ तक्रारी सर्वानुमते बंद करण्यात आल्या आहेत.

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग कार्यालयातील समुपदेशन शाखेतील वर्षनिहाय प्रकरणांचा तपशील

(१ एप्रिल २०१६ ते ३१ मार्च २०१७)

तपशील	(अ) एकूण प्रलंबित तक्रारी	(ब) एकूण नोंद झालेल्या तक्रारी	(अ + ब)= एकूण तक्रारी	निकाली निघालेल्या तक्रारी	कार्यावाहीस्तव तक्रारी
वैवाहिक समस्या	१००८	११०३	२१११	७०९	१४०२
न्यायालयीन प्रलंबित दावा					
हुंडाबळी					
सामाजिक समस्या, बलात्कार इत्यादी	४८०	६०३	१०८३	४०३	६८०
मालमत्तेविषयक समस्या	९८	२९३	३९१	२१८	१७३
कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ	४	१६	२०	१२	८
कामाच्या ठिकाणी होणारा छळ	११७	२१३	३३०	१२८	२०२
इतर	६४९	५२७	११७३	३३५	८४१
एकूण	**२३५६**	**२७५५**	**५१०८**	**१८०५**	**३३०६**

तक्ता क्रमांक १४

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग कार्यालयातील समुपदेशन शाखेतील वर्षनिहाय प्रकरणांचा तपशील
(१ एप्रिल २०१५ ते ३१ मार्च २०१८)

अ. क्र.	तपशील	२०१५-२०१६					२०१६-२०१७					२०१७-२०१८				
		मागील प्रलंबित तक्रारी (अ)	दाखल तक्रारी (ब)	एकूण तक्रारी (अ)+(ब)	निकाली तक्रारी	एकूण कार्यवाहीस्तव तक्रारी	मागील प्रलंबित तक्रारी (अ)	दाखल तक्रारी (ब)	एकूण तक्रारी (अ)+(ब)	निकाली तक्रारी	एकूण कार्यवाहीस्तव तक्रारी	मागील प्रलंबित तक्रारी (अ)	दाखल तक्रारी (ब)	एकूण तक्रारी (अ)+(ब)	निकाली तक्रारी	एकूण कार्यवाहीस्तव तक्रारी
१.	वैवाहिक समस्या	६४१	१०१५	१६५६	६४८	१००८	१००८	११०३	२१११	७०९	१४०२	१४०२	१४५७	२८५९	१०९१	१७६८
२.	न्यायालयीन प्रलंबित दावा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	०१	०१	०१	००
३.	हुंडाबळी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	३५	३५	३०	०५
४.	सामाजिक समस्या बलात्कार इत्यादी	२३९	५३७	७७६	२९६	४८०	४८०	६०३	१०८३	४०३	६८०	६८०	७२५	१४०५	६८०	७२५
५.	मालमत्तेविषयक समस्या	८३	९४	१७७	७९	९८	९८	२९३	३९१	२१८	१७३	१७३	३१६	४८९	२३७	२५२
६.	कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ	००	११	११	०७	०४	०४	१६	२०	१२	०८	०८	२२	३०	१३	१७
७.	कामाच्या ठिकाणी होणारा छळ	४०	१६६	२०६	८९	११७	११७	२१३	३३०	१२८	२०२	२०२	१९४	३९६	१४८	२४८
८.	इतर	५१६	४८१	९९७	३४८	६४९	६४९	५२७	११७३	३३५	८४१	८४१	६०३	१४४४	४८२	९६२
	एकूण —	१,५१९	२,३०४	३,८२३	१,४६७	२,३५६	२,३५६	२,७५५	५,१०८	१,८०५	३,३०६	३,३०६	३,३५३	६,६५९	२,६८२	३,९७७

महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम)

महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम) हा महाराष्ट्र शासनाचा अंगीकृत उपक्रम आहे. आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने २४ फेब्रुवारी १९७५ साली या महामंडळाची स्थापना झाली. महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचे महत्त्व व महामंडळाची या कामातील तज्ञता ध्यानी घेऊन महाराष्ट्र शासनाने शासन निर्णय क्र माविम-२००१/प्र. क्र.१०/ का-१० दिनांक २० जानेवारी २००३ नुसार महामंडळाला महिला विकासाची राज्यस्तरीय " शिखर संस्था " म्हणून घोषित केले आहे.

ध्येय :

चिरंतन विकास प्रक्रियेतून महिलांसाठी सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय प्रस्थापित करणे.

उद्देश :

१. ग्रामीण भागातील महिलांचे संघटन करणे.

२. महिलांच्या क्षमता विकसित करणे.

३. महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढविणे.

४. उद्योजकीय विकास घडवून आणणे.

५. रोजगाराच्या संधी व बाजारपेठ यांची सांगड घालणे.

६. महिलांचा शिक्षण, संपत्ती व सत्तेत सहभाग वाढविणे.

७. स्थायी विकासासाठी स्वयंसहाय्य बचत गटांना संस्थात्मक स्वरूप देऊन बळकट करणे.

माविमच्या कार्यप्रणालीचे स्वरूप :

१. केंद्र व राज्य शासन पुरस्कृत महिलांसाठीच्या विविध विकासात्मक योजनांकरिता राज्यस्तरीय शिखर संस्था म्हणून कार्य करणे.

२. स्वयंसहाय्य बचत गट, वित्तीय संस्था, स्वयंसेवी संस्था व शासनाचे संबंधित विभाग यांच्यामध्ये समन्वयक संस्था या नात्याने राज्यस्तरावर कार्य करणे.

माविमची प्रशासकीय रचना :

माविम मुख्यालय ते जिल्हा कार्यालय :

महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे स्थित असून, माविमची मुंबईसह ग्रामीण भागात ३४ जिल्हा कार्यालये आहेत. माविममार्फत राबविण्यात येणाऱ्या सर्व योजनांची अंमलबजावणी माविम जिल्हा कार्यालयामार्फत होत असते. या जिल्हा कार्यालयाचा प्रमुख म्हणून जिल्हा समन्वय अधिकारी काम पाहतात. त्याचबरोबर सहा. जिल्हा समन्वय अधिकारी, सहा. संनियंत्रण अधिकारी, लेखाधिकारी, लिपिक असा अधिकारी व कर्मचारी वर्ग कार्यरत आहे.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम)

महिला व बाल विकास विभाग, शासन निर्णय क्र. माविम-२००२/प्र.क्र. १०६/का-१०, दि. ५ फेब्रुवारी २००७

संवर्गनिहाय नियमित रिक्त पदांचा वेतनश्रेणीसह तपशिल

अ. क्र.	संवर्ग	पदांचा तपशिल	वेतनश्रेणी (सहाव्या वेतन आयोगानुसार)	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदांची संख्या
		उपाध्यक्ष तथा व्यवस्थापकीय संचालक (भाप्रसे)	शासन नियमानुसार	१	१	०
१.	अ	महाव्यवस्थापक	१५६००-३९१०० GP ६९००	१	१	०
		व्यवस्थापक	१५६००-३९१०० GP ६६००	४	४	०
२.	ब	उपव्यवस्थापक/वरिष्ठ जिल्हा समन्वय अधिकारी	९३००-३४८०० GP ४४००	११	५	६
३.	क	वरिष्ठ लेखाधिकारी/विकास अधिकारी/ जिल्हा समन्वय अधिकारी/ व्य. सं. चे स्वीय सहा./अध्यक्षांचे स्वीय सहा.	९३००-३४८०० GP ४२००	१६	९	७
		सहा. जिल्हा समन्वय अधिकारी/ संनियंत्रण अधिकारी	५२००-२०२०० GP २८००	११	७	४
		लघुटंकलेखक/सहा. संनियंत्रण अधिकारी	५२००-२०२०० GP २४००	१५	१	१४
		लिपिक-टंकलेखक/लेखालिपिक/ प्रशासकीय सहाय्यक/ सहा. लेखापाल वाहनचालक	५२००-२०२०० GP १९००	२८	१०	१८
४.	ड	कार्यासन मदतनीस	४४००-७४४० GP २८००	२३	११	१२
		एकूण —		११०	४९	६१

महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम)

महिला व बाल विकास विभाग, शासन निर्णय क्र. माविम-२००२/प्र.क्र. १०६/का-१०, दि. ५ फेब्रुवारी २००७

संवर्गनिहाय करारतत्वावरील रिक्त पदांचा एकत्रित मानधनासह तपशिल

अ. क्र.	संवर्ग	पदांचा तपशिल	एकत्रित मानधन	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदांची संख्या
१.	अ	वरिष्ठ सल्लागार (सदर पद खारिज करण्यात आले आहे)		१	०	१
		महाव्यवस्थापक	५८२५०	१	१	०
		व्यवस्थापक	५१८२१	१	०	१
२.	ब	उपव्यवस्थापक	३२१२९	४	२	२
३.	क	वरीष्ठ लेखाधिकारी / विकास अधिकारी / जिल्हा समन्वय अधिकारी / स्वीय सहा.	२४९७९	२५	२१	४
		सहा. जिल्हा समन्वय अधिकारी / लेखाधिकारी / लाईव्हलीहुड ऑफिसर	२०४८१	७३	५०	२३
		लघुटंकलेखक / सहा. संनियंत्रण अधिकारी	२३५९७	२१	१६	५
		लिपिक तथा सहा. / प्रशासकीय अधिकारी कम्युनिकेशन ऑफिसर/वाहनचालक	१४१३३	३४	२५	९
४.	ड	कार्यासन मदतनीस		०	०	०
		एकूण ——		१६०	११५	४५

स्वयंसहाय्य बचत गट हे सक्षमीकरणाचे प्रभावी माध्यम :

महिला सक्षमीकरणात महिलांचे संघटन हे अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. महिलांना संघटित करण्यासाठी स्वयंसहाय्य बचत गट हे माध्यम अत्यंत उपयुक्त असून, सर्व क्षेत्रातून त्यास मान्यता मिळालेली आहे. स्वयंसहाय्य बचत गटाच्या माध्यमातून महिला केवळ संघटीत होत नाहीत. तर स्वतःच्या कष्टातून काही बचत करतात व त्यामधून एकमेकींना अडीअडचणीत आर्थिक मदत करतात. यातूनच पुढे छोटे-मोठे व्यवसाय करून आर्थिक उन्नतीकडे वाटचाल करतात. या सर्व प्रक्रियेतून एकंदरीत महिलांना स्वतःच्या अस्तित्वाची व स्वत्वाची जाणीव होते. सुरुवातीस केवळ 'मी'चाच विचार करणाऱ्या महिला कालांतराने 'आम्ही'चा विचार करू लागतात. त्याचबरोबर कुटुंब व गाव विकासाचाही त्या विचार करू लागतात व त्यात पुढाकार घेतात म्हणूनच एकंदरीत महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत स्वयंसहाय्य बचत गटाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

स्वयंसहाय्य बचत गट संकल्पनेवर आधारित कार्यक्रम :

माविममार्फत सन १९९४ ते २००२ या दरम्यान राबविण्यात आलेल्या महाराष्ट्र ग्रामीण पतपुरवठा कार्यक्रमाला मिळालेला प्रतिसाद व त्याचे महिला सक्षमीकरणावरील परिणाम या सर्व बाबींचा विचार करून माविमने सन २००१ सालापासून या पूर्वी करीत असलेल्या सर्व व्यापारी तत्त्वांवरील योजना बंद करून केवळ स्वयंसहाय्य बचत गटावरील कार्यक्रम राबविण्याचा महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतला.

या विविध योजनांतर्गत माविमने साध्य केलेल्या भौतिक प्रगतीचा नोव्हेंबर, २०२० पर्यंतचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

१.	एकूण तालुके	३००
२.	एकूण गावे	१०,४९५
३.	एकूण बचत गट	१,५४,१९६
४.	एकूण महिला	१७.९६ लाख
५.	एकूण महिलांची बचत	१०,८९.२६ कोटी
६.	अंतर्गत कर्जाची रक्कम	५८,४६ कोटी
७.	विविध बँकांमार्फत बचत गटांना प्राप्त कर्ज	४७,७२.०४ कोटी

तक्ता क्रमांक १५

सद्यःस्थितीमध्ये माविममार्फत राबविण्यात येत असलेल्या योजनांचा तपशील खालीलप्रमाणे

सन २०२१-२०२२

अ. क्र.	योजनेचे नाव	कार्यक्षेत्र	कार्यक्रम कालावधी (वर्ष)	आर्थिक सहाय्य करणाऱ्या संस्थेचे नाव	अर्थसंकल्पीक निधी (रुपये लाखात)
१.	अल्पसंख्याक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम Phase-1.	मुंबई सह १० जिल्ह्यात	२०२० ते २०२५	अल्पसंख्याक विकास, महाराष्ट्र शासन विभाग	३३९० लाख प्रस्तावित आहेत.
२.	अल्पसंख्याक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम Phase-2.	१३ CMRC निर्मिती			
३.	अल्पसंख्यांक कार्यक्रम नवीन	१४ जिल्हे	२०२० ते २०२२	अल्पसंख्यांक विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन	२८० लाख
४.	महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (MSRLM)	०३ जिल्ह्यातील ०६ तालुके	२०१३ ते २०२३	ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन	१०२८४·००
५.	NULM (१) बचत गट निर्मिती (२) ALF-CLF प्रशिक्षण	३५ जिल्ह	२०१५ ते २०२४	शहरी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन	 १००·०० २५२०·००
६.	नव तेजस्विनी	३५ जिल्हे	२०२१ ते २०२२	महाराष्ट्र शासन नवतेजस्विनी योजना (सन-२०२१ ते २०२६) सहा वर्षासाठी राबविण्यात येत आहे.	१५,२३,००.००

महिला सक्षमीकरणाचे विविध घटक आणि महिलांचा सहभाग :

महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत अनेक घटकांचा समावेश आहे. जसे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, आरोग्य, शैक्षणिक इ. या सर्व घटकाचे महिला सक्षमीकरणासाठी महत्त्व ओळखून माविमने बनविलेल्या प्रत्येक गटात या घटकांचा समावेश करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आर्थिक :

महिलांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी विविध छोट्या-मोठ्या उद्योगधंद्यांची निर्मिती करण्यावर भर दिला जातो. शेतीवर आधारित कुकुटपालन, शेळीपालन, फलोत्पादन, भाजी विकण्याचा व्यवसाय, बी-बियाणे विकण्याचा व्यवसाय, मत्स्य व्यवसाय, अशा विविध उद्योगांमध्ये सहभाग घेतलेला आहे. बिगर शेतांवर आधारित किराणा दुकान, शिवणकाम, मंडप डेकोरेशनचा व्यवसाय, लॉन्ड्री व्यवसाय, सायकल रिपेअरचे दुकान, रेडीमेड गारमेंट, हॉटेल खाणावळ, मिरची कांडप, बांगड्या विक्री अशा उद्योगांमध्ये महिला सहभागी झाल्या आहेत.

सामाजिक :

आर्थिक व्यवहारासोबत माविमने जाणिवपूर्वक स्वयंसहाय्य बचत गटामध्ये सामाजिक घटकावर भर दिलेला आहे. सामाजिक घटकांतर्गत गटात सहभाग घेतल्यावर स्त्रियांना घरात व समाजात मानाचे स्थान मिळत आहे. त्याचबरोबर समाजातील वाईट प्रवृत्ती, जसे दारू, हुंडा बाल विवाह अशा व इतर प्रथांना आळा घालण्यास गटाचा पुढाकार असतो.

गाव विकासात महिला :

महिला स्वतः सोबत कुटुंबाचा व त्याचबरोबर गावाचा विकास असा विचार करू लागल्या आहेत आणि म्हणून ग्राम स्वच्छता, वृक्षारोपण, सामुहिक शौचालय बांधणी, बंधारे बांधणे सारख्या बाबी त्या हाती घेऊ लागल्या आहेत.

राजसत्ता :

महिला सक्षमीकरणात महिलांचा राजसत्तेतील सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. गाव पातळीवर ग्रामपंचायतीमध्ये महिलांचा सहभाग वाढू लागल्यानंतर चांगल्या सुधारणा होत असल्याचे दिसून येत आहे. एवढेच नव्हे तर गाव पातळीवरच्या राजसत्तेतील महिलांचा सहभाग महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यास महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. माविमच्या आतापर्यंतच्या विविध गटातील २९,८८७ महिला सरपंच/पंचायत समिती जिल्हा परिषद सदस्य अथवा सभापती व विविध स्थानिक समित्यांवर निवडून आल्या आहेत.

लोकसंचलित साधन केंद्र (सी. एम. आर. सी.)

बचत गटाची चळवळ कायमस्वरुपी टिकून राहावी म्हणूनच आयफॅड सहाय्यीत तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांतर्गत लोकसंचलित साधन केंद्र या सारख्या कार्यपद्धतीचा अवलंब करण्यात येत आहे. आजमितीस ३६१ लोकसंचलित साधन केंद्राची नोंदणी करण्यात आली आहे. या कार्यपद्धतीत साधारण १५० ते २०० गटाची मिळून एक लोकसंख्या तयार करून या संस्थेला नोंदणीकृत करण्यात येत आहेत. आजमितीस ३६१ लोकसंचलित साधन केंद्राची नोंदणी करण्यात आली आहे.

या संस्थेची जबाबदारी, बचत गटांना प्राथमिक सदस्य करून घेऊन त्यांच्यामधून कार्यकारी सदस्याची निवड करून त्यांच्याकडे दिली जाईल. हा दररोजचा कारभार पाहण्यासाठी प्रशिक्षित स्टाफ लोकसंचलित साधन केंद्राकडे आहे.

लोकसंचलित साधन केंद्राच्या मार्फत स्वयंसहाय्य बचत गटांना विविध प्रकारच्या सेवा जसे उपजिवीका विकासासाठी कौशल्यपर प्रशिक्षण, उत्पादित मालाला बाजारपेठ मिळवून देणे, महिला सक्षमीकरणासोबत महिलांचे शारीरिक कष्ट कमी करण्यासाठी वेगवेगळे कार्यक्रम राबविणे, गटाच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी बँक लिंकेजेसवर भर देणे व तातडीचे कर्ज पुरवठ्यासाठी सूक्ष्म पतपुरवठा या सारखे कार्यक्रम राबविणे. या साधन केंद्रामार्फत देण्यात येणाऱ्या विविध सेवा व त्यांच्या मिळणाऱ्या सेवाशुल्कातून साधन केंद्राचा आर्थिक भार उचलला जातो.

इतर योजना

अल्पसंख्यांक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम :-

महाराष्ट्र शासनाच्या अल्पसंख्यांक विभाग व अल्पसंख्यांक आयोग यांच्या मदतीने एकूण १० अल्पसंख्यांक बहुल शहरांमध्ये सन २०११-१२ ते २०१८-१९ या (मुंबई-धारावी, चांदिवली, ट्रॉम्बे, ठाणे-भिवंडी, मुंब्रा-कौसा, नाशिक-मालेगांव, औरंगाबाद-परभणी, नांदेड, वाशिम-कारंजा, नागपूर, पुणे व सांगली-मिरज) एकुण ०८ वर्षाच्या कालावधीमध्ये २,४०० स्वयंसहाय्य बचत गटाची निर्मिती करुन प्रती २०० बचत गट याप्रमाणे १३ लोकसंचलित साधन केंद्राची (CMRC) उभारणी व बळकटीकरण करण्याचे लक्ष देण्यात आले होते. मुंबईसह १० जिल्ह्यांमध्ये हा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला आहे. या कार्यक्रमासाठी अल्पसंख्यांक विकास विभागाने रु. २७.५४ कोटी २०११-१२ ते २०१८-१९ या आठ वर्षाकरीता तरतुद मंजुर केली आहे. नोव्हेंबर-२०२१ पर्यंत या कार्यक्रमांतर्गत ३,७२८ स्वयंसहाय्य बचत गटाची स्थापना करण्यात आलेली असून ४६,६३५ महिलांचा समावेश करण्यात आला आहे. आज रोजी अल्पसंख्याक योजनेअंतर्गत असणाऱ्या सर्व जिल्ह्यांमध्ये मिळून एकूण ६० Micro Livelihood Plan (MLP) चालू आहेत. यामध्ये शिवणकाम, शेळीपालन, गारमेंट, मसाले बनविणे या उपक्रमांचा समावेश असून सुमारे १,५०० महिला यामध्ये सहभागी आहेत. आतापर्यत ४,७९१ गटांच्या अंगावर कर्ज चालू आहे त्यांच रक्कम रु. ११०·७७ कोटी इतकी आहे. सुमारे ९,७८२ महिलांना या योजनेद्वारे रोजगार व स्वयंरोजगार प्राप्त झाला आहे.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ
अल्पसंख्यांक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम
मासिक प्रगती अहवाल - नोव्हेंबर-२०२१ पर्यंत

PHASE-1

सारांश अहवाल

१.	एकूण बचत गट	३,७२८
२.	एकूण सभासद संख्या	४६,६३५
३.	एकूण बचत (रु.)	३४·३० कोटी
४.	एकूण अंतर्गत कर्जाची रक्कम (व्याजासहित)	८२·७४ कोटी
५.	एकूण अंतर्गत रक्कम परतफेड	६२·९३ कोटी
६.	बँक कर्ज घेतलेल्या गटांची संख्या	४,७९१
७.	बँक कर्ज घेतलेल्या महिलांची संख्या	६४,४६५
८.	बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाची एकूण रक्कम	११०·७७ कोटी
९.	बँक कर्जाची एकूण परतफेड (व्याज सहित)	८०·२९ कोटी

कार्यक्षेत्राचा तपशील

१.	अल्पसंख्यांक कार्यक्रमाचे एकूण जिल्हे - मुंबई, ठाणे, पुणे, सांगली, औरंगाबाद, परभणी, नांदेड, वाशिम, नागपुर, नाशिक.	१० जिल्हे
२.	अल्पसंख्यांक कार्यक्रमाची एकूण शहरे - धारावी, ट्रॉबे, चांदिवली, भिवंडी, मुंब्रा, सांगली, औरंगाबाद, परभणी, नांदेड, कारंजा, नागपूर, मालेगांव, पुणे.	१३ शहरे
३.	एकूण लोकसंचलित साधन केंद्र	१३

Enclosed Minority Paese II MPR

Enclosed MSRLM MPR

केंद्र शासन पुरस्कृत राष्ट्रीय नागरी उपजिवीका अभियान (NULM) :-

महिला आर्थिक विकास महामंडळ या प्रकल्पामध्ये संसाधन संस्था म्हणून भूमिका बजावेल व सदर प्रकल्प राज्याच्या ३५ जिल्ह्यांतील २५९ शहरांत राबविण्यात येत आहे.

महिला आर्थिक विकास महामंडळाची भूमिका व जबाबदारी :-

या प्रकल्पांतर्गत प्रकल्प कार्यक्षेत्रात किमान ३६,२४० स्वयंसहाय्य बचत गट निर्मिती व त्यांची क्षमता बांधणी करणे, पात्र गटांचे ग्रेडेशन करणे व त्यांचा दर्जा राखणे प्रकल्प कालावधीत किमान ४०% स्वयंसहाय्य बचत गटांना बँक लिंकेज करता येतील. प्रकल्पातील ८०% स्वयंसहाय्य बचत गटांना उद्योग उभारणीबाबत जाणीव जागृती करणे, स्वयंसहाय्य बचत गटांचे वस्ती स्तर (ALF) व शहर स्तरावरील संघ (CLF) बाबत संकल्पना रुजविण्यात येईल. प्रकल्पातील जे बचत गट सहा महिने कालावधीत पूर्ण करतील व पंचसूत्रीचे पालन करतील अशा पात्र गटांना प्रतवारी निकषानुसार फिरता निधी देण्यासाठी शिफारस करण्यात येईल.

तक्ता क्र. १६

NULM **कार्यक्रमाचा नोव्हेंबर - २०२० पर्यंतचा भौतिक प्रगतीचा तपशील खालीलप्रमाणे :**

सारांश

अ. क्र.	विषय	एकूण साध्य (नोव्हेंबर २०२०)
१.	एकूण बचत गट	४९,८७५
२.	SC सभासदांची संख्या	१,३८,३२२
३.	ST सभासदांची संख्या	३०,५४१
४.	इतर सभासद	३,५५,५८४
५.	एकूण सभासद	५,२४,४४७
	अल्पसंख्यांक सभासद माहिती	
६.	मुस्लीम	६२,०६८
७.	बौद्ध	११,०८३
८.	ख्रिश्चन	१,२०५
९.	जैन	१,२६६
१०.	सिख	८६
११.	पारसी	२७७
१२.	एकूण अल्पसंख्यांक सभासद	७५,९८५
१३.	दिव्यांग सभासदांची संख्या	१,३८९
१४.	एकूण सदस्यांमधून महिला सभासद	५,२४,४४७
१५.	एकूण सदस्यामधून शहरी गरीब सदस्य (बीपीएल)	२,९०,८८२
	फिरता निधी	
१६.	फिरता निधी मिळलेल्या गटांची संख्या	३५,९१३
१७.	फिरता निधी रक्कम	३५,९८,६७,६६७
१८.	एकूण बचत	१,८५,५५,३८,३१३
	अंतर्गत कर्ज	
१९.	अंतर्गत कर्ज घेतलेल्या गटांची संख्या	४४,०८१
२०.	अंतर्गत कर्ज घेतलेल्या महिलांची संख्या	२९,२९,६१
२१.	अंतर्गत कर्जाची रक्कम	२,७०,७८,०४,९५९
२२.	अंतर्गत कर्ज परतफेड (व्याजासकट)	२,०६,५६,३७,३५५०५
	बँक कर्ज	
२३.	बँकेशी लिंक झालेल्या गटांची संख्या	३३,९६४
२४.	बँकेतून कर्ज घेतलेल्या महिलांची संख्या	३,२९,५३५
२५.	बँक कर्ज रक्कम	६,९९,६३,९३,५०८
२६.	बँक कर्ज परतफेड (व्याजासकट)	५,१८,४९,१३,००८
२७.	उपजीविका वृद्धी उपक्रमामधील महिलांची संख्या	७४,७२५

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (MSRLM)

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाअंतर्गत ठाणे (भिवंडी, शहापूर), सोलापूर (माळशिरस, मोहोळ) व गोंदिया (सालेकसा, तिरोडा) या तीन जिल्ह्यांमध्ये एकूण सहा तालुक्यांकरिता तीन वर्षासाठी तांत्रिक तज्ञ व अंमलबजावणी संस्था म्हणून निवड करण्यात आलेली आहे. सदर कार्यक्रमाची अंमलबजावणी माहे मार्च २०२३ पर्यंत राहील.

मासिक प्रगती अहवाल - नोव्हेंबर २०२१ पर्यंत :

सारांश अहवाल		
१.	एकूण बचत गट	१७,१९१
२.	एकूण सभासद संख्या	२,११, २८७
३.	एकूण SC गट (SCमहिला >=50%)	३,३९८
४.	एकूण ST गट (STमहिला >=50%)	२,१८२
५.	एकूण इतर गट	११,६०४
६.	एकूण बचत (रु.)	१,५०,३३,५०,७६२
७.	एकूण बचत गटांना RF दिले	८,८००
८.	एकूण RF ची रक्कम (रु.)	१२,८१,३०,०००
९.	एकूण बचत गटांना CIF दिले	८,४१९
१०.	एकूण CIF ची रक्कम (रु.)	४४,९४,२५,०००
११.	बँक कर्ज घेतलेल्या गटांची संख्या (Repeat Linkage)	२१,५७०
१२.	बँक कर्जाची एकूण रक्कम (रू.)	४,९९,३९,२३,७३८

अल्पसंख्यांक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम (फेज-२)

अंल्पसंख्यांक विभागाने फेज - २ मध्ये महामंडळाकडे वर्ष २०२० ते २०२२ करीता या कार्यक्रमाला विस्तारीत करून अकोला, अमरावती, बुलढाणा, यवतमाळ, हिंगोली, जालना, उस्मानाबाद, लातूर, चंद्रपूर, बीड, वर्धा, भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली या १४ जिल्ह्यांची जबाबदारी दिलेली आहे. १४ जिल्ह्यांमध्ये प्रत्येकी २०० बचत गटांची स्थापना करणे व गटांना क्षमतावृध्दी प्रशिक्षण देणे ही प्रमुख जबाबदारी माविमवर देण्यात आलेली आहे.

मासिक प्रगती अहवाल - नोव्हेंबर २०२१ पर्यंत :

सारांश अहवाल		
१.	एकूण बचत गट	७८५
२.	एकूण सभासद संख्या	८,४४४
३.	एकूण बचत (रू.)	७३,६५,८००
४.	एकूण अंतर्गत कर्जाची रक्कम (व्याजासहित) (रू.)	२१,८४,०००
५.	एकूण अंतर्गत रक्कम परतफेड	५,३७,५१४
६.	बँक कर्ज घेतलेल्या गटांची संख्या	६०
७.	बँक कर्ज घेतलेल्या महिलांची संख्या	५३०
८.	बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाची एकूण रक्कम	८०,४७,१५४
९.	बँककर्जाची एकूण परतफेड (व्याजा सहित)	१२,६४,९४३

कार्यक्षेत्राचा तपशील		
१.	अल्पसंख्यांक कार्यक्रमाचे एकूण जिल्हे - लातूर, उस्मानाबाद, जालना, बीड, हिंगोली, अमरावती, यवतमाळ, अकोला, बुलढाणा, चंद्रपूर, गोंदिया, गडचिरोली, भंडारा, वर्धा	१४ जिल्हे
१.	अल्पसंख्यांक कार्यक्रमाचे एकूण शहरे - अकोला, अमरावती, बीड, भंडारा, साकोली, बुलढाणा, चंद्रपूर, बल्लरपूर, अहेरी, भामरागड, शिरोंचा, हिंगोली, मंठा, जालना, लातूर, उस्मानाबाद, वर्धा, यवतमाळ, गोंदिया	१९ शहरे

प्रकरण ७

बाल संरक्षण कार्यक्रम

(अ) बाल संरक्षणाचा कार्यक्रम हा द्विस्तर विभागलेला आहे.—(१) शासकीय व (२) निमशासकीय. हा कार्यक्रम बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, २०१५ च्या अनुषंगाने ० ते १८ वयोगटातील बालकांसाठी राबविला जातो. या कायद्यान्वये मुख्यतः उन्मार्गी, अवखळ, भटकी, निराश्रित, वाममार्गाला लागण्याच्या सीमेवर असलेली बाल गुन्हेगार इत्यादी मुलांचे संरक्षण, शिक्षण, संगोपन व भावी आयुष्यात जबाबदार नागरिक बनविण्याच्या हेतूने उपाययोजना केली जाते. या सर्व तऱ्हेची मुले व मुली प्रथमतः निरीक्षणगृहात/बालगृहात आणली जातात व त्यांची प्रकरणे बाल न्याय मंडळाकडे किंवा बालकल्याण समितीकडे योग्य त्या कारवाईसाठी पाठविली जातात. बाल न्यायालय व बालकल्याण मंडळ प्रत्येक मुलाची अगर मुलीचे प्रकरण पूर्णतः समजून घेऊन योग्य ती कारवाई करते. काही मुलांना जामिनावर सोडतात. काही मुलांचे बाबतीत परिवीक्षा अधिकाऱ्याचे देखरेखीखाली सोडतात. मुलांचे/मुलींचे बाबतीत वयाचे अठरा वर्षांपर्यंत बालगृहात अगर विशेषगृहात, शिक्षण व भावी आयुष्यात स्वतःच्या पायावर उभे राहून आपला चरितार्थ योग्य रीतीने चालविण्याचे हेतूने पाठविली जातात.

शासकीय बालगृहात किंवा बालन्याय अधिनियमांतर्गत नोंदणीकृत स्वयंसेवी बालगृहात वरील प्रकारच्या मुलांना अन्न, वस्त्र, निवारा, संरक्षण, वैद्यकीय सेवा, शालेय शिक्षण, धंदेशिक्षण इतर सर्व प्रकारचे सहाय्य देऊन समाजात मानाने जगण्यासाठी योग्य असे बनविण्यात येते.

अशा तऱ्हेने शालेय शिक्षण, धंदेशिक्षण, शरीर संवर्धन, मानसिक विकास करून घेतलेल्या मुलांना काही अटीवर सोडण्यात येते. काहींचे बाबतीत त्यांचे पालकांचेच स्वाधीन करण्यात येतात. काहींचे बाबतीत हे काही शक्य नसल्यास मुलांना कोल्हापूर व चेंबूर येथील अनुरक्षण वसतिगृहात प्रवेश दिला जातो.

३५ निरीक्षणगृहे ही जिल्हा परिवीक्षा व अनुरक्षण संघटना चालवितात.

१ शासकीय बालगृहे व विशेषगृहे

गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे झुकणाऱ्या व उन्मार्गी मुलांचे निरीक्षण करण्यासाठी व त्यांना सुधारण्यासाठी बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, २०१५ अन्वये परिवीक्षा अधिकारी यांच्या देखरेखीखाली शासकीय निरीक्षणगृहामध्ये प्रथम ठेवले जाते. त्यानंतर पुनर्वसन, शैक्षणिक व योग्य ती दखल घेण्यासाठी प्रथम त्यांना बाल न्यायालयापुढे उभे करून नंतर त्यांना शासकीय बालगृहे व विशेषगृहात ठेवले जाते. तेथे मुला-मुलींना जीवनावश्यक सुविधा पुरविण्यात येतात व त्यांचे पुनर्वसन करण्यात येते. मुंबई मुलांचा कायदा १९४७ अन्वये कार्यरत असलेली पाच वर्गीकरण केंद्रे ही बाल न्याय अधिनियम, १९८६ मध्ये वर्गीकरण केंद्राची तरतूद नसल्याने वरिष्ठ बालगृहे म्हणून शासनाने घोषित केलेली आहेत. शासकीय संस्थेतील कर्मचाऱ्यांचे वेतनावर १००% अनुदान व लाभार्थ्यांचे संरक्षण, अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय सेवा, प्रशिक्षण, शिक्षण इ. सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

तक्ता क्रमांक १८

शासकीय बालगृहे व विशेषगृहे (रुपये हजारांत)

अ. क्र.	जिल्हा	वर्ष	बालगृहांची संख्या			सामावण्याची क्षमता			प्रवेशितांची हजर संख्या	पुनर्वसन		एकूण खर्च
			मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण		मुले	मुली	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
	एकूण	२०१७-१८	०२	०१	०३	२००	१००	३००	१९२	६७	४१	१३,०९,८०
		२०१८-१९	२४	०१	२५	२००	१००	३००	१९५	——	——	१९,०२,०६
		२०१९-२०	२४	०१	२५	२००	१००	३००	२२८	२५	१४	७,८९,८७
		२०२०-२१	२४	०१	२५	२००	१००	३००	२८०	४७	२७	——
		२०२१-२२	२४	०१	२५	२००	१००	३००	२८०	४३	१४	——
		२०२२-२३	१५	०७	२२	६२५	४००	१०२५	२८०	३७	०९	——

टीप : उपरोक्त २५ संस्था एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेमध्ये समाविष्ट झाल्या आहेत.

तक्ता क्रमांक १९

शासकीय निरीक्षण गृहे (रुपये हजारांत)

अ. क्र.	जिल्हा	वर्ष	निरीक्षण गृहांची संख्या			सामावण्याची क्षमता			वर्षारंभीची संख्या	वर्षातील प्रवेशित संख्या	एकूण प्रवेशित संख्या	एकूण खर्च
			मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण				
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
	एकूण	२०१७-१८	११	१	१२	५५०	५०	६००	१७	१७७	१७७	०
		२०१८-१९	११	१	१२	६००	५०	६५०	६५	१५८	१५८	०
		२०१९-२०	११	१	१२	६००	५०	६५०	६९	२१४	२१४	०
		२०२०-२१	११	१	१२	६००	५०	६५०	——	१६५	१६५	०
		२०२१-२२	११	१	१२	६००	५०	६५०	——	——	——	०
		२०२२-२३	११	०४	१५	४७०	१५०	५५०		१२७	१२७	

टीप : उपरोक्त १२ संस्था एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेमध्ये समाविष्ट झाल्या आहेत.

१. स्वयंसेवी निरीक्षणगृहे व बालगृहे चालविण्यासाठी सहाय्यक अनुदान

(ब) गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे झुकणाऱ्या व उन्मार्गी मुलांचे निरीक्षण करण्यासाठी व त्यांना सुधारण्यासाठी बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण, अधिनियम, २०१५ अन्वये परिवीक्षा अधिकारी यांच्या देखरेखीखाली स्वयंस्फूर्त संस्थांमध्ये किंवा बाल सुधार गृहात (निरीक्षणगृह) प्रथम ठेवले जाते. त्यानंतर पुनर्वसन, शैक्षणिक व योग्य ती दखल घेण्यासाठी प्रथम त्यांना बाल न्यायालयापुढे उभे करून नंतर शासकीय बालगृह, विशेषगृह व खाजगी बालगृहामध्ये पाठविले जाते. निरीक्षणगृहे स्वयंस्फूर्त संस्थेमार्फत कार्यरत असतात. खाजगी बालगृहे व विशेषगृहे यांना बाल न्याय अधिनियम, २०१५ अन्वये मान्यता दिली आहे.

या स्वयंस्फूर्त संस्थांना प्रत्येक मुला-मुलीमागे दरमहा (परिपोषण रु. १,५०० व इतर खर्चाकरिता रु, ५००) रु. २,००० दरानुसार मुलांच्या पोषण, उन्नती व शिक्षणासाठी अनुदान दिले जाते. निरीक्षणगृहात या मुलांना अल्प कालावधीसाठीच ठेवले जाते. बालगृहात पाठविण्यापूर्वीच्या अल्पावधीत या मुलांची योग्य ती काळजी घेऊन व्यक्तीचिकित्सा केली जाते. योग्य ते औषधोपचार, शालेय शिक्षण, औद्योगिक शिक्षण दिले जाते. या संस्थांची उभारणी सेवा योजना यांच्या भक्कम पायावर केली आहे. तसेच या संस्थांचा अंतिम उद्देश मुलांचे योग्य पुनर्वसन करणे हाच आहे. हे पुनर्वसन मुलांची संस्थेतून मुक्तता, मुदतपूर्व सुटका पालकांच्या स्वाधीन करणे, मुलींचे विवाह करणे, अगर दुसऱ्या संस्थेत बदली करून केले जाते. तसेच रुपये १,३०५ दराने विशेष काळजीची गरज असलेल्या मुलांच्या पोषणासाठी व शिक्षणासाठी अनुदान दिले जाते.

शासन निर्णय क्रमांक महिला व बाल विकास विभाग, जेजेए-२००७/प्र. क्र. ६३/का-३/दिनांक ३० मार्च २००७ व शासन निर्णय क्र. बालगृह-२०१०/प्र. क्र. १०५/का-३ दिनांक २५ मार्च २०१० नुसार बालकाश्रम, बालसदन व अनाथालये या योजनांना बालगृह म्हणून घोषित करणेत आलेले आहे. त्यामुळे सदर योजनांमधील संस्थांची संख्या व प्रवेशितांची माहिती एकत्रितपणे खालीलप्रमाणे दर्शविणेत आलेली आहे.

शासन निर्णय दिनांक ३० मे २०१२ व दिनांक १० मे २०१३ अन्वये मतिमंद मुलांची बालगृहे सामाजिक न्याय विभागाकडे वर्ग केलेली आहेत.

तक्ता क्रमांक २०

(रुपये हजारांत)

अ. क्र.	योजनेचे नाव	वर्ष	बालगृह संस्थांची संख्या	मंजूर प्रवेशित	सरासरी उपस्थिती	खर्च
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	बालगृह	२०१८-२०१९	७५०	६२,३१६	२०,०००	३,१७,१८७
२	बालगृह	२०१९-२०२०	७४९	७१,७४७	१८,७४१	३,३५,५०६
३	बालगृह	२०२०-२०२१	३०३	१७,०८२	९,२९७	३२१५६४
		२०२१-२०२२	३०३	१७,०८२	९,२९७	----
		२०२२-२०२३	३१४	१२४९६	९६४८	

(नोंदणी प्रमाणपत्र प्रक्रिया शासन स्तरावरून सुरू आहे.)

शासकीय निरीक्षणगृह/ शासकीय बालगृह/स्वयंसेवी निरिक्षण गृहे

बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, २०१५ नुसार पोलिसांचे मार्फत ताब्यात घेतलेले विधी संघर्षित बालक, बाल न्याय मंडळाच्या आदेशानुसार आणि अधिनियमातील तरतुदीनुसार ताब्यात घेण्यात आलेल्या जपणूक व संरक्षणाची गरज असलेल्या मुलांना बाल कल्याण समितीच्या आदेशानुसार न्यायिक चौकशीसाठी अनुक्रमे निरीक्षणगृह/बालगृहात ठेवण्यात येते. सदर/संस्था वास्तव्य कालावधीत मुलास संरक्षण, अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय सेवा, शिक्षण, समुपदेशन प्रशिक्षण इ. सुविधा पुरविण्यात येतात. सदर कालावधी साधारणपणे चार महिन्यांचा किंवा प्रकरणपरत्वे बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समितीच्या आदेशानुसार वाढविण्यात येतो. सदर योजना शासन व स्वयंसेवी संस्थांचे मार्फत राबविण्यात येते.

संस्थेतील कर्मचाऱ्यांचे वेतनावर १००% खर्च करण्यात येतो.

तक्ता क्रमांक २१
स्वयंसेवी निरीक्षणगृहे

(रुपये हजारांत)

अ. क्र.	जिल्हा	वर्ष	स्वयंसेवी निरीक्षणगृहांची संख्या			सामावण्याची क्षमता			वर्षारंभाची संख्या	वर्षातील प्रवेशित	एकूण प्रवेशित	पुनर्वसन		एकूण खर्च
			मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण				मुले	मुली	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)
	एकूण	२०१७	३२	१६	४८	३०५०	१२००	४२५०	००	००	००	००	००	००
		२०१८	३२	१८	४८	३०५०	१२००	४२५०	००	००	००	००	००	००
		२०१९	३१	१६	४८	३५०	१२००	४२५०	००	००	००	००	००	००
		२०२०	२५	१६	४१	२०००	१०५७	३०५७	००	००	००	००	००	००
		२०२१	२४	१६	४०	१३०३	७४६	२०४४	००	००	००	००	००	००
		२०२२	२१	१६	३७	११६३	९४६	२१०९	००	००	००	००	००	००

टीप : सदरच्या ४० संस्था एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेमध्ये समाविष्ट झाल्या आहेत.

२. स्वयंसेवी संस्थेकडून चालविले जाणारे बाल मार्गदर्शन केंद्र

वरील कार्यक्रम हा उन्मार्गी मुलांच्या वागण्यास प्रतिबंध करण्याच्या हेतूने आखलेला आहे. हे सांस्कृतिक केंद्र असून तेथे खेळ साहित्य व करमणुकीचे साहित्य मुलांना पुरविले जाते. ही सर्व सोय फावल्या वेळेचा उपयोग कसा करावा असा प्रश्न ज्या मुलांमध्ये असतो अशा मुलांसाठी केली आहे. ही केंद्रे साधारणपणे मोठ्या शहरातील गलिच्छ वस्त्यांमधून सुरू केलेली आहेत.

या केंद्रामध्ये येणाऱ्या मुलांना करमणुकीचे साहित्य, वाचनासाठी पुस्तके, खेळण्याचे साहित्य पुरविते. सध्या राज्यातील गलिच्छ वस्त्यांमधून स्वयंसेवी संस्थांमार्फत १ बाल मार्गदर्शन केंद्र कार्यान्वित आहे. प्रत्येक केंद्रावर सरासरी ७५ ते १०० मुले या योजनेचा फायदा घेतात.

झोपडपट्टीतील मुलांना नेमका असा कामधंदा, शिक्षण वगैरे कार्यक्रम नसतो. काहींचा पूर्ण वेळ निकामी जातो आणि त्यामुळे ही मुले वाईट मार्ग अवलंबिण्याचा धोका जास्त असतो. बाल गुन्हेगार प्रवृत्तीची वाढ ह्या मुलांमध्ये होऊ नये म्हणून प्रतिबंधक स्वरूपाचे कार्यक्रम या केंद्रामधून केले जातात व ते फलदायी ठरत आहेत. सदर योजनेचे प्रस्ताव छाननी करून संस्थेस अनुदान मंजूर करण्याचे अधिकार जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी यांना सुपूर्द करण्यात आले आहेत. एका केंद्रास वर्षाला रु. ३,००० आवर्ती अनुदान म्हणून देण्यात येते. तसेच संस्थेस मान्यता देतेवेळी फर्निचर खरेदीसाठी रु. १,००० अनावर्ती अनुदान देण्यात येते.

तक्ता क्रमांक २२

(रुपये हजारांत)

अनुक्रमांक (१)	जिल्हा (२)	वर्ष (३)	केंद्रांची संख्या (४)	एकूण अनुदान (५)	लाभार्थी (६)
१	एकूण	२०१७-२०१८	१	३	१००
		२०१८-२०१९	१	३	१००
		२०१९-२०२०	१	३	१००
		२०२०-२०२१	१	३	१००
		२०२१-२०२२	१	३	१००
		२०२२-२०२३	१	३	१००

३. बाल मार्गदर्शन चिकित्सा केंद्र

सर्वसाधारण शारीरिक वा मानसिक वर्तनापेक्षा वेगळ्या प्रकाराने मुले वागू लागली तर त्यांना ताबडतोब कोठल्याही संस्थेत दाखल करण्याची गरज नाही. तर त्यास चिकित्सा केंद्रात मार्गदर्शनासाठी न्यावे व त्याच्या वर्तणुकीमागील समस्या समजावून घ्यावी. त्यामागे शारीरिक मानसिक व भावनात्मक कारण काय आहे हे समजू शकते. कारण घरगुती नात्यातील मुलांशी वागण्याबाबतचा असमतोल व बाह्य परिस्थितीचा पगडा या दोन कारणांमुळे प्रामुख्याने मुलांमध्ये समस्या निर्माण होतात.

या प्रश्नांचा अभ्यास या केंद्रात केला जातो. मानसोपचार-मानसिक समस्या, व्यक्ती चिकित्सा, सल्लामसलत इत्यादी विविध मार्गांनी मार्गदर्शन केले जाते. तसेच केंद्रांतील इतर कर्मचारीवर्गाबरोबरही मुलांचे प्रश्नासंबंधात चर्चा केली जाते.

ही केंद्रे प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून काम करतात व मुलांच्या प्रश्नाच्या वेळी अभ्यास व चिकित्सा केल्यामुळेच त्यास संस्थेत अथवा दवाखान्यामध्ये जाण्याची वेळ येत नाही. सध्या महाराष्ट्रात १ स्वयंसेवी संस्था अशी केंद्रे चालवित आहे. या कार्यासाठी स्वयंसेवी संघटनांना वार्षिक रु. १०,००० सहाय्यक अनुदान म्हणून दिले जातात.

तक्ता क्रमांक २३

बाल मार्गदर्शन केंद्र (चिकित्सालये)

(रुपये हजारांत)

अनुक्रमांक (१)	जिल्हा (२)	वर्ष (३)	चिकित्सा केंद्रे (४)	लाभार्थी (५)	अनुदान (६)
१	एकूण	२०१७-२०१८	२	७००	१०
		२०१८-२०१९	२	७००	२०
		२०१९-२०२०	२	७००	२०
		२०२०-२०२१	२	७००	२०
		२०२१-२०२२	२	७००	२०
		२०२२-२०२३	२	७००	२०

४. बाल संगोपन योजना (राज्यस्तरीय)

बालसंगोपन ही राज्यस्तरीय योजना १९७५ सालापासून सुरू करण्यात आलेली आहे

० ते १८ वयोगटातील अनाथ, निराश्रित, निराधार, बेघर, संरक्षण व निवाऱ्याची गरज असलेल्या मुला-मुलींना निवासी संस्थेत (बालगृहात) दाखल करण्याऐवजी पर्यायी कुटूंब उपलब्ध करून देणे अथवा त्यांच्यात कुटूंबात संस्थेतील वातावरणाऐवजी कौटुंबिक वातावरणात त्यांचे संगोपन व विकास घडवून आणणे हा योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.

सुधारित बालसंगोपन योजना राबविण्याबाबतचा दि. ९-१०-२०१३ रोजी सुधारित शासन निर्णय निर्गमित करण्यात आला आहे. सदर शासन निर्णयान्वये बालसंगोपन या योजनेअंतर्गत खालील लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात येतो.

(१) दोन्ही पालक असलेल्या मुलांना वगळून बालसंगोपन योजनेचा लाभ देण्यात येईल.

(२) परंतु, तुरूंगात असलेले पालक, एच.आय.व्ही ग्रस्त व कॅन्सरसारख्या दुर्धर आजाराने बाधीत असलेले पालक, कौटुंबिक हिंसाचार प्रकरणात गुंतलेल्या आई यास अपवाद असतील.

(३) अनाथ किंवा ज्यांचा पालकांचा पत्ता लागत नाही व जी दत्तक देणे शक्य होत नाही अशी बालके

(४) एक पालक असलेली व family crisis मध्ये असलेली बालके, मृत्यू, घटस्फोट, विभक्तीकरण, परित्याग, अविवाहित मातृत्व, गंभीर आजार, पालक रुग्णालयात असणे या कारणांमुळे विघटित झालेल्या एक पालक असलेल्या कुटूंबातील बालके, तीव्र मतिमंद असलेली बालके, कुष्ठरुग्ण, जन्मठेपेची शिक्षा भोगत असलेली कैद्यांची मुले, दोन्ही पालक अपंग आहेत अशी बालके, शाळेत न जाणारे बालकामगार यांना या योजनेचा लाभ दिला जातो.

जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी स्तरावरील लाभार्थी व शासनाने मान्यता दिलेल्या स्वयंसेवी संस्थांनी लाभार्थ्यांचे गृह चौकशी करून प्रत्येक लाभार्थ्यांचे प्रकरणासंबंधीची संपूर्ण नस्ती, लाभार्थींची यादी अध्यक्ष/सदस्य बालकल्याण समिती यांना सादर करावयाची आहे.

बालकल्याण समिती जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी कार्यालयात लाभ घेत असलेल्या लाभार्थ्यांना व संस्था स्तरावरील लाभार्थ्यांना दाखल आदेश द्यावयाचे आहेत.

पालनकर्त्या पालकास प्रत्येक लाभार्थ्यामागे दरमहा ११००/- रुपये व स्वयंसेवी संस्थेस प्रशासकीय खर्चासाठी १२५/- रुपये सहाय्यक अनुदान देण्यात येत आहे. तर जिल्हा स्तरावर लाभ घेत असलेल्या लाभार्थींना दरमहा ११००/- रुपये अनुदान देण्यात येते. यात अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, वैद्यकीय सुविधा इत्यादी सुविधा संबंधित कुटूंबा/पालकांमार्फत लाभार्थ्यांना पुरवण्यात येतात.

बालसंगोपन योजनेसाठी सन २०१६-१७ या आर्थिक वर्षापासुन नवीन लेखाशिर्ष (२२३५-बी-९०६) प्राप्त करण्यात आले आहे.

शासन परिपत्रक दि. ३-१-२०१७ रोजीचे शासन परिपत्रकानुसार बालसंगोपन योजनेचा निधी Cash Management Project या सुविधेबरोबरच ECS/NEFT/RTGS या पद्धतीचा वापर करण्यात येऊन थेट लाभार्थ्यांचे खात्यामध्ये रक्कम जमा करणेबाबत शासनाने निर्णय घेतलेला आहे. तसेच कोरोना-१९ च्या संसर्गामुळे अनाथ झालेल्या बालकांना सुध्दा बालसंगोपन योजनेचा लाभ देणेबाबत सूचना असल्यामुळे लाभार्थी संख्येत वाढ झालेली आहे.

तक्ता क्रमांक २४

बालगृहे व जोपासना (फोस्टर केअर)

(रुपये हजारांत)

अनुक्रमांक (१)	जिल्हा (२)	वर्ष (३)	मुले सांभाळणाऱ्या कुटुंबांची संख्या (४)	अनुदान (५)
	एकूण	२०१७-२०१८	१७,८४६	७४,७५१
		२०१८-२०१९	१६,१९५	२,३६,१२३
		२०१९-२०२०	१४,६९०	२८,७८३
		२०२०-२०२१	१२,९६१	७६५९०
		२०२१-२०२२	१२,९६१	...
		२०२२-२३	३८६४१	

५. अनुरक्षणगृहे (शासकीय/स्वयंसेवी) After Care Hostels

बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २००० व सुधारित अधिनियम २००६ मधील तरतुदीनुसार अनुरक्षणगृह ही योजना कार्यान्वित आहे. विशेष गृह/बालगृहांमधील १८ वर्षे पूर्ण झालेल्या मुला-मुलींचा वास्तव्यकाल संपल्यानंतर संस्थांमधून बाहेर पडताना ज्या मुलांच्या पुनर्वसनाची योग्य व्यवस्था झालेली नाही, अशा मुलांना त्यांचे अपुरे राहीलेले शिक्षण/प्रशिक्षण पूर्ण करण्यासाठी तसेच, नोकरी किंवा व्यवसाय मिळेपर्यंत ३ वर्षांच्या कालावधीसाठी अनुरक्षणगृहांमध्ये प्रवेश दिला जातो.

अनुरक्षणगृहांमध्ये दाखल होणाऱ्या प्रवेशितांना अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, प्रशिक्षण व इतर सुविधा पुरविल्या जातात व त्यांच्या पुनर्वसनासाठी प्रयत्न केले जातात. याकरिता या स्वयंसेवी संस्थांना दरमहा दरडोई रु. २,०००/- सहाय्यक अनुदान दिले जाते. शासनाने अनुरक्षणगृहासाठी कर्मचारी पदांचा आकृतिबंध मंजूर केला आहे.

शासकीय ६ अनुरक्षणगृह असून, मंजूर संख्या ६०० व स्वयंसेवी ३ अनुरक्षणगृहे असून त्यांची मान्य संख्या ११० आहे.

६. एकात्मिक बाल संरक्षण योजना-Integrated Child Protection Scheme (ICPS)–

एकात्मिक बाल संरक्षण योजना (ICPS) ही केंद्र पुरस्कृत योजना सन २००९ पासून केंद्र शासनाने सुरू केली तत्पूर्वी कार्यरत बालन्याय कार्यक्रम, रस्त्यावरील मुलांसाठी एकात्मिक योजना व शिशुगृह-दत्तक योजना या योजनांची एकत्रिकरण करण्यात येऊन ही योजना सुरू करण्यात आली. यापैकी बालन्याय कार्यक्रमाचा केंद्र व राज्य हिस्सा ५०:५० होता. यासाठीचा केंद्र हिस्सा राज्य शासनाला वितरीत करण्यात येत होता. तर रस्त्यावरील मुलांसाठी एकात्मिक योजना व शिशुगृह-दत्तक योजनेचा केंद्राचा हिस्सा थेट संबंधित संस्थांना केंद्राकडून वितरीत करण्यात येत होता.

एकात्मिक बाल संरक्षण योजना (ICPS) राबविण्याबाबत केंद्र शासनाबरोबर दि. १३-८-२०१० रोजी सामंजस्य करार (MOU) करण्यात येऊन योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०१४-१५ पासून सदर योजनेच्या आर्थिक निकषात वाढ करण्यात आलेली असून सन २०१४-१५ पासून योजनेचा केंद्र व राज्य हिस्सा ७५ : २५ वरून ६० : ४० असा करण्यात आला आहे.

राज्यातील बालसंरक्षणाशी संबंधीत कार्यान्वयीत यंत्रणा व योजनेची गुणवत्ता वाढविणे आणि त्या अधिक बळकट करणे हा योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. बालन्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५ अंतर्गत महाराष्ट्र राज्य बालसंरक्षण सोसायटी, जिल्हा बाल संरक्षण कक्ष, राज्य दत्तक श्रोत संस्था (सारा), खुले निवारा गृह, विशेष दत्तक संस्था, बालगृह, निरीक्षण गृह, बालकल्याण समिती, बालन्यायमंडळ इ. यंत्रणांना आर्थिक सहाय्य सदर योजनेच्या तरतुदींमधून करण्यात येते.

बालन्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५ च्या अनुषंगाने विधी संघर्ष ग्रस्त बालके व काळजी व संरक्षण यांची गरज असलेली बालके यांना अन्न, वस्त, निवारा, शिक्षण, प्रशिक्षण यासारख्या मुलभूत सुविधा पुरविण्यात येऊन त्यांचे समाजात पुनर्वसन व पुर्नस्थापना करण्यासाठी सहाय्यभूत केली आहे.

सदर योजनेअंतर्गत बालन्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५ च्या तरतुदीच्या अनुषंगाने कार्यरत संस्था/यंत्रणा यांचेसाठी तरतूद आहे. यामध्ये महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण सोसायटी व जिल्हा बाल संरक्षण कक्ष कलम १०६, राज्य दत्तक श्रोत संस्था कलम ६७ (खुले निवारा गृह) कलम ४३, विशेष दत्तक श्रोत संस्था कलम ६५, बालगृह कलम ५० (निरीक्षण गृह) कलम ४७ बालकल्याण समिती कलम २७ व बालन्याय मंडळ कलम ४ यांचा समावेश आहे.

या यंत्रणांसाठी कर्मचारी वर्ग, प्रशासकीय खर्च तसेच इतर आवश्यक खर्च यासाठी सदर योजनेत तरतूद आहे. संस्थेत दाखल होणाऱ्या प्रवेशितांच्या अनुषंगाने परिपोषण अनुदानासाठी तरतूद आहे. याशिवाय या योजनेअंतर्गत FOSTER CARE, SPONCERSHIP, AFTER CARE FUND यासारख्या संस्था बाह्य (NON INSTITUTIONAL) योजनांसाठी निधीची तरतूद आहे. (ICPS) योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य प्रकल्प सहाय्य कक्ष (STATE PROJECT SUPPORT UNIT-SPSU) सन २०१५-१६ पासून बंद करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्र राज्य बालसंरक्षण संस्था, (MAHARASHTRA STATE CHILD PROTECT SOCIETY-MSCPS) जिल्हा बाल संरक्षण (DISTRICT CHILD PROCTECTION UNIT-DCPU) कक्ष यांची स्थापना करणे आवश्यक असल्याने दि. ३०-७-२०११ व दि. १५-५-२०१२ रोजीच्या शासन निर्णयांन्वये MSCPS व DCPU ची स्थापना करण्यास मान्यता देण्यात आली. महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण सोसायटी, ही संस्था नोंदणी अधिनियम, १८६० अंतर्गत नोंदणीकृत संस्था आहे.

या शासननिर्णयानुसार महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण सोसायटीचे प्रधान सचिव, महिला व बालविकास हे अध्यक्ष असून, उपसचिव, महिला व बालविकास हे उपाध्यक्ष असून १) अप्पर मुख्य सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग २) अप्पर मुख्य सचिव शालेय शिक्षण विभाग ३) अप्पर मुख्य सचिव (गृह), गृह विभाग ४) प्रधान सचिव, नियोजन विभाग ५) प्रधान सचिव, वित्त विभाग ६) प्रधान सचिव, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग ७) सचिव (कामगार), उद्योग, उर्जा व कामगार विभाग ८) सचिव सामाजिक न्याय विभाग हे सभासद असून ९) आयुक्त महिला व बाल विकास पुणे हे सदस्य सचिव आहेत.

जिल्हा बाल संरक्षण कक्ष प्रत्येक जिल्ह्यात स्थापन करण्यात आले असून या संस्थेचे सभासद खालीलप्रमाणे आहेत. जिल्हाधिकारी अध्यक्ष असून जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी सदस्य सचिव आहेत. तर सभासदांमध्ये (१) जिल्हा बाल संरक्षण अधिकारी (२) पोलिस अधीक्षक (३) जिल्हा आरोग्य अधिकारी (४) जिल्हा कामगार अधिकारी (५) जिल्हा तंत्रशिक्षण अधिकारी (६) जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी (७) जिल्हा शिक्षण अधिकारी (८) चाईल्ड लाईन या संस्थेचा प्रतिनिधी (९) जिल्हा विधी सेवा प्राधिकरणाचा प्रतिनिधी यांचा समावेश आहे.

सदर योजनेचा केंद्र शासनाचा हिस्सा राज्यांना देण्यात येणार असून राज्यांनी त्यांचा हिस्सा व केंद्र शासनाचा हिस्सा महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण सोसायटी (MSCPS) च्या बँक खात्यामध्ये जमा करावयाचा आहे. सदर सोसायटीमार्फत योजनेत समाविष्ठ संस्था/घटक यांना निधीचे वितरण करावयाचे आहे. महाराष्ट्र शासन, महिला व बालविकास विभाग शासन निर्णय क्र. ICPS -२०१८/प्र. क्र. १७५/का-८ दिनांक २६ जून २०१८ व महाराष्ट्र शासन, महिला व बालविकास विभाग प्रत्र क्र.ICPS-२०१८/प्र. क्र. १७५/का-८ दिनांक ९ ऑक्टोबर २०१८ अन्वये नियंत्रक अधिकारी म्हणून आयुक्त महिला व बालविकास आयुक्तालय पुणे यांनी उद्दिष्ट निहाय वितरित करण्यात आलेला सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षापासून सदस्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण सोसायटी तथा आयुक्त महिला व बालविकास यांनी खालील आहरण व संवितरण अधिकारी यांना योजनेच्या निकषानुसार अर्थसंकल्प वितरण प्रणालीवर वितरित करावयाचा आहे.

अ. क्र.	योजनेतील समाविष्ट संस्था	आहरण व संवितरण अधिकारी
१.	महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण संस्था	आयुक्त, महिला व बाल विकास आयुक्तालय, लेखा
२.	राज्य दत्तक स्त्रोत संस्था (सारा)	अधिकारी, आयुक्त, महिला व बाल विकास आयुक्तालय, पुणे.
३.	जिल्हा बाल संरक्षण कक्ष, संबंधित जिल्ह्यातील बालकल्याण समिती, बाल न्याय मंडळ	संबंधित जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी.
४.	शासकीय संस्था	संबंधित संस्थेचे अधीक्षक

तक्ता क्रमांक-२५

मागील तीन वर्षात योजनेचा झालेला खर्च

वित्तीय वर्ष	**खर्च (रुपये लक्ष)**
२०१८-२०१९	३४५६·०४
२०१९-२०२०	४०७१·३८
२०२०-२०२१	८०७८.८७

एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण संस्था कार्यक्रम अंदाजपत्रक सन २०२२-२०२३

लेखाशिर्ष	प्रत्यक्ष रकमा २०२०-२१	अर्थसंकल्पिय अंदाज २०२१-२२	सुधारित अंदाज २०२१-२२	अर्थसंकल्पिय अंदाज २०२२-२३
एकात्मिक बाल संरक्षण योजना (२२३५-सी००९) केंद्र हिस्सा	२३८६८०	३४३२२८	३४३२२८	३७५४५०
एकात्मिक बाल संरक्षण योजना (२२३५-सी०१८) राज्य हिस्सा	१७९५१९	२२७८१९	२२७८१९	२४९३००
एकात्मिक बाल संरक्षण योजना (२२३५-सी०२७) केंद्र हिस्सा	१२५३३७	४०४९३२	४०४९३२	४४५४२५
एकात्मिक बाल संरक्षण योजना (२२३५-सी०३६) राज्य हिस्सा	१४८६६८	२६९९५५	२६९९५५	२९७९५०
एकात्मिक बाल संरक्षण योजना (२२३५-सी ४१२) केंद्र हिस्सा ३५%	४४२२६	५०८६०	५०८६०	५५९४६
एकात्मिक बाल संरक्षण योजना (२२३५-सी ४२१) राज्य हिस्सा ६५%	७१४५७	९४४५४	९४४५४	१०३८९९
एकुण	**८०७८८७**	**१३९१२४८**	**१३९१२४८**	**१५२७९७०**

महाराष्ट्र राज्य बाल न्याय निधीबाबत टिप्पणी

बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५ च्या कलम १०५ मध्ये राज्य शासन, या अधिनियमान्वये कारवाई करण्यात येणाऱ्या बालकांच्या हितासाठी आणि पुनर्वसनासाठी आवश्यक असलेल्या योग्य त्या निधीची तजवीज करील असे नमूद करण्यात आलेले आहे. तसेच महाराष्ट्र राज्य बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) नियम, २०१८ च्या नियम ८५ मधील तरतुदीनुसार राज्य बाल निधी स्थापन केला असून त्यातील तरतूदी पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) सदर अधिनियम व नियमांशी संबंधित असलेल्या मुलांचे कल्याण व पुनर्वसन यांकरिता.

(२) राज्य शासन राज्य बाल निधी करिता पुरेशी अर्थसंकल्पीय तरतुद करील.

(३) राज्य बाल निधीस सामूहिक सामाजिक जबाबदारी अंतर्गत देणग्या, ऐच्छिक अंशदाने, वर्गण्या किंवा निधी स्विकारता येईल, मग ते कोणत्याही विनिर्दिष्ट प्रयोजनाकरिता असेल किंवा नसेल, आणि तशी रक्कम राज्य बाल निधीत थेट जमा केली जाईल.

(४) निधीचा उपयोग पुढील प्रयोजनांकरिता केला जाईल.

(एक) मुलांचे कल्याण व पुनर्वसन यांकरिता आणि जे कार्यक्रम कोणत्याही केंद्र सरकारी किंवा राज्य शासकीय किंवा कोणत्याही इतर योजनेत समाविष्ट असत नाहीत अशा कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे.

(दोन) बालकांच्या मोठ्या आजारांकरिता वैद्यकीय सहाय्य किंवा शस्त्रक्रिया यांसाठी तरतूद करणे.

(तीन) उद्योजकता विषयक सहाय्य, कौशल्य विकास प्रशिक्षण किंवा व्यवसाय प्रशिक्षण यासाठी तरतूद करणे.

(चार) या अधिनियमान्वये समावेश असलेल्या मुलांकरिता विशेष व्यावसायिक सेवा, समुपदेशक, अनुवादक, दुभाषी, विशेष शिक्षक, समाज सेवक, मानसिक आरोग्य सेवक, व्यवसाय शिक्षण प्रशिक्षक यांची तरतूद करणे.

(पाच) कर्करोगग्रस्त मुलांकरिता दोष परिहारक संगोपन आणि त्यांच्या माता पित्यांसाठी वास्तव्य सुविधा;

(सहा) सदर अधिनियम व नियमांतर्गत समावेश असलेल्या मुलांची सर्वंकष वाढ, विकास व कल्याणाकरिता सहाय्य भूत होण्यासाठी कोणताही इतर कार्यक्रम किंवा उपक्रम.

(सात) बालकांसाठी कार्यरत संस्थांतील मुलांच्या कल्याणासाठी असलेल्या नाविन्यपूर्ण कार्यक्रमांना सहाय्य करणे.

(आठ) वरील प्रयोजनांकरीता आनुषंगिक व उपयुक्त असलेल्या इतर सर्व गोष्टी करणे.

व्यवस्थापन मंडळ गठीत करण्याबाबतची सद्यस्थिती :

निधीच्या व्यवस्थापन व प्रशासन यांसाठी या अधिनियमाच्या कलम १०५ च्या पोटकलम (३) अन्वये, सचिव, महिला व बाल विकास विभाग यांच्या अध्यक्षतेखाली व्यवस्थापन मंडळाची स्थापना करण्याबाबत तरतुद आहे. त्यानूसार मंडळाची रचना पुढीलप्रमाणे करण्यात आलेली आहे.

१. सचिव (महिला व बाल विकास विभाग)- अध्यक्ष

२. आयुक्त (महिला व बाल विकास विभाग)- सदस्य

३. अध्यक्षांकडून नियुक्त करण्यात येणारे दोन समाज सेवक सदस्य

४. उपआयुक्त, बाल विकास - सदस्य सचिव नि. कोषाध्यक्ष

उपरोक्त तरतुदीनूसार शासनाने शासन निर्णय दिनांक २२ जुलै, २०१९ नूसार बाल न्याय निधीचे व्यवस्थापन व प्रशासनासाठी व्यवस्थापन मंडळ गठीत केले आहे. तसेच सदर मंडळावर दोन समाजसेवक सदस्यांची नियुक्ती करण्यात आलेली असून सदर सदस्यांचा कार्यकाल शासन निर्णय निर्गमित झाल्याच्या दिनांकापासून ३ वर्षाचा किंवा पुढील आदेश होईपर्यंत यापैकी जे आधी घडेल तोपर्यंत राहील.

७. बालकांसाठी चाचा नेहरू बाल महोत्सव.

राज्यातील सर्व मुले व प्राधान्याने बाल कल्याण क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या शासकीय / स्वयंसेवी संस्थांमध्ये पुनर्वसनासाठी दाखल झालेल्या अनाथ, निराधार, उन्मार्गी मुलांमधील सुप्त गुणांना वाव देऊन त्यांच्यात एकमेकांविषयी बंधुभाव. सांघिक भावना निर्माण होण्यासाठी दरवर्षी ३५ जिल्ह्यांमध्ये, ६ विभागीय स्तरावर प्रत्येक नोव्हेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात चाचा नेहरू बाल महोत्सव आयोजित करण्यास शासन निर्णय क्र. बालगृ-२०१२/प्र. क्र. १६४/का-३, दिनांक ४ डिसेंबर २०१२ व शासन निर्णय क्र. बामवा-२०१३/प्र. क्र. २६१/का-३, दिनांक २ नोव्हेंबर २०१३ अन्वये मान्यता देण्यात आलेली आहे. सदर बाल महोत्सवात विविध प्रकारचे खेळ, वक्तृत्व स्पर्धा आयोजित करून स्पर्धा विजेत्यांना ढाल, स्मृतीचिन्ह व प्रशस्तीपत्र या स्वरूपात पारितोषिके देण्यात येतात. सदर महोत्सवाकरिता जिल्हास्तराकरिता रु. ५,००,००० व विभागीय स्तराकरिता रु. ५,८२,५०० चाचा नेहरु बालमहोत्सव (२२३५-B-३२५) या लेखाशिर्षातून वितरित करण्यात येते. यामध्ये प्रत्येक जिल्ह्यात विभागांतर्गत संस्थामधील व समाजातील किमान १,००० मुले सहभागी होतात.

८. कर्मवीर भाऊराव पाटील स्वावलंबन पुनर्वसन योजना.

महिला व बाल विकास विभागांतर्गत सद्यःस्थितीत कार्यरत असलेल्या ६ शासकीय व ३ स्वयंसेवी अशा एकूण ९ अनुरक्षणगृहांमधील १८ वर्षे पूर्ण होत असलेल्या व पूर्ण झालेल्या प्रवेशितांचे कायमस्वरूपी पुनर्वसन करण्यासाठी कर्मवीर भाऊराव पाटील स्वावलंबी पुनर्वसन ही योजना स्वयंसेवी संस्थामार्फत राबविण्याबाबत शासन निर्णय क्र. क्रमशि-२०११/प्र. क्र. ३३९/का-३, दिनांक २७ ऑगस्ट २०१२ अन्वये मान्यता देण्यात आलेली आहे.

कर्मवीर भाऊराव पाटील स्वावलंबी पुनर्वसन योजनेमध्ये सदर प्रशिक्षणार्थींची अनुरक्षणगृहामध्ये निवासाची व परिपोषणाची सुविधा शासनामार्फत करण्यात येते. तथापि त्या व्यतिरिक्त व्यवसाय प्रशिक्षणासाठी प्रवेशितांचा जाण्या-येण्याचा खर्च, व्यवसाय प्रशिक्षण साहित्याचा खर्च, पाठ्यपुस्तके, परीक्षा फी, नोंदणी फी हा सर्व खर्च संबंधित व्यवसाय प्रशिक्षण संस्था करणार आहे. सदर योजनेकरिता शासनाकडून कोणतेही अतिरिक्त अनुदान अनुज्ञेय होणार नाही. या योजनेखाली १५० मुलांना प्रशिक्षण देण्यात येत आहे.

९. महाराष्ट्र राज्य समाजकल्याण बोर्डास सहाय्यक अनुदाने (२२३५-बी-९४२)

शासन निर्णय क्र. सकबो-२०१६/प्र. क्र. ६३/का-१०, दिनांक ६ सप्टेंबर, २०१६ अन्वये महाराष्ट्र राज्य समाज कल्याण बोर्डाच्या वेतन व वेतनेत्तर बाबीसाठी स्वतंत्र लेखाशिर्ष उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे. त्यानुसार बोर्ड आस्थापना सेवानिवृत्त कर्मचारी २२ आणि योजना सेवानिवृत्त कर्मचारी ३२६ यांच्या सेवानिवृत्ती उपदानासाठी (३१-वेतनेत्तर) बाबीवर ६,०५,५८ हजार आणि महाराष्ट्र राज्य समाज कल्याण/ बोर्ड आस्थापनेवरील १९ कर्मचाऱ्यांच्या वेतनासाठी (३६-वेतन) या बाबीवर ७२,५१ हजार अशी एकूण ६,७८,०९ हजार एवढी तरतूद सन २०२१-२२ या वित्तीय वर्गासाठी प्रस्तावित करण्यात आली आहे.

केंद्र शासनाचे पुरस्कार

१. राजीव गांधी मानव सेवा पुरस्कार (Rajeev Gandhi Manav Seva Puraskar) :

सन १९७९ च्या आंतरराष्ट्रीय बाल दिनाच्या निमित्ताने सदर पुरस्काराची सुरुवात झाली आहे. मुलाच्या कल्याणासाठी विशेषतः शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या अपंगत्व असलेल्या मुलांच्या कल्याणासाठी कोणत्याही प्रकारचे वेतन अथवा मानधन न घेता मानसेवी उदात्त भावनेतून सलग किमान १० वर्षे वैशिष्ट्यपूर्ण व अद्वितीय काम करणाऱ्या व्यक्तीस राजीव गांधी मानव सेवा पुरस्कार केंद्र शासनामार्फत दिला जातो.

जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी/आयुक्तालय/राज्य शासन यांच्या शिफारशीनुसार प्राप्त झालेल्या अर्जाची निवड करण्यासाठी राष्ट्रीय निवड समिती स्थापन करण्यात आली असून समितीने निवड केलेल्या व्यक्तिस पुरस्कार दिला जातो.

पुरस्काराचे स्वरुप रु. १०,००,०००/- रोख आणि प्रशस्तीपत्र असे असून दिल्ली येथे मा. मंत्री मानव संसाधन विकास मंत्रालय यांच्याकडून पुरस्कार वितरित करण्यात येतात. प्राप्त प्रस्ताव राज्य शासनामार्फत केंद्र शासनास सादर करण्यात येतात.

केंद्र शासनाचे पुरस्कार

केंद्र शासनाने राष्ट्रीय बाल पुरस्कारांचे (१) बाल शक्ती पुरस्कार (यापुर्वीचा राष्ट्रीय बाल पुरस्कार) व (२) बाल कल्याण पुरस्कार (यापुर्वीचा राष्ट्रीय बाल कल्याण पुरस्कारांचे) या दोन श्रेणीत रुपांतरण केले आहे.

(१) विशेष नैपुण्यासाठी राष्ट्रीय बाल शक्ती पुरस्कार : (National Child award for Exceptional Achievements)

ज्या मुलांनी (वय ५ वर्षापेक्षा अधिक व १८ वर्षापर्यंतच्या) शिक्षण, कला, सांस्कृतिक कार्य, खेळ नाविन्यपूर्ण शोध, सामाजिक कार्य व शौर्य अशा क्षेत्रात विशेष नैपुण्यपूर्ण कामगिरी केलेली आहे, त्या मुलांना केंद्र शासनामार्फत सदर पुरस्कार दिला जातो.

पुरस्काराचे स्वरुप खालील प्रमाणे

प्रत्ये पुरस्कारकर्त्यास सन्मानचिन्ह, रोख रु. १,००,००० पुस्तके घेण्यासाठी रु. १०,००० प्रशस्तीपत्रक व प्रमाणपत्र

(२) मुलांच्या करिता केलेल्या उत्कुष्ठ कार्याबद्दल राष्ट्रीय बाल कल्याण पुरस्कार : (National Child welfare Award) **राष्ट्रीय बाल कल्याण पुरस्काराचे दोन प्रकारात विभाजन केले आहे.**

२.१ वैयक्तिक पुरस्कार : Individual, **२.२ संस्था स्तरावर :** (Institutions)

२.१ वैयक्तिक पुरस्कार : Individual, मुलांचा विकास, संरक्षण व कल्याण या क्षेत्रात कोणत्याही प्रकारचे वेतन अथवा मानधन न घेता मानसेवी उदात्त भावनेतून किमान ७ वर्षे काम करणाऱ्या व्यक्तीस हा पुरस्कार दिला जातो. एकूण ३ व्यक्तींकरिता हा पुरस्कार दिला जातो. त्यासाठी अर्जदाराने दिनांक ३१ ऑगस्ट, रोजी वयाची १८ वर्षे पुर्ण केलेली असावीत.

पुरस्काराचे स्वरुप खालील प्रमाणे

वैयक्तिक पुरस्कार : (Individual) प्रत्येक पुरस्कारकर्त्यास सन्मानचिन्ह, रोख रु. १,००,००० प्रशस्तीपत्रक व प्रमाणपत्र.

२.२ संस्था स्तरावर : (Institutions) बालकल्याण क्षेत्रात अपवादात्मक कार्य करणाऱ्या संस्थेला हा पुरस्कार दिला जातो. संस्था पूर्णतः शासनाच्या निधीवर असलंबून नसावी. बालकल्याण क्षेत्रात किमान १० वर्षे सातत्यपूर्ण उत्कृष्ट कार्य करणारी असावी. एकूण ३ संस्थांकरिता पुरस्कार दिला जातो.

पुरस्काराचे स्वरुप खालील प्रमाणे

संस्था स्तरावर : (Institutions) प्रत्येक पुरस्कारकर्त्यास सन्मानचिन्ह, रोख रु. ५,००,००० प्रशस्तीपत्रक व प्रमाणपत्र.

सन १९७९ पासून सदर पुरस्काराची सुरुवात झालेली आहे. बाल कल्याण क्षेत्रात उत्कुष्ठ कार्य करणाऱ्या तीन व्यक्ती तसेच ३ मान्यता प्राप्त संस्थांना सदर पुरस्कार दिला जातो. वेतनावर कार्य करणाऱ्या व्यक्ती या योजनेचा लाभ घेऊ शकत नाहीत. तसेच संस्थेमार्फत मुलांचे पुनर्वसन होणे जरुरीचे आहे.

पुढील वर्षाच्या जानेवारी महिन्यात पुरस्कार देण्याकरिता प्रत्येक वर्षाच्या ३१ ऑगस्ट पर्यंत वर्षभरात केव्हाही संकेतस्थळामार्फत अर्ज स्वीकारेले जातील. विहित केलेल्या दिनांकानंतर प्राप्त झालेल्या अर्जाचा विचार पुढील वर्षाच्या नामनिर्देशनासाठी केला जाईल. सदर संकेतस्थळावर कोणीही भारतीय नागरीक विशेष नैपुण्यबद्दल बालकांची शिफारस करू शकतात.

संकेतस्थळाबाबत विहित मुदतीत प्राप्त होणारे अर्ज राज्य, केंद्रशासित प्रदेश आणि जिल्हाधिकारी/जिल्हा न्यायाधिश इतर शासन/योग्य संस्था यांना पडताळणी करता १५ ऑक्टोबर पर्यंत पाठविण्यात येतील. जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी, आयुक्तालय व राज्य शासन यांच्या शिफारशीनुसार प्राप्त झालेल्या अर्जांची छाननी समितीमार्फत फेरछाननी होऊन प्रस्ताव केंद्र शासनास सादर केले जातात. राष्ट्रीय स्तरावरील निवड समितीमार्फत पाच डिसेंबर पर्यंत त्यावर शिफारशी होऊन पुरस्कारासाठी निवड करण्यात येते.

सदरचा पुरस्कार हा दर वर्षी प्रजासत्ताक दिनाच्या आठवड्यामध्ये घोषित करण्यात येऊन, मा. मंत्री, मानव संसाधन विकास, मंत्रालय यांचेमार्फत वितरीत करण्यात येतो.

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग

शासन निर्णय क्र. बाहआ २००६/प्र. क्र.१३८/का. ३, दिनांक २४ जुलै २००७ अन्वये आयोगाची स्थापना

अधिसूचना बाहआ २००८/प्र. क्र. १०/ का. ९ केंद्रिय बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियम, २००५ व नियम २००६ च्या कलम १७(१) अन्वये दिनांक २ डिसेंबर २००८ रोजी आयोगाचे अध्यक्ष व सदस्यांच्या नियुक्त्या करण्यात आलेल्या आहेत व दिनांक २ डिसेंबर २०११ रोजी अध्यक्ष व सदस्यांच्या नियुक्त्या संपुष्टात आलेल्या होत्या. महिला व बाल विकास विभाग याचे अधिसुचना क्र. बाहआ-२०११/ प्र. क्र. ११५/का-९, दिनांक २०/०५/२०१७ तसेच महिला व बाल विकास विभाग यांचा शासन निर्णय क्र. बाहआ-२००८/प्र.क्र.१७/का-९ दिनांक ०१ ऑगस्ट २०१६ अन्वये महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे अध्यक्ष व ०६ सदस्य यांच्या नवीन नियुक्त्या करण्यात आल्या असून माहे मे-२०२० मध्ये संपुष्टात आल्या आहेत व त्यांच्या मानधनात वाढ करण्यात आलेल्या आहेत.

आयोगाकडे ० ते १८ वर्षे वयोगटातील बालकांचे कार्यक्षेत्र येते. आज ४०% लोकसंख्या बालकांची आहे. त्यांच्यावर होणारे अन्याय व अत्याचार व त्यांच्या हक्कांची पायमल्ली झाल्याच्या कोणत्याही तक्रारी आल्यास दिवाणी न्यायालयाच्या प्रक्रियेप्रमाणे चौकशी करून त्यावर निर्णय घेणे व आदेश देणे हे आयोगाचे प्रथम कार्य आहे. बालकांसंबंधी कोणतीही तक्रार आल्यास २००५ च्या राष्ट्रीय बाल हक्क कायदा व २००६ च्या नियमाप्रमाणे आयोगाला दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार आहेत. त्यात समन्स काढणे, शपथ देणे, साक्षी पुरावे घेणे, स्टेटमेंट रेकॉर्ड करणे, सुनावणी घेणे व निकालपत्र तयार करणे. तसेच महाराष्ट्रात कोठेही व केव्हाही बालगृह, आश्रमशाळा, बालनिरीक्षणगृह, बालसुधारगृह तसेच शिक्षण-संस्था, बालकाश्रम, मतिमंद, अंध व मुक विद्यालय शिक्षण, आरोग्य, कामगार या विभागाशी संबंधित आलेल्या बालकांविषयीच्या तक्रारीची दखल घेऊन चौकशी व कार्यवाही करणे, तसेच बालकांच्या संस्थांवर अचानकपणे भेट घेण्याचे अधिकार आयोगाला देण्यात आलेले आहेत. तसेच सुओ मोटो (Suo moto) कार्यवाही करण्याचे देखील अधिकार आहेत.

आयोगाच्या कार्यकक्षेत भ्रूणहत्या, कुपोषण, बालमजूर, बालविवाह, बालभिक्षक, बालव्यापार, नैसर्गिक आपत्तीग्रस्त बालके, दहशत वादग्रस्त बालके, उपेक्षित व अनाथ बालके. अपंग व मुकबधिर तसेच मतिमंद बालके, एचआयव्ही ग्रस्त बालके तसेच आश्रमशाळा, बालगृह, बालनिरीक्षण गृहातील मुले तसेच ० ते १८ वर्षे वयाची कोणतीही मुले यावर अन्याय व अत्याचार होत असेल व त्याबाबत तक्रार आली असेल तर त्याची चौकशी करून त्यावर दिवाणी प्रक्रियेप्रमाणे कार्यवाही व संबंधितांना आदेश देण्याचे कार्य आयोगाचे आहे. आज बालकांच्या समस्या व त्यांच्यावरील अत्याचाराचे प्रमाण खूप वाढलेले आहे व आयोगाकडे तशा तक्रारी आलेल्या आहेत. त्याची सर्वतोपरी दखल घेण्यात येत आहे व कार्यवाही सुरू आहे.

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाच्या मते बालकांचे हक्क

१. जन्माला येण्याचा हक्क.
२. वंश, वर्ण, लिंग, धर्म, भाषा, बालकांची राजकीय मते कोठेही भेदभाव न करता मिळण्याचा हक्क.
३. बालकांना जीवन जगण्याचा हक्क.
४. ओळख, नाव व राष्ट्रीयत्व असण्याचा हक्क.
५. अमानवीय, निर्दयी यातना, शारीरिक व मानसिक अत्याचार, दुर्लक्षित वागणूक यांपासून संरक्षण मिळण्याचा हक्क.
६. बालकांना आत्मसन्मानाचा व टिकून राहण्याचा हक्क.
७. मताला सन्मान मिळण्याचा हक्क.
८. बालकांना खाजगी आयुष्य, कुटुंब, घर यामध्ये इतरांच्या अवैध हस्तक्षेपापासून संरक्षणाचा हक्क.
९. बालकांचा आर्थिक पिळवणूकीपासून संरक्षणाचा हक्क.
१०. शिक्षणाचा हक्क-कौशल्य शिक्षण व आनंददायी शिक्षणाचा हक्क.
११. बालकांचे आरोग्य, पोषण, कल्याण व विकास यांचा हक्क.
१२. लैंगिक अत्याचार व बालव्यापार यापासून संरक्षणाचा हक्क.
१३. अंमली पदार्थापासून संरक्षणाचा हक्क.
१४. निवारा मिळण्याचा हक्क.
१५. खेळणे, विश्रांती व करमणुकीचा हक्क.
१६. सुयोग्य पर्यावरणाचा हक्क.
१७. स्वतःच्या मताप्रमाणे स्वतःचा विकास करण्याचा हक्क.
१८. सामाजिक, लौकिक, प्रतिष्ठा व विकास इत्यादींसाठी पोषक वातावरण मिळण्याचा हक्क.
१९. माहिती व संकल्पना त्यांच्यापर्यंत पोहोचण्याचा हक्क.
२०. परदेशामध्ये अवैध हस्तांतरण होण्यापासून संरक्षणाचा हक्क.
२१. कुटुंबापासून वंचित असलेल्या मुलांना राज्य शासनाकडून विशेष संरक्षण व सहाय्य मिळण्याचा हक्क.
२२. मानसिक व शारीरिकदृष्ट्या अपंगत्व असणाऱ्या मुलांना पूर्ण व चांगले जीवन जगण्याचा हक्क.
२३. सामान्यपणे शारीरिक, मानसिक आध्यात्मिकपणे जगण्याचा हक्क.

आयोगाकडे प्राप्त होणाऱ्या तक्रारींची योग्य दखल घेवून त्याबाबत कार्यवाही करण्यात येत आहे.

आयोगाची कार्ये खालीलप्रमाणे.

(१) बालकांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी विविध कायद्यान्वये करण्यात आलेल्या तरतुदीचा आढावा घेणे आणि त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी शिफारशी करणे.

(२) बालकांच्या हक्कांची पायमल्ली झाली असेल अशा प्रकरणी चौकशी करणे.

(३) अतिरेकी कारवाई, जातीय दंगल, नैसर्गिक आपत्ती, अत्याचार, एचआयव्ही/एडस् मुलांचा व्यापार, गैरवर्तणूक, शोषण, अश्लील साहित्य आणि वेश्या व्यवसाय या बाबीमुळे प्रभावित झालेल्या मुलाच्या हक्कात बाधा येत असल्यास यासंदर्भात तपासणी करणे.

(४) विशेष काळजी व संरक्षणाची आवश्यकता असलेल्या मुलांबाबतच्या प्रकरणांमध्ये लक्ष घालून उपाययोजना सुचविणे.

(५) बाल हक्क क्षेत्रात संशोधनास चालना देणे.

(६) बालकांच्या हक्काबाबत जनजागृती करणे.

(७) मुलांच्या निवासी संस्थांची तपासणी करणे आणि संस्थांशी संबंधित यंत्रणाशी उपाययोजनांबाबत चर्चा करणे.

(८) आयोगाकडे येणाऱ्या तक्रारींची चौकशी करणे तसेच बालकांच्या हक्कांची पूर्तता होत नसल्याचे आढळल्यास स्वतःहून (सूओ मोटो) सुनावणी करणे.

आयोगाच्या कामाचे स्वरूप व सद्यःस्थिती :

आयोगाचे कामकाज प्रत्यक्षरित्या सुरू होऊन जवळपास १० वर्षे पूर्ण होत आलेली आहेत. बाल हक्क अधिनियम, २००५ च्या उपकलम १३(१) (K) व त्या कलमाचे उपकलम १३ (१) (J) (i) (ii) (iii) व उपकलम १३ (१) (k) खालील नमूद बाबींकरिता सदर अधिनियमांचे कलम (१) व त्याखालील उपनियमान्वये प्रदान केलेल्या अधिकारांची अंमलबजावणीकरिता आयोगाने एप्रिल २०११ पासून नियमितपणे सुनावणी सुरू केल्या असून त्याकरिता दिनांक २२ जून २०११ च्या अधिसूचनेद्वारे आयोगाच्या कार्य पद्धतीची प्रक्रिया निश्चित केलेली आहे व त्याद्वारे आयोगाने मुंबई, नागपूर व औरंगाबाद येथे सुनावणी सुरू केलेल्या आहेत. (याशिवाय आयोगाने बाल हक्क संरक्षण अधिनियम, २००५ मधील कलम १३(१) (एफ) अन्वये राज्यातील बाल धोरणावर आढावा घेण्याचे काम पूर्ण केले).

बालकांचा शिक्षणाचा अधिकार (RTE ACT-२००९) याची अंमलबजावणी १ एप्रिल २०१० पासून संपूर्ण देशात करण्यात आलेली आहे. त्यानुसार कायद्याच्या कलम ३१ प्रमाणे या कायद्याची अंमलबजावणी व्यवस्थीत होत आहे की नाही यासंबंधी राज्यातील सर्व शाळा व शिक्षण संस्था यांचेवर देखरेख व मॉनिटरींग करण्याची जबाबदारी महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगावर सोपविण्यात आलेली आहे. त्याचप्रमाणे RTE कायदा २००९ च्या कलम ३२ (३) प्रमाणे आयोगाला अपिलीय अधिकार देण्यात आले आहे.

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाच्या स्थापनेपासून संपूर्ण राज्यभरात आतापर्यंत मुंबई (राज्यस्तरीय), नागपूर, कोल्हापूर, परभणी वाशिम, नाशिक, वर्धा, औरंगाबाद, सातारा, रत्नागिरी, गडचिरोली, चंद्रपूर व अमरावती या जिल्ह्यांमध्ये राज्यस्तरावर व विभागीय स्तरावर बाल हक्क विषयक बाबीवर चर्चासत्रांचे आयोजन केले.

सदर चर्चा सत्रांमध्ये बालकांच्या क्षेत्रातील विविध मान्यवरांमध्ये बालकांच्या अनेक समस्यांबाबत चर्चा करण्यात आली. भ्रूणहत्या, कुपोषण, बाल मजुरी, बाल विवाह, मुलांकडून जबरदस्तीने भीक मागविणे तसेच, मतिमंद व मुक-बधीर मुले आणि बालकांच्या शिक्षणाचा अधिकार आदी प्रश्नावर आयोग काम करीत असून, तक्रारीचा पाठपुरावा सातत्याने सुरू आहे.

लैंगिक छळापासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२ अन्वये आयोगाला सदर कायद्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत. संबंधित अधिकाऱ्याला जिल्हा व विभागीय स्तरावर मॉनिटरिंग, प्रशिक्षणाची कामे आयोगाद्वारे केली जाते. या सर्व विषयावर जनजागृती करण्याचे काम सतत आयोगाद्वारे केले जाते. आयोग राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय कार्यशाळा, कन्व्हेशन, प्रशिक्षण कार्यक्रम, बालमजूरी, अवैध बाल वाहतूक, लैंगिक छळ इ. विषयावर आयोजन करण्यात येते.

आयोगाने अवैध बालवाहतूक, लैंगिक छळ थांबविण्याकरिता ॲक्शन प्लॅन तयार केला तसेच रस्त्यावर राहणाऱ्या नशा करणाऱ्या मुलांच्या नशा मुक्तीकरिता आराखडा तयार करून शासनाला सादर केला. या विषयावर गाईड लाईन्स तयार करण्यात येत आहे व आयोगाचा वार्षिक अहवाल सन २००७-०८ ते २०१५-१६ पर्यंतचे विधानमंडळ पटलासमोर सादर करण्यात आलेले आहेत.

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाची मंजूर पदे व वेतनश्रेणी दर्शविणारे विवरण पत्र

(माहे ऑक्टोबर २०२१ अखेरची सद्यस्थिती)

अ. क्र.	पदनाम	वेतन बँड	वेतन श्रेणी	पदसंख्या २०१७-२०१८	पदसंख्या २०१८-२०१९
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	सचिव	३७४००—६७०००	१०,०००	१	१
२.	प्रशासकीय अधिकारी	१५६००—३९१००	६६००	१	१
३.	विधी सल्लागार	१५६००—३९१००	६६००	१	१
४.	लेखाधिकारी तथा सहाय्यक प्रशासकीय अधिकारी	९३००—३४८००	४६००	१	१
५.	उच्च श्रेणी लघुलेखक	९३००—३४८००	४४००	२	२
६.	परिविक्षा अधिकारी	९३००—३४८००	४३००	२	२
७.	लिपिक	५२००—२०२००	१९००	२	२
८.	शिपाई	४४४०—७४४०	१३००	२	२
			एकूण ...	१२	१२

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग कार्यालयात बाल हक्क संरक्षणासंबंधी प्राप्त प्रकरणांचा गोषवारा

अ. क्र.	वर्ष	वर्षाच्या सुरूवातीला प्रलंबित असलेली प्रकरणे	नवीन तक्रारी	एकूण	निकालात काढलेली प्रकरणे	वर्षाच्या शेवटी प्रलंबित असलेली प्रकरणे	प्रलंबित प्रकरणांचा तपशील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१.	२००८-०९	०	९	९	५	४	३८९ प्रकरणा बाबत संबंधित कार्यालयामार्फत अहवाल मागविणे तसेच सुनावणीची कार्यवाही सुरु आहे.
२.	२००९-१०	४	३५	३९	१०	२९	
३.	२०१०-११	२९	६३	९२	७	८५	
४.	२०११-१२	८५	४९८	५८३	८	५७५	
५.	२०१२-१३	५७५	३९४	९६९	४९४	४७४	
६.	२०१३-१४	४७५	१३०	६०५	७३	५३२	
७.	२०१४-१५	५३२	१२९	६६१	२१०	६१०	
८.	२०१५-१६	४५१	११५	५६६	५०३	६३	
९.	२०१६-१७	६३	१४५	२०८	८३	१२५	
१०.	२०१७-१८	११८	१६२	२८०	३३	२४७	
११.	जाने. २०१८ ते डिसेंबर २०१८	२४७	८६	३३३	०८	३२५	प्रलंबित प्रकरणाबाबत संबंधित कार्यालयामार्फत चौकशी अहवाल मागविणेची कार्यवाही सुरु आहे कांही प्रकरणे अंतिम शिफारशीसाठी आयोगासमोर सादर केलेली आहेत.
१२.	जाने. २०१९ ते डिसेंबर २०१९	३२५	१९६	५२१	१३२	३८९	
१३.	जानेवारी २०२० ते डिसेंबर २०२०	३८९	१३४	५२३	२७	४९६	

विवरणपत्र ब तक्ता क्रमांक-२

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगास शासनाकडून प्राप्त सहाय्यक अनुदान व आस्थापनेवरील आणि आयोग कार्यप्रणालीवर झालेल्या खर्चाचा तपशील.

(रुपये हजारात)

अ. क्र.	कार्यक्रम	अर्थसंकल्प २०१९—२०२०			सुधारित अंदाज २०१९—२०२०			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२०—२०२१		
		योजनेत्तर	योजनांतर्गत	एकूण	योजनेत्तर	योजनांतर्गत	एकूण	योजनेत्तर	योजनांतर्गत	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१.	महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग स्थापना	१०,३७७	...	१०,३७७	१०,०८४	...	१०,०८४	१०,३८१	...	१०,३८१

तक्रारी, शिफारशी व आयोगाने निर्गमित केलेल्या आदेशांची सद्य:स्थिती
(न्यायालयीन प्राधिकारासह)

बाल हक्क संरक्षण आयोग-२००५ आणि बालकांच्या शिक्षणाचा हक्क-२००९

अ. क्र.	वर्ष	वर्षाच्या सुरूवातीला प्रलंबित असलेली प्रकरणे	नवीन तक्रारी	एकूण	निकालात काढलेली प्रकरणे	वर्षाच्या शेवटी प्रलंबीत असलेली प्रकरणे
१.	२०११-१२	०	८	८	१	७
२.	२०१२-१३	७	१२	१९	११	८
३.	२०१३-१४	८	५०	५८	२७	३१
४.	२०१४-१५	३१	२६	५७	४२	१५
५.	२०१५-१६	१५	१६	३१	२४	७
६.	२०१६-१७	७	८६	९३	६८	२५
७.	२०१७-१८	२५	१४	३९	२३	१६
८.	(एप्रिल २०१७ ते डिसेंबर २०१७)	१६	०२	१८	०	१७

६. कुटुंब आणि बाल विकास मंडळे व समित्या –

६.१ महाराष्ट्र राज्य समाजकल्याण बोर्ड, मुंबई (राज्य शासनाच्या योजना)–

महाराष्ट्र राज्य समाजकल्याण बोर्ड, मुंबई हे केंद्रीय समाजकल्याण बोर्ड, नवी दिल्ली यांचेशी संलग्न असून, बोर्डामार्फत महिला व बाल विकास विषयक कार्यक्रम राबविण्यात येतात. त्यांपैकी खालील कार्यक्रमाकरिता महाराष्ट्र शासन समाजकल्याण बोर्डाला पुढे दर्शविलेल्या प्रमाणात अनुदान देते :

(१) मुख्य कार्यालयातील अधिकारी, कर्मचारी वेतन व वेतनेत्तर निवृत्तीवेतनासाठी ५०%

(२) योजनेतील सेवा निवृत्तीवेतनासाठी ५०%

शासनाने दिनांक ५ एप्रिल २००३ च्या शासन निर्णयानुसार महाराष्ट्र राज्य समाजकल्याण बोर्डाच्या ३६ कुटुंब कल्याण योजना व ७ कल्याण विस्तार योजनेतील बालवाड्या एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनातील अंगणवाड्यामध्ये रुपांतरित करण्यात येवून त्या योजना रद्द करण्यात आल्या आहेत.

या योजनेतील कार्यरत असलेले लेखापाल, मुख्य सेविका, बालसेविका (प्रशिक्षित/अप्रशिक्षित) लेखा लिपीक व वाहनचालक व शिपाई यांना त्यांच्या पदांची वेतनश्रेणी व शैक्षणिक पात्रता विचारात घेवून महिला व बाल विकास आयुक्तालय, पुणे तसेच एकात्मिक बाल विकास सेवा प्रकल्पातर्गत रिक्त असलेली पदे विचारात घेवून संबंधितांच्या प्रतिनियुक्तीने पदस्थापना करण्यात आल्या आहेत. या कर्मचाऱ्यांना महिला व बाल विकास विभागाच्या आस्थापनेकडून वेतन प्रदान करण्यात येत असून, शासन निर्णयात नमूद केल्यानुसार या योजनातील सेवानिवृत्त झालेल्या/होणाऱ्या निवृत्ती वेतनधारकांना महाराष्ट्र शासनाच्या १००% अनुदानाच्या सहाय्याने राज्य शासकीय निवृत्ती वेतनधारका समान महाराष्ट्र नागरी सेवानिवृत्ती वेतन नियम १९८२ च्या तरतुदीनुसार निवृत्ती वेतन महाराष्ट्र राज्य समाज कल्याण बोर्डाकडून प्रदान करण्यात येते. तसेच राज्या बोर्ड आस्थापना मधून सेवानिवृत्त झालेल्या २२ निवृत्तीवेतनधारकांचे निवृत्तीवेतनासाठी महाराष्ट्र शासनाकडून ५०% व केंद्रीय समाज कल्याण बोर्ड नवी दिल्ली (भारत सरकार) यांच्याकडून ५०% निधी प्राप्त होतो.

६.२ महाराष्ट्र राज्य समाजकल्याण बोर्ड, मुंबई (केंद्र शासनाच्या योजना)–

समाजकल्याण बोर्डामार्फत महिलांचे कल्याणविषयक कार्यक्रम राबविणाऱ्या नोंदणी प्राप्त स्वयंसेवी संस्थांना कार्यक्रम राबविण्यासाठी अनुदान दिले जाते. त्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांनी केंद्रीय समाजकल्याण बोर्डाच्या WWW.cswb.gov.in या वेबसाईटवर नोंदणी करून नोंदणी क्रमांक प्राप्त झाल्यानंतर अर्ज करावयाचा आहे. तो अर्ज भरून आवश्यक त्या सर्व कागदपत्रासह दोन प्रतीत परिपूर्ण अनुदान प्रस्ताव राज्यबोर्ड कार्यालयाकडे सादर करणे आवश्यक आहे.

समाजकल्याण बोर्डामार्फत स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या योजना –

(१) फॅमिली कौन्सिलिंग सेंटर (कौटुंबिक सल्ला केंद्र) : कौटुंबिक तथा सामाजिक समस्या, कौटुंबिक वाद/कलह यांनी ग्रस्त महिलांच्या समस्यांचे निराकरण करण्याकरिता संस्थांना कौटुंबिक सल्ला केंद्र चालविण्यासाठी समुपदेशकांचे मानधन व इतर खर्चाकरिता वार्षिक अंदाजे रु.२.८८ लाखापर्यंतचे अनुदान देण्यात येते.

तक्ता क्रमांक २६

महाराष्ट्र राज्य समाजकल्याण बोर्ड-मुंबई

(रुपये हजारात)

अ. क्र. (१)	सन (२)	वेतन (३)	वेतनेतर (४)	सेवानिवृत्ती वेतन (५)	एकूण (६)
१.	२०१८-२०१९	९१७७	९२५	६८८०२	७८९०४
२.	२०१९-२०२०	१३५४६	९२५	८०५४४	९५०१५
३.	२०२०-२०२१	१४६८४	९१०	८६२९६	१०१८९०
४.	२०२१-२२	१४८०४	७६२	७१४५०	८७०१६

समाजकल्याण बोर्डाकडून केवळ महिला कल्याण विषयक कार्यक्रम राबविणाऱ्या नोंदणीकृत स्वयंसेवी संस्थांना वेगवेगळे कार्यक्रम राबविण्यासाठी अनुदान दिले जाते. बोर्डामार्फत केंद्रीय समाजकल्याण बोर्डाच्या १००% अनुदानावर कौटुंबिक सल्ला केंद्र ही योजना राबविली जाते.

या कार्यालयाकडून २०१७-१८, २०१८-१९ व २०१९-२० या तीन वर्षात कौटुंगिक सल्ला केंद्र कार्यक्रमासाठी मंजूर करण्यात आलेल्या अनुदानाचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

तक्ता क्रमांक २७

सन २०१९-२०२०

(रुपये हजारांत)

अ. क्र.	कार्यक्रम	मंजूर तरतूद	संस्था	युनिटस्	मंजूर अनुदान	लाभार्थी	शेरा
१.	कौटुंबिक सल्ला केंद्र	६१ केंद्र	६१	६१	१७५६८	९२५०	१००% केंद्रिय समाजकल्याण बोर्डाकडून अनुदान
	एकूण	६१ केंद्र	६१	६१	१७५६८	९२५०	
२.	१. बोर्ड आस्थापना	१४४७१	—	—	१४४७१	३१	५०% राज्य शासन ५०% केंद्रिय बोर्डाकडून अनुदान
३.	उपदान व सेवानिवृत्ती वेतन						
	१. बोर्ड	५७८७	—	—	५७८७	२२	५०% राज्य शासन ५०% केंद्रिय बोर्डा कडून अनुदान
	२. योजना	७,४७,५७	—	—	७,४७,५७	३२१	१००% राज्य शासन अनुदान
	एकूण	८,०५,४४	—	—	८,०५,४४	३७५	

तक्ता क्रमांक २८

सन २०२०-२०२१

(रुपये हजारांत)

अ. क्र.	कार्यक्रम	मंजूर तरतूद	संस्था	युनिटस्	मंजूर अनुदान	लाभार्थी	शेरा
१	कौटुंबिक सल्ला केंद्र	५७ केंद्र	५७	५७	१६,४१६	८५५०	१००% केंद्रीय समाजकल्याण बोर्डाकडून अनुदान
	एकूण	५७ केंद्र	५७	५७	१६,४१६	८५५०	
२	१. बोर्ड आस्थापना	१,५५,९४	——	——	१,५५,९४	३१	५०% राज्य शासन ५०% केंद्रीय बोर्डाकडून अनुदान
३	उपदान व सेवानिवृत्ती वेतन						
	१. बोर्ड	६,२३७	——	——	६,२३७	२२	५०% राज्य शासन ५०% केंद्रीय बोर्डाकडून अनुदान
	२. योजना	८,०४,४०	——	——	८,०४,४०	२८२	१००% राज्य शासन अनुदान
	एकूण	८,६६,७७	——	——	८,६६,७७	३०४	

तक्ता क्रमांक २९

सन २०२१-२०२२

(रुपये हजारांत)

अ. क्र.	कार्यक्रम	मंजूर तरतूद	संस्था	युनिटस्	मंजूर अनुदान	लाभार्थी	शेरा
१	कौटुंबिक सल्ला केंद्र	५५ केंद्र	५५	५५	१५,८४०	८२·५०	१००% केंद्रीय समाजकल्याण बोर्डाकडून अनुदान
	एकूण	५५ केंद्र	५५	५५	१५,८४०	८२·५०	
२	१. बोर्ड आस्थापना	१,५५,६६	——	——	१,५५,६६	३१	५०% राज्य शासन ५०% केंद्रीय बोर्डाकडून अनुदान
३	उपदान व सेवानिवृत्ती वेतन						
	१. बोर्ड	७,१८७	——	——	७,१८७	२२	५०% राज्य शासन ५०% केंद्रीय बोर्डाकडून अनुदान
	२. योजना	६,४२,६२	——	——	६,४२,६२	२८२	१००% राज्य शासन अनुदान
	एकूण	७,१४,५०	——	——	७,१४,५०	३०४	

तक्ता क्रमांक ३०

महाराष्ट्र राज्य समाजकल्याण बोर्ड, मुंबई

बोर्ड कर्मचारी वृंद संरचना

अ. क्र. (१)	पदनाम (२)	मंजूर संख्या (३)	(सुधारित वेतन मॅट्रीक्स मधील वेतन स्तर) (४)
१.	सचिव	१	S-२३ : ६७,७००—२,०८,७००
२.	लेखापाल	१	S-१४ : ३८,६००—१,२२,८००
३.	प्रमुख सहाय्यक	१	S-१३ : ३५,४००—१,१२,४००
४.	सांख्यिकी सहाय्यक	१	S-८ : २५,५००—८१,१००
५.	कार्यालय सहाय्यक	१	S-८ : २५,५००—८१,१००
६.	अध्यक्षांचे स्वीय सहाय्यक	१	S-१३ : ३५,४००—१,१२,४००
७.	वरिष्ठ लिपिक	९	S-८ : २५,५००—८१,१००
८.	रोखपाल	१	S-८ : २५,५००—८१,१००
९.	लघुलेखिका	१	S-८ : २५,५००—८१,१००
१०.	कनिष्ठ लिपिक	७	S-६ : १९,९००—६३,२००
११.	वाहन चालक	२	S-६ : १९,९००—६३,२००
१२.	दफ्तरी	१	S-३ : १६,६००—५२,४००
१३.	सेवक	३	S-१ : १५,०००—४७,६००
१४.	सफाईगार	१	S-१ : १५,०००—४७,६००
	एकूण —	३१	

महाराष्ट्र राज्य समाज कल्याण बोर्डास अनुदान—२२३५-बी—९४२

शासन निर्णय क्र-सकबो-२०१६/प्र.क्र.६३/का-१० दि. ६ सप्टेंबर-२०१६ अन्वये महाराष्ट्र राज्य समाज कल्याण बोर्डाच्या वेतन व वेतनेत्तर बाबीसाठी स्वतंत्र लेखाशिर्ष उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहे. त्यानुसार बोर्ड आस्थापना सेवानिवृत्त कर्मचारी-२२ आणि योजना सेवा निवृत कर्मचारी-२८२ यांच्या सेवा निवृत्त उपदानासाठी (३१-वेतनेत्तर या बाबीवर) रु. ६०५५८ हजार आणि महाराष्ट्र राज्य समाज कल्याण बोर्ड आस्थापनेवरील १९ कर्मचाऱ्यांच्या वेतनासाठी (३६ वेतन) या बाबीवर-७७५८ हजार अशी एकूण-६८३१६ हजार एवढी तरतुद सन २०२२-२०२३ करिता या लेखाशिर्षासाठी प्रस्तावित करण्यात आली आहे.

प्रकरण ८

महात्मा गांधी प्रशासन प्रशिक्षण संस्था,३ चर्च रोड, पुणे-१

महात्मा गांधी प्रशासन प्रशिक्षण संस्था, पुणे ही चौथी पंचवार्षिक योजनेच्या तरतूदी मधून शासन निर्णय शिक्षण, क्रिडा आणि समाज कल्याण विभाग क्र-एस.डब्ल्यू, डी१०७१/८७९३/जे, दिनांक २१ जून १९७१ ला स्थापन झाली असून, येथे महिला व बाल विकास व एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना ह्या दोन प्रमुख विभागांच्या सर्व शाखातील अधिकारी/कर्मचारी वृंद यांना सामान्य प्रशासन विभाग शानिक्र. टिआरएन-०९/प्र.क्र.३९/०९-१२अ/दिनांक २३ सप्टेंबर २०११ महाराष्ट्र राज्याचे राज्य प्रशिक्षण धोरण नुसार, सद:स्थितीत महात्मा गांधी प्रशासन, प्रशिक्षण संस्था, पुणे व विभागीय स्तरावर असलेल्या ६ प्रशासकीय प्रशिक्षण संस्था यांचे मार्फत वर्ग ३ व ४ च्या अधिकारी व कर्मचारी यांना प्रशिक्षण देण्यात येते. व यशदा, पुणे ह्या शिखर संस्थे मार्फत वर्ग १-२ च्या अधिकारी कर्मचाऱ्यांना पायाभूत, उजळणी, पदोन्नती नंतरचे प्रशिक्षण, नवीन विषयाची तोंडओळख प्रशिक्षण, इत्यादी प्रशिक्षण देण्यात येतात.

तसेच गट अ व ब च्या अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण यशदा, पुणे व वनामती नागपूर, रामेती कोथरुड, पुणे यांचेमार्फत आयोजित करण्यात येतात तर गट क व ड चे प्रशिक्षण महात्मा गांधी प्रशासन प्रशिक्षण संस्था पुणे व विभागीय प्रशासकीय प्रशिक्षण संस्था (१) पंजाबराव देशमुख प्रशासकीय व विकास प्रशिक्षण प्रबोधिनी, अमरावती (२) मराठवाडा प्रशासकीय विकास प्रशिक्षण प्रबोधीनी नाथ नगर (उत्तर), पैठण, जि. औरंगाबाद व (३) प्रादेशिक कृषी विस्तार व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था (रामोती), कोथरुड, पुणे येथे आयोजित करण्यात येतात. यामध्ये महिला व बाल विकास, विभागांच्या सर्व योजना, कायदे, नियम, आहरण व संवितरण अधिकारी यांचे कर्तव्य व जबाबदाऱ्या, महाराष्ट्र नागरी सेवा नियम वेतन नियम, शिस्त व अपिल नियम, रजा नियम, विभागीय चौकशी तसेच नविन येणारे कायदे व नियम यांचे प्रशिक्षण देण्यात येते.

तथापि सन २०२१-२२ मध्ये करोना COVID-19 चा प्रादुर्भाव मोठ्या प्रमाणात झाल्यामुळे शासनाने शासन परिपत्रक क्रमांक - टीआरएन-२०२१/प्र.क्र.६९/२१/१२-अ, दिनांक ०५/०७/२०२१ नुसार राज्य प्रशिक्षण धोरणांतर्गत राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांस सामान्य प्रशासन विभागामार्फत प्रशासनिक व सेवांतर्गत प्रशिक्षण तसेच संबंधित विभागांमार्फत तांत्रिक प्रशिक्षण देण्यात येत आहे. राज्यात कोविड-१९ या संसर्गजन्य महामारीच्या प्रादुर्भावामुळे घालण्यात आलेले निर्बंध व सामाजिक अंतराचे भान इत्यादी बाबींच्या अनुषंगाने सद्य:स्थितीत शासकीय कर्मचाऱ्यांचे प्रत्यक्ष प्रशिक्षण घेण्यावर निर्बंध आले आहेत. तसेच कोरोना विषाणूचा प्रसार रोखण्यासाठी करण्यात येत असलेल्या उपाययोजनांनुसार वेळोवेळी शासकीय कर्मचाऱ्यांची कार्यालयीन उपस्थितीही सिमीत करण्यात येत आहे. तथापी राज्य शासन सेवेत सर्व स्तरावर कार्यक्षमता वाढवून गतिमान प्रशासनाकरिता निरंतर प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे. या

करिता राज्य प्रशिक्षण धोरणांतर्गत शिखर संस्था यशदा, पुणे तसेच विभागीय प्रशासकीय प्रशिक्षण संस्था १. प्रादेशिक कृषी विस्तार व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था (रामेती, पुणे) २. पंजाबराव देशमुख प्रशासकीय व विकास प्रशिक्षण प्रबोधिनी, अमरावती ३. महात्मा गांधी प्रशासन प्रशिक्षण संस्था पुणे यांचे मार्फत सन २०२१-२२ मध्ये online तसेच Blended पद्धतीने प्रशिक्षण आयोजीत करण्यात आलेले आहेत.

तक्ता क्रमांक ३१

महात्मा गांधी प्रशासन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे या संस्थेमार्फत आयोजित करण्यात आलेल्या प्रशिक्षणाची वर्षनिहाय माहिती खालील प्रमाणे आहे.

अ. क्र.	सन	प्रशिक्षण	शासकीय कार्यालयाचे प्रशिक्षणार्थी
१.	२०१९-२०२०	प्रस्तावित प्रशिक्षण - पायाभूत प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	०२५
		उजळणी प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	०२
		नविन विषयांची तोंडओळख	४४१
		प्रशिक्षण गट- अ,ब,क व ड	
		पदोन्नत्ती प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	०००
		एकूण ...	४६८
२.	२०२०-२०२१	प्रस्तावित प्रशिक्षण - पायाभूत प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	०००
		उजळणी प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	०००
		नविन विषयांची तोंडओळख	
		प्रशिक्षण गट- अ,ब,क व ड	११९
		पदोन्नत्ती प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	०००
		बदली नंतरचे प्रशिक्षण-अ,ब,क व ड	०००
		एकूण ...	११९
३.	२०२१-२०२२ दि.५/११/२०२१ अखेर	प्रस्तावित प्रशिक्षण - पायाभूत प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	४७
		उजळणी प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	००
		नविन विषयांची तोंडओळख	
		प्रशिक्षण गट- अ,ब,क व ड	१२७
		पदोन्नत्ती प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	५५
		बदली नंतरचे प्रशिक्षण-अ,ब,क व ड	००
		एकूण ...	२२९
४.	२०२२-२०२३ M.GTI	प्रस्तावित प्रशिक्षण - पायाभूत प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	५७
		उजळणी प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	६०
		नविन विषयांची तोंडओळख	
		प्रशिक्षण गट- अ,ब,क व ड	३९०
		पदोन्नत्ती प्रशिक्षण गट-अ,ब,क व ड	०
		बदली नंतरचे प्रशिक्षण-अ,ब,क व ड	३०
		एकूण ...	५३७

शासन पत्र क्रमांक मबाआ/२०१४/प्र. क्र. १८६/का-७, दिनांक २६/२/२०२१ अन्वये महात्मा गांधी प्रशासन प्रशिक्षण संस्था, पुणे या संस्थेस स्वायत्त दर्जा देण्यात आलेला आहे. त्यानुसार पुढील कार्यवाही सुरु आहे.

प्रकरण ९

इमारत दुरुस्ती व बांधकाम

महिला व बाल विकास विभागा अंतर्गत मुख्य लेखाशीर्ष-२२३५-सामाजिक सुरक्षा व कल्याण, ०२-समाजकल्याण, ८००-इतर खर्च, २७-लहान बांधकाम यामध्ये आयुक्त, महिला व बाल विकास विभागाचे अखत्यारीतील महात्मा गांधी प्रशासन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे २८, राणीचा बाग पुणे येथील इमारती व आयुक्त, महिला व बाल विकास कार्यालय, ३ चर्च रोड येथील कार्यालये यांचा समावेश आहे. तसेच आयुक्तालयांतर्गत राज्यातील जिल्हा कार्यालये यांचा समावेश आहे. तसेच ४२३५-०२०६ व ४२३५-०२५१ या लेखाशिर्षाअंतर्गत मोठी बांधकामे करण्यात येतात.

सद्यःस्थितीत आयुक्त कार्यालयास इमारत अपुरी पडत आहे. तसेच प्रशिक्षण घेणाऱ्या प्रशिक्षणार्थींकरिता निवास व्यवस्था अपुरी आहे. सबब वरील लेखाशिर्षातून खालील कामे तातडीने करणे आवश्यक आहे. यास्तव खालीलप्रमाणे शासनास प्रस्ताव सादर केले आहेत.

पुणे येथील पंडीत जवाहरलाल नेहरु उद्योग केंद्र, येरवडा पुणे-६ येथे नियोजित नवीन आयुक्तालयाची अंदाजे ५०,००० चौरस फुटांची प्रशासकीय इमारत बांधणे, तसेच त्याच ठिकाणच्या मोकळ्या जागेमध्ये महिला व बाल विकास विभागाच्या अधिकारी व कर्मचारी यांचेसाठी ५१ निवासस्थाने बांधणे इत्यादी कामे प्रस्तावित आहेत. याप्रमाणे महात्मा गांधी प्रशासन व प्रशिक्षण/संस्था २८, राणीचा बाग, पुणे या संस्थेच्या वसतीगृहाचे संपूर्ण रंगकाम, फरशी बदलणे तसेच प्लंबींगचे काम व इलेक्ट्रीकल कामे ही कामे सुद्धा प्रस्तावित आहेत.

वरील उल्लेखित कामांचा कामनिहाय तपशील खालीलप्रमाणे

अ. क्र.	विषय	अंदाजे रुपये कोटीमध्ये	सचिव समितीचा शेरा
१.	महिला व बाल विकास विभाग पुणे येथे आयुक्त कार्यालयासाठी इमारतीचे बांधकाम करणे	२१.०८	आयुक्तालयाच्या इमारतीसाठी पहिल्या टप्प्याचे बांधकाम करणेसाठीचा प्रस्ताव यापूर्वी सादर केलेला होता त्यामध्ये शासनाने काही अटीची पूर्तता करून प्रस्ताव फरसादर करणेबाबत सुधारना केल्या होत्या त्यानुसार सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत त्रुटीची पूर्तता करून फेज-१ चे रुपये १३.७६ कोटी इतक्या रकमेचे अंदाजपत्रक शासनास पत्र क्र. २९४१ दिनांक ४/९/२०२० अन्वये मंजुरीसाठी सादर केले आहे.
२.	महिला व बाल विकास विभाग पुणे येथे अधिकारी/कर्मचारी यांचेसाठी ५१ निवासस्थानांचे बांधकाम करणे. त्याचप्रमाणे निधी प्राप्त होवून काम प्रगतीत आहे.	१०.८७	सदर प्रस्तावास प्रशासकीय मान्यता प्रदान करण्यात आलेली आहे. सदर काम ८५% पूर्ण झाले असून बांधकाम प्लास्टर व फरशी लगबगीची कामे तसेच फिनीशिंग इ. कामे प्रगतीत आहेत.
	एकूण	३१.९५	

प्रत्येक जिल्हा स्तरावर महिला व बाल विकास भवन बाधणे-अंदाजे ३८ कोटी × ३६ जिल्हे = १,३६८ कोटी महिला व बालविकास विभागांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी तसेच लाभार्थीना योजनेचा उचित लाभ घेणे शक्य व्हावे याकरिता या योजनांची अंमलबजावणी एकाच छताखाली आणण्याच्या दृष्टीने जिल्हास्तरावर महिला व बाल विकास भवन बांधण्याबाबतचा ३८ कोटी × ३६ जिल्हे = १,३६८ कोटी इतक्या रकमेचा प्रस्ताव पत्र क्र. ९९० दिनांक २४/०२/२०२० अन्वये शासनास सादर करण्यात आलेला आहे.

महिला व बाल विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांच्या अंमलबजावणी करता राज्यात एकूण ६ विभागीय उप आयुक्त कार्यालये व प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी कार्यालये व बाल विकास प्रकल्प अधिकारी कार्यालये ही भाडेतत्वावरील/इतर शासकीय योजना समाजातील दुर्लक्षित, संकटग्रस्त महिलांचे/बालकांचे संरक्षण तसेच पुनर्वसन इत्यादी बाबतच्या शासनाच्या योजनांचा लाभ जनमानसापर्यंत पोहोचण्यास बऱ्याच अडचणी येतात. अनेकदा योजनांची नीट माहितीसुध्दा सर्वसामान्यास होत नाही. या सर्व बाबींचा विचार करता राज्यात प्रत्येक जिल्हा मुख्यालय ठिकाणी महिला व बाल विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी व लाभार्थीना योजनेचा उचित लाभ घेणे शक्य व्हावे याकरिता महिला बाल विकास भवन स्थापन करणे बाबत शासन विचाराधीन आहे. यामुळे या विभागाच्या अधिनस्त सर्व जिल्हास्तरीय कार्यालये एकाच इमारतीमध्ये कार्यरत राहतील. त्यामुळे महिला व बाल विकास विभागांतर्गत कार्यालयाचे कामकाज सुरळीत हाताळता यावे तसेच या विभागाच्या विविध शासकीय योजनांचा लाभ ग्रामीण भागातील जनतेसाठी व्हावा याकरिता जिल्हास्तरावर महिला व बाल विकास भवन बांधणे प्रस्तावित करण्यात येत आहे. सदर ठिकाणी महिला व बाल विकास विभागाची जिल्हास्तरावर कार्यरत असणारी सर्व कार्यालये एकाच छताखाली कार्यरत करता येतील.

सद्यःस्थितीत दिनांक १५ ऑगस्ट २०२० पासून जिल्हा परिषदेच्या ठिकाणी प्रायोगिक तत्वावर महिला व बाल विकास भवन सुरू करण्यात आलेले आहे. सदर ठिकाणी महिला व बाल विकास विभागाच्या विविध कार्यालयांचे प्रतिनिधी नियुक्त करण्यात आलेले आहेत. ते प्रतिनिधी कार्यालयात आलेल्या लाभार्थी महिला व बालके यांच्या बाबतीतील विविध शासकीय योजनांची माहिती व लाभ मिळवून देणेबाबत तसेच त्यांच्या समस्या व अडचणी ऐकून घेवून सदर समस्यांचे निराकरण करण्याच्या दृष्टीने लाभार्थ्यांच्या समस्येशी निगडीत कार्यालयाशी संपर्क साधून लाभार्थी व संबंधित कार्यालय (यंत्रणा) यांचेमध्ये समन्वय साधण्याचे काम करीत आहे.

प्रकरण १०

अपराधी परिवीक्षा अधिनियम, १९५८

प्रस्तावनात्मक टिप्पणी

केंद्र शासनाचा अपराधी परिवीक्षा अधिनियम, १९५८ व महाराष्ट्र अपराधी परिवीक्षा नियम, १९६६ नुसार कार्यवाही या विभागामार्फत कार्यरत आहे.

सदर अधिनियम हा सन १९७३ पुर्वी या विभागाकडून (पूर्वीचे समाजकल्याण) यांचेकडून राबविला जात होता. त्यानंतर सन १९७३ मध्ये शासन निर्णय क्रमांक पीओए-०२७२/I-VII, दिनांक ४ जुलै १९७३ अन्वये सदर अधिनियमाच्या अंमलबजावणीचे काम तुरूंग विभागाकडे वर्ग करण्यात आले होते. पुन्हा सन १९९४ मध्ये शासन निर्णय क्रमांक जेएलडी-१५९३/१२/(६०)/पीआरएस-१, दिनांक २८ ऑक्टोबर १९९४ अन्वये सदर कायद्याची अंमलबजावणीचे कामकाज महिला व बाल विकास विभागाकडे हस्तांतरित करण्यात आले.

परिवीक्षा म्हणजे काय ?

अपराधी परिवीक्षा अधिनियम, १९५८ च्या संदर्भात ज्यावेळी परिवीक्षा हा शब्द वापरला जातो, त्यावेळी त्याचा अर्थ असा की विशिष्ट मुदतीत चांगली वर्तणूक ठेवली हे सिद्ध करणारा काळ, गुन्हा सिद्ध झाल्यावर अपराध्यास कारागृहाची शिक्षा न देता त्याची वर्तणूक सुधारण्यासाठी न्यायालयाने दिलेली एक संधी.

परिवीक्षेचे उद्दिष्ट -

(१) सामाजिक परिस्थितीच्या दबावामुळे किंवा काही विशिष्ट परिस्थितीत एखाद्या व्यक्तीकडून गुन्हा घडला व त्या बद्दल त्याला पश्चाताप होत असेल तर चांगले जीवन जगण्याची संधी समाजाने त्याला दिली पाहिजे. अशा प्रकारची संधी मा. न्यायालयाने अपराध्यास दिली असता, त्याच्या मानसिक प्रवृत्तीत बदल घडवून आणणे हे एक प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

(२) त्याची दृष्टि विधायक (constructive) बनविणे त्याच्यातील चांगल्या गुणांना वाव देऊन, त्याच्या अडचणीचे निराकरण करण्यासाठी स्वतःच्या सहकार्याने समाजाचा उपयुक्त घटक बनविणे.

वरीलप्रमाणे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी या अपराधी परिवीक्षा अधिनियमाची निर्मिती झाली. अधिनियमाची अंमलबजावणी राज्यात जिल्हास्तरावर महिला व बाल विकास अधिकारी कार्यालयामार्फत संपूर्ण महाराष्ट्रातील ३६ जिल्ह्यात राबविण्यात येतो.

या अधिनियमाचे थोडक्यात स्वरुप असे की फाशी अथवा जन्मठेपेची शिक्षा वगळता इतर कमी कालावधीची शिक्षा असणाऱ्या व वय २१ पेक्षा कमी असणाऱ्या सर्व गुन्हेगारांना या अधिनियमाचा फायदा देता येतो. या अधिनियमाचे स्वरुप उपचारात्मक असून प्रथम गुन्हा घडलेल्या आरोपीस त्याच्या वर्तणूक, सामाजिक स्थिती, कौटुंबिक स्थिती, सभोवतालचे वातावरण इ. बाबी विचारात घेऊन त्यास खुल्या वातावरणात कुटूंबात राहून सुधारण्याची संधी दिली जाते.

या करीता मा. न्यायालय परिवीक्षा अधिकारी मार्फत वरीलप्रमाणे आरोपीचा प्राथमिक चौकशी अहवाल मागवितात. परिविक्षा अधिकारी नियमातील विहीत नमुन्यातील चौकशी अहवाल मा. न्यायालयास सादर करतात. मा. न्यायालय अहवाल विचारात घेऊन आरोपीस परिवीक्षा अधिकारी यांच्या देखरेखी खाली अटी व शर्तीसह सोडतात. परिवीक्षा अधिकारी दर महिन्यास भेटी घेवून त्यास मार्गदर्शन करतात, व त्याचा प्रगती अहवाल न्यायालयास देतात. या काळात त्यास पुनर्वसनाकरिता आवश्यकतेप्रमाणे सहकार्य करतात. अशाप्रकारे समाजाचे स्वास्थ चांगले राहण्याकरिता वसराईत गुन्हेगार होण्यापासून परावृत्त करण्यास त्यास या अधिनियमाचा फायदा दिला जातो परिवीक्षा अधिकारी हा आरोपी व न्यायालय यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य पार पाडतो.

अपराधी परिवीक्षा अधिनियम अंतर्गत कामाची कार्यपद्धती -

प्रामुख्याने सर्वसाधारण १८ ते २१ या वयोगटातील किशोर वयीन गुन्हेगारास त्याचा गुन्हा सौम्य स्वरुपाचा असल्यास व तो सुधारण्याची शक्यता असल्यास मा. न्यायालयाने त्यास कारागृहाची शिक्षा न देता त्यास परिवीक्षाधीनावर मुक्त करावे अशी तरतूद आहे, अर्थात अपवादात्मक प्रकरणी मा. न्यायालय त्यास योग्य वाटेल अशी शिक्षाही देऊ शकते योग्य त्या प्रकरणी गुन्ह्याचे स्वरुप त्यावेळेची परिस्थिती आरोपीचे कोवळे संस्कारक्षम वय व चारित्र्य इत्यादी सर्व गोष्टींचा साकल्याने विचार करून परिवीक्षा अधिकारी यांचे शिफारशी नुसार आरोपीस जरी गुन्हा सिद्ध झाला तरी तुरुंगाची शिक्षा न देता परिवीक्षाधीनावर मुक्त करण्यात येते त्याच्याकडून चांगल्या वर्तणुकीची हमी घेतली जाते. प्रामुख्याने परिवीक्षाधीची ही सवलत न्यायालय १८ ते २१ वर्ष या वयोगटातील तरुणांना देते, परंतु योग्य त्या प्रकरणी मा. न्यायालयास योग्य वाटल्यास २१ वर्षाचे पुढील आरोपीस जरी त्याचे वय जास्त असले तरी सदर अधिनियमाचा फायदा देऊ शकतात.

पुनर्वसन कार्य -

परिवीक्षाधीन/मुक्तबंदी यांनी शासनाकडे मदत मागितल्यास प्रत्येकी रुपये २५,००० सहाय्यक अनुदान पुनर्वसन कार्यासाठी दिले जाते.

संपर्क कार्य -

कारागृहातील बंदी व त्यांच्या कुटुंबियांचा संपर्क राखण्यासाठी तसेच त्यांच्या अडीअडचणी व आवश्यक असलेल्या मदतींचा विचार करून संपर्क अधिकारी बंदींना मदत करीत असतो.

मा. न्यायालयाच्या आदेशान्वये प्राप्त झालेली प्रारंभिक चौकशी प्रकरणे, न्यायालयाने देखरेखी खालील ठेवलेली देखरेख प्रकरणे, मुक्तबंदी/परिवीक्षाधीन यांना आर्थिक सहाय्य दिलेले लाभार्थी संख्या व प्रत्येकी लाभार्थी रु. २५,००० याप्रमाणे सहाय्यक अनुदान पुनर्वसनासाठी वितरित करण्यात येते.

तक्ता क्रमांक ३२

अनुक्रमांक (१)	वर्ष (२)	प्राथमिक चौकशी (३)	देखरेख प्रकरणे (४)
१.	२०१९-२०२०	९२७	२३३२
२.	२०२०-२०२१	२४२	३४८३
३.	माहे ऑक्टोबर २०२१ अखेर	२७३	१५०१

तक्ता क्रमांक ३३

मुक्तबंदी, परिवीक्षाधीन पुनर्वसन

(रुपये हजारांत)

अनुक्रमांक (१)	वर्ष (२)	मंजूर अनुदान (३)	लाभार्थींची संख्या (४)
१.	२०२०-२०२१	१००००	४००
२.	२०२१-२०२२	५६७५	२२७
३.	२०२२-२०२३	६२५०	२५० (अंदाजे)

तक्ता क्रमांक ३४

परिवीक्षा अधिनियम वित्तीय आवश्यकता

(रुपये हजारांत)

तपशील	प्रत्यक्ष रकमा २०२०-२०२१		अर्थसंकल्प २०२१-२०२२		सुधारित अंदाज २०२१-२०२२		अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२२-२०२३	
	योजनेतर	एकूण	योजनेतर	एकूण	योजनेतर	एकूण	योजनेतर	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
सुधारसेवा —								
(१) सराईत अपराधी व अपराधी परिवीक्षा योजना व अपराधी परिवीक्षा अधिनियमाखाली कामाचा विस्तार करणे.	५५७४	५५७४	५६७५	५६७५	५६७५	५६७५	६२५०	६२५०
एकूण ...	५५७४	५५७४	५६७५	५६७५	५६७५	५६७५	६२५०	६२५०

प्रकरण ११

मुंबई भिक्षा प्रतिबंध अधिनियम-१९५९

प्रस्तावना : भिक्षा मागणे या सामाजिक समस्येचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी शासन निर्णय, आदेश क्रमांक ७७०१/४/२३९४, दिनांक २६ फेब्रुवारी १९४६ नुसार भिक्षा प्रतिबंध कायदा पास करण्यात आला. सदर कायद्यात वेळोवेळी सुधारणा होऊन आता हा कायदा मुंबई भिक्षा प्रतिबंध अधिनियम, १९५९ व महाराष्ट्र भीक मागण्यास प्रतिबंध नियम, १९६४ म्हणून शासनाने अंमलात आणला आणि आता सदर कायद्यात दुरुस्ती करण्याची प्रक्रिया चालू आहे.

मुंबई भिक्षा प्रतिबंध अधिनियम, १९५९ च्या अंमलबजावणीचे कार्य महिला व बाल विकास विभाग महाराष्ट्र राज्य यांचेमार्फत पोलीस विभाग व न्याय व्यवस्था यांचे सहकार्याने करण्यात येत आहे. १८ वर्षांच्या पुढील एखादी व्यक्ती सार्वजनिक ठिकाणी भीक मागत असताना आढळली तर पोलीस यंत्रणेमार्फत त्याला ताब्यात घेऊन न्यायालयात दाखल करतात. न्यायालयाची खात्री होईपर्यंत त्या व्यक्तीस शासकीय भिक्षेकरी स्वीकार केंद्रात ठेवण्यात येते. भिक्षेकरी स्वीकार केंद्रात दाखल होणारे प्रवेशित हे समाजाने व कुटुंबातील लोकांनी नाकारलेले असे निराधार, निराश्रित, सशक्त, वृद्ध, अपंग, क्षयरुग्ण, कुष्ठरोगी, मनोरुग्ण असे अनेक रोगाने पिडीत जगण्यासाठी भीक मागत असलेले असे असतात येथे त्यांचे शारीरिक, मानसिक, बौद्धीक पातळीनुसार वर्गीकरण करण्यात येते आणि नस्ती (केस) संस्थेतील परिवीक्षा अधिकारी न्यायालयास सादर करतात. न्यायालय वर्गीकरणानुसार ज्या ज्या संस्थासाठी त्या व्यक्तीस १ वर्षापेक्षा कमी नाही व ३ वर्षापेक्षा जास्त नाही अशा कालावधीसाठी भिक्षेकरी गृहात स्थानबद्धतेचा आदेश देते.

शासनाचे एकूण ८ भिक्षेकरी स्वीकार केंद्र (चेंबूर-महिला व पुरुष-२), (पुणे-१), (नागपूर-महिला व पुरुष-२), (सातारा-१), विसापूर-१, माळशिरस-१ कार्यरत असून चिंभळे, घायपातवाडी, पिंपळगाव पिसा, पुई-कोलाड, जांभूळ, केडगाव, येथे ६ भिक्षेकरी गृहे असे एकूण १४ शासकीय, संस्था कार्यरत आहेत. शासकीय भिक्षेकरी स्वीकार केंद्र व गृहात प्रवेशित दाखल झाल्यावर त्याला संरक्षण देऊन अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय उपचार व शिवणकाम, विणकाम (खादी), हस्तकला, चर्मकला, शेती, फिनेल उद्योग, सुतारकाम, लॉंड्री, दंतमंजन, केनींग विणकाम, शेळीपालन, दोर तयार करणे, खराटे, फूलझाडू, खडू व मेणबत्ती तयार करणे इत्यादी व्यवसायोपयोगी प्रशिक्षण देऊन कामात गुंतवून ठेवून त्याला कामाची सवय लावून भीक मागण्यापासून परावृत्त होण्यास मदत केली जाते. यासाठी संस्थेत प्रशिक्षीत कृषी सहाय्यक व निदेशक यांची नेमणूक केलेली आहे. ते प्रवेशितांमध्ये कामे करण्याची मानसिक शक्ती निर्माण करून त्यांना स्वयंपूर्ण बनविण्याचा प्रयत्न करतात.

तसेच, स्त्रियांसोबत ५ वर्षांच्या आतील लहान मूल असल्यास ते मूल त्यासोबत संस्थेमध्ये ठेवण्यात येते. ५ वर्षावरील मुलांना जवळच्या विभागातील बालकल्याण समितीच्या आदेशानुसार बालगृहात दाखल करण्यात येते.

भिक्षेकरी पकडण्यासाठी महिला व बाल विकास विभागांतील यंत्रणे बरोबरच पोलीस व न्यायालय या तिन्ही खात्यांबरोबरच जनतेच्या सकारात्मक सहकार्यावर व कायद्याची परिणामकारक अंमलबजावणीवर अवलंबून आहे. समाजाने भीक मागणाऱ्यांना भीक देवून सामाजिक समस्या वाढविण्यासाठी हातभार लावणेऐवजी त्यांनी शासनाच्या संस्थेत जाऊन कायदेशीररीत्या प्रवेशितांसाठी अन्न, धान्य, फळे, कपडे, औषधे दान देऊन सांस्कृतिक कार्यक्रम घेऊन समाज कार्य करून शासनास सहकार्य करावे.

भिक्षा प्रतिबंध कायद्याचा कलम (१६) (१) मधील तरतुदीनुसार त्या-त्या वेळी अंमलात आणलेल्या विहीत काहीही असले, तरी प्रमाणित परिसंस्था चालविण्याकरिता विवक्षित रक्कम देण्याचे ज्या स्थानिक प्राधिकरणाने कबूल केले असेल, ते प्राधीकरण त्या बाबतीत विहीत करण्यात आलेल्या तारखेपूर्वी अशा रक्कमेच्या भरणा राज्य शासनाकडे करेल. जेथे हा कायदा लागू केलेला आहे. शासकीय संस्थेतून दरवर्षी औद्योगिक व शेती विभागाचे वार्षिक उत्पन्न अंदाजे ०३ ते ०४ लाख आहे. दरवर्षी सरासरी अंदाजे ३,००० भीक मागणाऱ्यास पकडले जाते. त्यांपैकी अंदाजे सरासरी १,००० भिक्षेकऱ्यांना स्थानबद्ध केले जाते. १४ शासकीय संस्थांनी मंजूर प्रवेशित संख्या ४,२३० असून इमारत क्षमता १८०० इतकी आहे.

भिक्षेकरी स्वीकार केंद्र व भिक्षेकरी गृहामधील प्रवेशितांच्या संस्थेमध्ये होत असलेली वाढ व त्यांचे पुनर्वसन, पालन पोषणाकरिता मा. राज्य मानवी आयोग यांचे आदेशानुसार सर्व शासकीय संस्थेत आवश्यक त्या वैद्यकीय सोयीसुविधा, औषधोपचार, समुपदेशन, व्यवसाय प्रशिक्षण उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहेत. त्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना सहभागी करून घेण्यासाठी प्रयत्न चालू असून त्यांचेकडून सहाय्य घेण्यात येत आहे.

निर्वासित छावणी बिर्सी, परमनंट लायबिलिटी होम, बिर्सी जि. गोंदिया, या योजनेखाली भारत पाकिस्तान, युद्धामुळे निर्वासित झालेल्या बांगलादेशीय नागरिकांना अन्न, वस्त्र व निवारा आणि पुनर्वसन भत्ता सुविधा पुरवून त्यांची देखभाल व पुनर्वसन करणे हा या योजनेचा मूळ उद्देश आहे सद्यःस्थितीत २९ कुटुंबे व ९३ सदस्य संख्या आहे. यांना प्रतिवर्षी अनुदान (०१) (०३) परमनंट लायबिलिटी होम बिर्सी (२२३५-२८९६) या लेखाशीर्षाखाली देण्यात येते. (शासन निर्णय, क्रमांक भिप्रशा/२००३/प्र.क्र.-८१, दिनांक १२ जानेवारी २००७).

तक्ता क्रमांक ३५

तक्ता

भिक्षेकरी

अ. क्र. (१)	संस्थेचे नाव (२)	मंजूर संख्या (३)	क्षमता (४)	वर्गीकरण (५)	वेतन २०२०-२०२१ (६)	वेतन २०२१-२०२२ (७)	वेतन २०२२-२०२३ (८)
	(अ) शासकीय संस्था						
१.	शासकीय पुरुष भिक्षेकरी स्वीकार केंद्र, चेंबूर मुंबई	८५०	८५०	स्वीकार व वर्गीकरण	१६५४६	१६७५४	१९८९२
२.	शासकीय पु. भिक्षेकरी स्वीकार केंद्र, पुणे (१०० पुरुष + १५ स्त्री)	११५	५५	स्वीकार व वर्गीकरण	१७३८०	१७३२३	१९७१८
३.	शासकीय पु. भिक्षेकरी स्वीकार केंद्र, नागपूर	७५	७५	स्वीकार व वर्गीकरण	११४१५	११५८६	१४८२९
४.	शासकीय महिला भिक्षेकरी स्वीकार केंद्र, चेंबूर मुंबई	५५०	५५०	स्वीकार व वर्गीकरण	८०५०	८४५५	१२८३५
५.	शासकीय पु. भिक्षेकरी गृह, विसापूर अ.नगर	५८०	१५०	स्वीकार व वर्गीकरण	१०५००	८८५७	११९९२
६.	शासकीय पु. भिक्षेकरी गृह, पिंपळगाव-पिसा अ.नगर	३५०	१५०	स्वीकार व वर्गीकरण	८६८१	७५८७	११७६३
७.	शासकीय पु. भिक्षेकरी गृह, चिंभळे अ.नगर	२००	१५०	अंध, म्हातारे	२७०५	३८७७	६१६४
८.	शासकीय पु. भिक्षेकरी गृह, घायपातवाडी अ.नगर	३००	१५०	सशक्त	६७८२	६०८५	७८५८
९.	शासकीय पु. भिक्षेकरी स्विकार केंद्र सातारा	२००	१२५	स्वीकार व वर्गीकरण	१२१८०	१०९४७	१२८३२
१०.	शासकीय पु. भिक्षेकरी गृह, जांभूळ	३००	१५०	सशक्त, म्हातारे	९१७६	७४४०	९७०८
११.	शासकीय पुरुष भिक्षेकरी गृह, पुई-कोलाड	२१०	२१०	—	५१८५	५२९८	८४०१
१२.	शासकीय पुरुष भिक्षेकरी गृह केडगाव, सोलापूर	३००	१००	—	८०१९	६६११	८२१९
१३.	बेगर्स वर्क्स कॅम्प, माळशिरस, सोलापूर	१००	७५	स्वीकार व वर्गीकरण	२४९०	२३०६	७८९८
१४.	शा. म. स्वि. केंद्र, नागपूर	१००	१००	स्वीकार व वर्गीकरण	१९५	९७८	१८७३
	(ब) स्वयंसेवी संस्था	४,२३०	२८९०				
१.	टी. बी. सॅनेटेरियम, अरणगांव, अ. नगर (८० पुरुष + २० स्त्री)	१००	१००	टि. बी.	—	—	—
२.	निर्वासित छावणी बिर्सी, बांग्लादेशीय, गोंदिया निर्वासित (३७ कुटुंबे, १२६ सदस्य)	१२६	१२६	निर्वासित		—	—
	एकूण ...	४,४५१	३,०८३	—	१२०१७४	११४१०४	१५३९५२

क्रमांक ३५

प्रतिबंध शाखा

वेतनेतर			प्रवेशितांची सरासरी		
२०२०-२०२१ (९)	२०२१-२०२२ (१०)	२०२२-२०२३ (११)	२०२०-२०२१ (१२)	२०२१-२०२२ (१३)	२०२२-२०२३ (१४)
४२४६	३०७०	०	१३२	१२९	१००
४३१०	१९६४	०	६२	५६	४०
१८९३	१०७५	०	१८	२२	१५
३४२१	२३३१	०	८६	८१	४०
२३१२	१७३६	०	४९	३८	२५
१३६५	१०२२	०	४७	४१	२०
१९०५	१२२१	०	५८	४३	२५
१७२३	९८५	०	३७	३३	२२
३७१३	२७७९	०	११६	७१	६०
६६७	१००२	०	६२	३३	१५
२०७४	१६६४	०	४६	३८	१८
१४२७	४१०	०	०	०	०
१५२०	८६६	०	०	०	०
९७८	८६४	०	०	०	१०
०	०	०	०	०	०
२००	२००	६८०	९६ सदस्य	९३ सदस्य	९३ सदस्य
३१२३१	२११८९	६८०	६२७	६७९	९३ सदस्य

प्रकरण १२

तक्ता क्रमांक ३६

महिला व बाल विकास विभाग, मंत्रालय स्तर पदे वेतनश्रेणी व श्रेणी वेतन दर्शविणारा तक्ता

अ. क्र.	पदनाम	वेतन बँड		पदसंख्या	
				२०१८-२०१९	२०१९-२०२०
(१)	(२)	(३)		(५)	(६)
	मागणी क्र. एक्स-२				
	२२५१ सचिवालय सामाजिक सेवा				
	०९० सचिवालय				
	राजपत्रित वर्ग एक व दोन				
१.	प्रधान सचिव	S-१५-१८२२००—७९०००		१	१
२.	सह सचिव	S-२५-३७४००—६७०००		१	१
३.	उप सचिव	S-२५-१५६००—३९१००		१	१
४.	अवर सचिव	S-२३-१५६००—३९१००		४	४
५.	कक्ष अधिकारी	S-१७-९३००—३४८००		१०	१०
६.	लेखाधिकारी	S-१६-९३००—३४८००		१	१
७.	निवड श्रेणी लघुलेखक	—		०	०
			एकूण ...	१८	१८
	अराजपत्रित वर्ग-३				
८.	उच्च श्रेणी लघुलेखक	S-१५-९३००—३४८००		४	४
९.	सहाय्यक कक्ष अधिकारी	S-१४-९३००—३४८००		१६	१६
१०.	निम्नश्रेणी लघुलेखक	S-१४-९३००—३४८००		२	२
११.	लिपिक टंकलेखक	S-६-५२००—२०२००		१७	१७
१२.	रोखपाल	S-६-५२००—२०२००		१	१
१३.	देयक लिपिक	S-६-५२००—२०२००		१	१
१४.	वाहन चालक	S-६-५२००—२०२००		१	१
			एकूण वर्ग-तीन ...	४२	४२
	वर्ग-४				
१५.	रोनिओ चालक	S-३-४४४०—७४४०		१	१
१६.	शिपाई	S-१-४४४०—७४४०		७	७
			एकूण वर्ग-चार ...	८	८
			एकूण ... वर्ग-१, २, ३ व ४ ...	६८	६८

तक्ता क्रमांक ३७

(चार) मंत्रालय विभाग : कर्मचारीविषयक गोषवारा

		३१ मार्च २०१७ रोजी असणारी संख्या			३१ मार्च २०१८ रोजी असणारी संख्या		
		स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण
(एक)	**तांत्रिक —**	—	—	—	—	—	—
	राजपत्रित	—	—	—	—	—	—
	अराजपत्रित	—	—	—	—	—	—
	एकूण-(एक) ...	—	—	—	—	—	—
(दोन)	**तांत्रिकेतर**						
	राजपत्रित	१४	४	१८	१४	०४	१८
	अराजपत्रित	५०	१०	५०	४०	१०	५०
	एकूण-(दोन) ...	५४	१४	६८	५४	१४	६८
	एकूण-(एक)+(दोन) ...	५४	१४	६८	५४	१४	६८

तक्ता क्रमांक ३८

महिला व बाल विकास आयुक्तालयीन-अधिकारी/कर्मचारीविषयक पदांचा गोषवारा

तपशील	३१ मार्च २०२१ रोजी असणारी संख्या			३१ मार्च २०२२ रोजी असणारी संख्या		
	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण
१	२	३	४	५	६	७
(एक) तांत्रिक —						
राजपत्रित	१६	१५२	१६८	१६	१५२	१६८
अराजपत्रित	३१०	५४५	८५५	३१०	५४५	८५५
एकूण-एक —	३२६	६९७	१०२३	३२६	६९७	१०२३
(दोन) अतांत्रिक —						
राजपत्रित	४२	३०	७२	४२	३०	७२
अराजपत्रित	५०२	८२६	१३,२८	५०२	८२६	१३२८
एकूण-दोन —	५४४	८५६	१४,००	५४४	८५६	१४,००
राजपत्रित	५८	१८२	२४०	५८	१८२	२४०
अराजपत्रित	८१२	१३,७१	२१,८३	८१२	१३७१	२१८३
एकूण—एक+दोन	८७०	१५,५३	२४,२३	८७०	१५५३	२४२३

तक्ता क्रमांक ३९

कार्यक्रम अंदाजपत्रक २०१९-२०२० करिता महिला व बाल विकास आयुक्तालय, पुणे व त्या अंतर्गत कार्यालय व संस्थेतील पदांबाबतची माहिती

अ. क्र.	पदनाम	सुधारित वेतन मॅर्टिक्समधील वेतनस्तर		पदसंख्या		
		वेतनस्तर	वेतन श्रेणी	२०१९-२०२०	२०२०-२०२१	२०२१-२०२२
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
	राजपत्रित अधिकारी वर्ग-१					
१.	आयुक्त	S-२५	७८८००—२०९२००	१	१	१
२.	सह आयुक्त	S-२३	६७७००—२०८७००	१	१	१
३.	उप आयुक्त	S-२०	५६१००—१७७५००	५	५	५
४.	सहाय्यक आयुक्त	S-२०	५६१००—१७७५००	३	३	३
५.	सहाय्यक आयुक्त (वि. व ले)	S-२०	५६१००—१७७५००	१	१	१
६.	बाल मानस शास्त्रज्ञ	S-२०	५६१००—१७७५००	४६	४६	४६
७.	परिवीक्षा अधीक्षक	S-२०	५६१००—१७७५००	१	१	१
८.	जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी वर्ग-१	S-२०	५६१००—१७७५००	३०	३०	३०
९.	वैद्यकीय अधिकारी-वर्ग १	S-२०	५६१००—१७७५००	२	२	२
१०.	उप-अभियंता	S-२०	५६१००—१७७५००	१	१	१
	एकूण वर्ग १			**९१**	**९१**	**९१**

तक्ता क्रमांक ३९-(चालू)

(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१०.	लेखा अधिकारी	S-१६	४४९००—१४२४००	१०	१०	१०
११.	जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी वर्ग-२	S-१६	४४९००—१४२४००	१२	१२	१२
१२.	सांख्यिकी अधिकारी	S-१६	४४९००—१४२४००	२	२	२
१३.	वैद्यकीय अधिकारी वर्ग-२	S-१६	४४९००—१४२४००	१४	१४	१४
१४.	अधीक्षक वर्ग-२	S-१६	४४९००—१४२४००	६३	६३	६३
१५.	अधिव्याख्याता	S-१६	४४९००—१४२४००	२	२	२
१६.	निरिक्षक प्रमाणीत शाळा व संस्था वर्ग-२	S-१६	४४९००—१४२४००	२	२	२
१७.	रचना व कार्यपद्धती अधिकारी	S-१६	४४९००—१४२४००	१	१	१
१८.	शिबीर समादेशक	S-१६	४४९००—१४२४००	१	१	१
१९.	सहाय्यक लेखा अधिकारी	S-१५	४१८००—१३२३००	४२	४२	४२
	एकूण वर्ग २			**१४९**	**१४९**	**१४९**
	एकूण राजपत्रित			**२४०**	**२४०**	**२४०**
२१.	जिल्हा परिवीक्षा अधिकारी	S-१६	४४९००—१४२४००	३६	३६	३६
२२.	अधिक्षक जिल्हा परिवीक्षा अधिकारी	S-१६	४४९००—१४२४००	२१	२१	२१
२३.	मुख्य अधिकारी	S-१४	३८६००—१२२८००	१	१	१
२४.	परिवीक्षा अधिकारी	S-१४	३८६००—१२२८००	२१८	२१८	२१८
२५.	निरीक्षक प्रमाणित शाळा व संस्था	S-१६	४४९००—१४२४००	६	६	६
२६.	प्रेस मॅनेजर	S-१४	३८६००—१२२८००	१	१	१
२७.	अधीक्षक परिवीक्षा अधिकारी	S-१४	३८६००—१२२८००	४८	४८	४८
२८.	कार्यालय अधिक्षक	S-१४	३८६००—१२२८००	६	६	६
२९.	निम्नश्रेणी लघुलेखक	S-१४	३८६००—१२२८००	४	४	४
३०.	ओव्हरसिअर	S-१४	३८६००—१२२८००	१	१	१
३१.	संरक्षण अधिकारी	S-१४	३८६००—१२२८००	३७	३७	३७
३२.	विधी सल्लागार	S-१४	३८६००—१२२८००	३७	३७	३७
३३.	समुपदेशक	S-१४	३८६००—१२२८००	४	४	४
३४.	समुपदेशक	S-१३	३५४००—११२४००	४६	४६	४६
३५.	प्रमुख लिपिक	S-१३	३५४००—११२४००	१३	१३	१३
३६.	उप अधिक्षक	S-१३	३५४००—११२४००	१	१	१
३७.	परिचारिका	S-१३	३५४००—११२४००	५५	५५	५५
३८.	प्रशिक्षित शिक्षक	S-०८	२५५००—८११००	४	४	४
३९.	कृषि पर्यवेक्षक	S-१३	३५४००—११२४००	१	१	१
४०.	ग्रंथपाल	S-१०	२९२००—९२३००	१	१	१
४१.	मिश्रक	S-१०	२९२००—९२३००	१	१	१
४२.	वरिष्ठ लिपिक	S-०८	२५५००—८११००	७७	७७	७७
४३.	निदेशक	S-०८	२५५००—८११००	६१	६१	६१
४४.	सुतार निदेशक	S-०८	२५५००—८११००	२	२	२
४५.	लेखापाल	S-०८	२५५००—८११००	१	१	१
४६.	वायरमन	S-०८	२५५००—८११००	१	१	१
४७.	टर्नर फिटर	S-०८	२५५००—८११००	१	१	१
४८.	शिवणकला निदेशक	S-०८	२५५००—८११००	२	२	२
४९.	प्रेस निदेशक	S-०८	२५५००—८११००	१	१	१
५०.	शिक्षक	S-०८	२५५००—८११००	३३	३३	३३

तक्ता क्रमांक ३९-(चालू)

अ. क्र.	पदनाम	वेतन बँड	वेतन श्रेणी	पदसंख्या		
				२०१८-२०१९	२०१९-२०२०	२०२०-२०२१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
५१.	चित्रकला शिक्षक	S-०८	२५५००—८११००	१	१	१
५२.	संरक्षण अधिकारी (कनिष्ठ)	S-०६	१९९००—६३२००	३५८	३५८	३५८
५३.	डाटा एन्ट्री ऑपरेटर	S-०७	२१७००—६९१००	३७	३७	३७
५४.	ट्रॅक्टर चालक	S-०८	२१७००—६९१०१	२	२	२
५५.	कनिष्ठ लिपिक	S-०६	१९९००—६३२००	१८३	१८३	१८३
५६.	यांत्रिकी	S-०६	१९९००—६३२००	१	१	१
५७.	सहाय्यक प्रेस निदेशक	S-०६	१९९००—६३२००	१	१	१
५८.	बँड मास्टर	S-०६	१९९००—६३२००	१	१	१
५९.	वाहन चालक	S-०६	१९९००—६३२००	४४	४४	४४
६०.	प्रसविका	S-०६	१९९००—६३२००	१	१	१
६१.	शिबिर सहाय्यक	S-०६	१९९००—६३२००	१	१	१
६२.	कृषि सहाय्यक	S-०८	२१७००—६९१०१	७	७	७
६३.	गृहपिता	S-०९	२१७००—६९१०२	२	२	२
	एकूण वर्ग ३			**१३६०**	**१३६२**	**१३६०**
६४.	जमादार	S-०३	१६६००—५२४००	१५	१५	१५
६५.	वरिष्ठ काळजीवाहक	S-०४	१६६००—५२४०१	२०४	२०४	२०४
६६.	दफ्तरी	S-०५	१६६००—५२४०२	१	१	१
६७.	नाईक	S-०६	१६६००—५२४०३	१	१	१
६८.	स्वयंपाकी	S-०७	१६६००—५२४०४	१०६	१०६	१०६
६९.	पहारेकरी/मुकादम	S-०१	१५०००—४७६००	२२	२२	२२
७०.	शिपाई	S-०१	१५०००—४७६००	५४	५४	५४
७१.	कनिष्ठ काळजीवाहक	S-०१	१५०००—४७६००	२८७	२८७	२८७
७२.	मदतनीस/परिचर	S-०१	१५०००—४७६००	२४	२४	२४
७३.	सफाईगार	S-०१	१५०००—४७६००	१०३	१०३	१०३
७४.	आया/स्त्री परिचर	S-०१	१५०००—४७६००	२	२	२
७५.	हवालदार	S-०१	१५०००—४७६०१	२	२	२
७६.	क्षेत्र अधिकारी	S-०१	१५०००—४७६०२	१	१	१
७७.	चौकीदार			१	१	१
	एकूण वर्ग ४			८२३	८२३	८२३
	एकूण अराजपत्रित			२१८३	२१८३	२१८३
	एकूण सर्व			२४२३	२४२३	२४२३
	मानधनी पदे					
१.	मानद वैद्यकीय अधिकारी			४८	४८	४८
२.	सुरक्षा रक्षक			३९६	३९६	३९६
३.	फिरते सल्लागार			१	१	१
४.	तालुका स्तरावरील संरक्षण अधिकाऱ्यांना सहाय्य करण्यासाठी बहुउद्देशीय कर्मचारी, (बाह्यस्त्रोताद्वारे)			३५८	३५८	३५८
५.	तालुका स्तरावरील संरक्षण अधिकाऱ्यांना सहाय्य करण्यासाठी सहाय्यक, (बाह्यस्त्रोतद्वारे)			३५८	३५८	३५८
	एकूण मानधनी पदे			११६१	११६१	११६१
	एकूण			३५८४	३५८४	३५८४

प्रकरण १३

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना (जनरल) दृष्टिक्षेपात

केंद्र शासन पुरस्कृत एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना, महाराष्ट्र राज्य, महिला व बाल विकास विभागाचे आधिपत्याखाली नागरी, ग्रामीण, आदिवासी भागात राबविण्यात येते. ही योजना मुख्यत्वेकरून बालकांच्या पोषण व आरोग्यविषयक दर्जात सुधारणा करण्यासाठी तसेच बालमृत्यूचे व कुपोषणाचे प्रमाण कमी करण्याच्या दृष्टीने सन १९७५-७६ वर्षा-पासून टप्प्याटप्प्याने वाढ करून "एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना" प्रकल्पाच्या माध्यमातून राबविण्यात येत आहे.

ग्रामीण, आदिवासी आणि नागरी क्षेत्रामध्ये सदरची योजना आयुक्तालय, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना, महाराष्ट्र राज्य नवी मुंबई, यांचे मार्फत राबविण्यात येते. सदर उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :—

योजनेची उद्दिष्टे :

(१) ०—६ वर्षे वयोगटातील मुलांचा पोषण व आरोग्यविषयक दर्जा सुधारणे.

(२) मुलांच्या योग्य मानसिक, शारीरिक व सामाजिक विकासाचा पाया घालणे.

(३) बालमृत्यूचे, बाल रोगांचे, कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.

(४) बाल विकासास चालना मिळावी म्हणून विविध विभागांमध्ये धोरण व अंमलबजावणी याबाबत परिणामकारक समन्वय साधणे.

(५) योग्य अशा पोषण व आरोग्यविषयक शिक्षणाद्वारे बालकांचे सर्वसामान्य आरोग्य व त्यांच्या पोषणविषयी गरजांकडे लक्ष पुरविण्याविषयीची मातांची क्षमता वाढविणे.

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेत पुरविण्यात येणाऱ्या सेवा

तक्ता क्रमांक ४०

अ. क्र.	सेवा प्रकार	लाभधारक
१.	पूरक पोषण आहार	६ म. ते ६ वर्षे मुले, गरोदर स्त्रिया, स्तनदा माता.
२.	लसीकरण	० ते ६ वर्षे मुले, गरोदर स्त्रिया, स्तनदा माता.
३.	आरोग्य तपासणी	० ते ६ वर्षे मुले, गरोदर स्त्रिया, स्तनदा माता.
४.	संदर्भ आरोग्य सेवा	० ते ६ वर्षे मुले, गरोदर स्त्रिया, स्तनदा माता.
५.	अनौपचारिक शिक्षण	३ ते ६ वर्षे मुले
६.	आरोग्य आणि सकस आहार शिक्षण विषयक	१५ ते ४५ वर्षे वयोगटातील स्त्रिया

१. पूरक पोषण आहार :

ग्रामीण/आदिवासी आणि नागरी प्रकल्पातील सर्व अंगणवाडी केंद्रातील सर्वसाधारण क्षेत्रातील (जनरल) लाभार्थ्यांकरिता शासन निर्णय दिनांक २४-८-२००९ अन्वये निश्चित केलेल्या पूरक पोषण आहाराचा पुरवठा खालील आहाराच्या प्रमाणात व सुधारित दरानुसार करण्यात येत आहे. या सेवेअंतर्गत ६ महिने ते ३ वर्षांपर्यंतची सर्वसाधारण बालके यांना ५०० उष्मांक आणि १२ ते १५ ग्रॅम प्रथिने असलेला आहार घरी नेवून खाण्यासाठी (Take Home Ration), ६ महिने ते ६ वर्षे पर्यंतची सर्वसाधारण बालकांना ५०० उष्मांक आणि १२ ते १५ ग्रॅम प्रथिने असलेला आहार दिला जातो. त्यामध्ये ६ महिने ते ६ वर्ष वयोगटातील लाभार्थ्यांना THR (घरी नेऊन खाण्यासाठी) दिला जातो व ३ वर्षे ते ६ वर्षे वयोगटातील लाभार्थ्याला नियमति आहारा व्यतिरिक्त THR देण्यात येतो सकाळचा नाश्ता व दूपारचे जेवण म्हणून अंगणवाडीत खाऊ घालणे, ६ महिने ते ६ वर्षे पर्यंतची अति-तीव्र कमी वजनाच्या बालकांना ८०० उष्मांक आणि २० ते २५ ग्रॅम प्रथिने असलेला आहार दिला जातो. त्यामध्ये ६ महिने ते ३ वर्ष वयोगटातील लाभार्थ्यांना THR (घरी नेऊन खाण्यासाठी) दिला जातो व ३ वर्ष ते ६ वर्ष वयोगटातील लाभार्थ्यांना नियमित आहारा व्यतिरिक्त THR देण्यात येतो. तसेच गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता यांना ६०० उष्मांक आणि १८ ते २० ग्रॅम प्रथिने असलेला आहार घरी नेऊन खाण्यासाठी (Take Home Ration) देण्यात येतो. शासन निर्णयातील निर्देशानुसार THR असो किंवा गरम ताजा आहार असो हा आहार भरपूर उष्मांकयुक्त Energy Dense असे अन्न कि ज्यामधून कमीत कमी आहारामध्ये जास्तीत जास्त उष्मांक मिळेल, तसेच (Micronutrient Fortified Food) यामध्ये दैनंदिन आवश्यकता भागविण्यासाठी क्षार व जीवनसत्व आहारामध्ये मिसळणे आवश्यक आहे. तसेच अन्न व भेसळ कायदा (PFA) एकात्मिक अन्न व कायदा (IFL) शिशू व बाल पोषणाच्या पद्धती (IYCF) यांनी निर्देशित केलेल्या प्रमाणानुसार असावा असे निर्देशित केलेले आहे.

पाककृती पुढीलप्रमाणे —

(अ) THR पाककृती

(घरी नेऊन खाण्यासाठी)

लाभार्थी गटनिहाय पाककृती खालीलप्रमाणे आहेत.

(अ) ६ महिने ते ३ वर्षे वयोगटातील लाभार्थी – १

पाककृतीमधील धान्याचा प्रकार	प्रदिदिन प्रति लाभार्थी द्यावयाचे प्रमाण (वजन ग्रॅम)	उष्मांक (कि. कॅलरीज)	प्रथिने (ग्रॅम)
धना	३०	८६·१०	५·६३
मसूर डाळ	३०	९६·७२	७·३१
गहू	७२	२३१·८४	७·६२
मिरची पावडर	४	९·५०	०·५१
हळदी पावडर	४	११·२२	०·३१
मीठ	८	०·००	०·००
साखर	२०	७९·६०	०·०२
	एकूण – १६८	**५१४·९८**	**२१·४०**

६ महिने ते ३ वर्षे वयोगटातील लाभार्थी – २

पाककृतीमधील धान्याचा प्रकार	प्रदिदिन प्रति लाभार्थी द्यावयाचे प्रमाण (वजन ग्रॅम)	उष्मांक (कि. कॅलरीज)	प्रथिने (ग्रॅम)
मटकी	२६	८०·२२	५·१४
मूग डाळ	२६	८४·७०	६·२१
गहू	७४	२३८·२८	७·८४
मिरची पावडर	४	९·५०	०·५१
हळदी पावडर	४	११·२२	०·३१
मीठ	८	०·००	०·००
साखर	२०	७९·६०	०·०२
	एकूण – १६२	**५०३·५२**	**२०·०३**

(ब) गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता – १

पाककृतीमधील धान्याचा प्रकार	प्रदिदिन प्रति लाभार्थी द्यावयाचे प्रमाण (वजन ग्रॅम)	उष्मांक (कि. कॅलरीज)	प्रथिने (ग्रॅम)
चना	४०	११४·८०	७·५१
मसूर डाळ	३८	१२२·५२	९·२५
गहू	८८	२८३·३६	९·३२
मिरची पावडर	४	९·५०	०·५१
हळदी पावडर	४	११·२२	०·३१
मीठ	८	०·००	०·००
साखर	२०	७९·६०	०·०२
	एकूण – २०२	**६२१·००**	**२६·९२**

गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता – २

पाककृतीमधील धान्याचा प्रकार	प्रदिदिन प्रति लाभार्थी द्यावयाचे प्रमाण (वजन ग्रॅम)	उष्मांक (कि. कॅलरीज)	प्रथिने (ग्रॅम)
मटकी	३३	१०१·८२	६·५२
मूग डाळ	३३	१०७·५०	७·८९
गहू	९२	२९६·२४	९·७४
मिरची पावडर	४	९·५०	०·५१
हळदी पावडर	४	११·२२	०·३१
मीठ	८	०·००	०·००
साखर	२०	७९·६०	०·०२
	एकूण – १९४	**६०५·८८**	**२४·९९**

(क) ६ महिने ते ६ वर्षे वयोगटातील लाभार्थी (अतिरिक्त आहार) – १

पाककृतीमधील धान्याचा प्रकार	प्रदिदिन प्रति लाभार्थी द्यावयाचे प्रमाण (वजन ग्रॅम)	उष्मांक (कि. कॅलरीज)	प्रथिने (ग्रॅम)
चना	२०	५७·४०	३·७५
मसूर डाळ	१५	४८·३६	३·६५
गहू	७४	१९३·२०	६·३५
मिरची पावडर	६०	४·७५	०·२६
हळदी पावडर	२	५·६१	०·१६
मीठ	६	०·००	०·००
	एकूण – १०५	**३०९·३२**	**१४·१७**

(ड) ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील लाभार्थी – २

पाककृतीमधील धान्याचा प्रकार	प्रदिदिन प्रति लाभार्थी द्यावयाचे प्रमाण (वजन ग्रॅम)	उष्मांक (कि. कॅलरीज)	प्रथिने (ग्रॅम)
चना	३०	८६·१०	५·६३
मसूर डाळ	२८	९०·२७	६·८२
गहू	३८	१२२·३६	४·०२
तांदूळ	३८	१३५·४१	३·०२
मिरची पावडर	४	९·५०	०·५१
हळदी पावडर	४	११·२२	०·३१
मीठ	८	०·००	०·००
साखर	२०	७९·६०	०·०२
	एकूण – १७०	**५३४·४६**	**२०·३३**

उपरोक्त पूरक पोषण आहार महिन्यातून किमान २५ दिवस व वर्षातून ३०० दिवस देण्यात येतो. कोविड-१९ चा अधिक प्रसार होवू नये म्हणून अंगणवाडी केंद्र मार्च २०२० पासून बंद करण्यात आली आहेत त्यामुळे ३ ते ६ वयोगटातील लाभार्थी आहारापासून वंचित राहू नयेत म्हणून THR अंतर्गत घरपोच आहार पुरवठा कण्यात येत आहे.

२. लसीकरण :

या सेवेअंतर्गत ६ वर्षा आतील सर्व बालकांना वयानुसार सहा बालरोगांपासून संरक्षण करण्यासाठी क्षय रोग प्रतिबंधक, डिपीटी, पोलिओ, गोवर लस देण्यात येतात. तसेच गरोदर स्त्रियांना धनुर्वातापासून संरक्षण करण्यासाठी धनुर्वात प्रतिबंधक लस देण्यात येते. लसीकरण कार्यक्रम राज्यातील सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत अंगणवाडी सेविकांच्या पुढाकाराने राबविण्यात येतो.

३. आरोग्य तपासणी :

या सेवेअंतर्गत ६ वर्षातील सर्व बालके, गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता यांची वर्षातून किमान दोन वेळा आरोग्य विभागाकडून आरोग्य तपासणी करण्यात येते. तीव्र कमी वजनाच्या बालकांची दर महिन्यात आरोग्य तपासणी करण्यात येऊन औषधोपचार करण्यात येतो. अंगणवाडी केंद्रास प्रति अंगणवाडी केंद्रास प्रमाणे मेडिसिन किट पुरविण्यात येते.

४. आरोग्य संदर्भ सेवा :

या सेवेअंतर्गत तीव्र कमी वजनाची बालके, आजारी बालके, गरोदर व स्तनदा माता यांना गरजेप्रमाणे उपचारार्थ जवळच्या उपकेंद्रात, प्राथमिक आरोग्य केंद्रांत, ग्रामीण रुग्णालयात पाठवून संदर्भ सेवा देण्यात येतात.

५. आरोग्य आणि सकस आहार विषयक शिक्षण :

१५–४५ वर्षे वयोगटातील स्त्रियांना बालकांचा विकास साधण्याचे दृष्टीने पोषण आहार व आरोग्य विषयी आरोग्य शिक्षण देण्यात येते.

६. पूर्व शालेय शिक्षण :

३–६ वर्षे वयोगटातील बालकांच्या भौतिक व सामाजिक विकास साधण्याचे दृष्टीने तसेच शालेय शिक्षणात गोडी निर्माण करण्याचे दृष्टीने अनौपचारिक शिक्षण देण्यात येते.

नवसंजीवन प्रकल्प :–

राज्यातील अतिसंवेदनशील आदिवासी क्षेत्रातील धारणी, चिखलदरा (अमरावती जिल्हा), अक्कलकुवा यामध्ये तीन प्रकल्प आहेत. (अक्कलकुवा, अक्कलकुवा मोलगी, अक्कलकुवा–२), धडगाव यामध्ये देखील ३ प्रकल्प आहेत. (धडगाव, धडगाव कुंटामोही, धडगाव–२), तळोदा (नंदुरबार जिल्हा), एटापल्ली, भामरागड, गडचिरोली जिल्हा, नाशिक, हरसूल (नाशिक जिल्हा), तलासरी, डहाणू यामध्ये २ प्रकल्प (डहाणू व डहाणू कासा), जव्हार यामध्ये २ प्रकल्प (जव्हार व जव्हार–२), मोखाडा, शहापूर यामध्ये २ प्रकल्प (शहापूर व शहापूर डोलखांब), मुरबाड यामध्ये २ प्रकल्प (मुरबाड व मुरबाड–२), वाडा यामध्ये २ प्रकल्प (वाडा व वाडा–२), एकूण १५ नवसंजीवन प्रकल्प २४ प्रकल्पांमध्ये विभागले गेलेले आहेत.

सर्वसाधारणपणे ग्रामीण व शहरी क्षेत्रांत ४०० ते ८०० व आदिवासी क्षेत्रात ३०० ते ८०० लोकसंख्येसाठी एक अंगणवाडी केंद्र सुरू करण्यात येते. त्याचप्रमाणे १५० पेक्षा जास्त व ४०० पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या वस्तीत एक मिनी अंगणवाडी केंद्र सुरू करता येते व आदिवासी क्षेत्रात १५० ते ३०० च्या दरम्यान लोकसंख्या असलेल्या वस्तीत एक याप्रमाणे मिनी अंगणवाडी केंद्र सुरू करण्यात येते.

(अ) ग्रामीण प्रकल्प :–

राज्यातील ३६४ ग्रामीण प्रकल्प जिल्हा परिषद व पंचायत समित्यामार्फत राबविण्यात येतात. ही योजना महाराष्ट्र जिल्हा परिषद, पंचायत समिती अधिनियम, १९६२ च्या कलम १२३ अन्वये जिल्हा परिषदांना अभिकरण तत्त्वावर राबविण्यासाठी सोपविण्यात आली आहे. ही योजना राबविण्यासाठी जिल्हा परिषदांना प्रतिवर्षी ५% अभिकरण शुल्क देण्यात येते. राज्यातील ग्रामीण प्रकल्पातील अंगणवाडी पोषण केंद्राची संख्या, लक्षित लाभार्थ्यांची एकूण संख्या व प्रत्यक्ष लाभ घेतलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या स्वतंत्र तक्त्यामध्ये देण्यात आली आहे.

ग्रामीण प्रकल्पात ० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुला-मुलींच्या कुपोषणाच्या सद्यःस्थितीची तपशिलवार आकडेवारी स्वतंत्र तक्त्यामध्ये देण्यात आली आहे.

(ब) आदिवासी प्रकल्प :–

राज्यातील ८५ आदिवासी प्रकल्प जिल्हा परिषद मार्फत राबविण्यात येतात. ही योजना महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६२ च्या कलम १२३ अन्वये जिल्हा परिषदांना अभिकरण तत्त्वावर राबविण्यासाठी सोपविण्यात आली आहे. ही योजना राबविण्यासाठी जिल्हा परिषदांना प्रतिवर्षी ५% अभिकरण शुल्क देण्यात येते. राज्यातील ग्रामीण प्रकल्पातील अंगणवाडी पोषण केंद्रांची संख्या लक्षित लाभार्थ्यांची एकूण संख्या व प्रत्यक्ष लाभ घेतलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या स्वतंत्र तक्त्यामध्ये देण्यात आली आहे.

आदिवासी प्रकल्पात ० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुला-मुलींच्या कुपोषणाच्या सद्यःस्थितीची तपशिलवार आकडेवारी स्वतंत्र तक्त्यात देण्यात आली आहे.

(क) नागरी प्रकल्प :–

राज्यात १०४ नागरी प्रकल्प असून, नागरी विभागातील गलिच्छ वस्त्यांमधील सकस आहार योजना व एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना राबविण्यात येते.

(१) बाल विकास प्रकल्प अधिकारी व पर्यवेक्षिका यांचेकडून अंगणवाडी केंद्रांना, तसेच आयुक्तालयातील अधिकारी हे देखील या प्रकल्पास व अंगणवाडी केंद्रास अचानक भेटी देऊन लाभार्थ्यांची पाहणी व मार्गदर्शन केले जाते.

राज्यातील नागरी प्रकल्पातील अंगणवाडी पोषण केंद्रांची संख्या, लक्षित लाभार्थ्यांची एकूण संख्या व प्रत्यक्ष लाभ घेतलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या स्वतंत्र प्रपत्रामध्ये देण्यात आली आहे.

नागरी प्रकल्पात ० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुला-मुलींच्या कुपोषणाच्या सद्यःस्थितीची तपशिलवार आकडेवारी स्वतंत्र तक्त्यात देण्यात आली आहे.

प्रशिक्षण कार्यक्रम :–

प्रशिक्षित मनुष्यबळ एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीकरिता अत्यावश्यक आहे. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेची व्याप्ती व कर्मचाऱ्यांची मोठी संख्या लक्षात घेता शिक्षणाच्या सुविधा या कार्यक्षमपणे तसेच वेळोवेळी उपलब्ध करून देण्यासाठी खालील प्रकारची यंत्रणा सध्या अस्तित्वात आहे.

१.	कार्यरत असलेली अंगणवाडी कार्यकर्ता प्रशिक्षण केंद्रे	३०
२.	कार्यरत असलेली मध्यमस्तर प्रशिक्षण केंद्रे	५

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना अंतर्गत राबविण्यात येणारे विविध उपक्रम व योजना

(१) किशोरवयीन मुलींसाठी योजना

राजीव गांधी किशोरवयीन मुलींचे सक्षमीकरण (सबला) ही योजना सन २०११ पासून ११ जिल्ह्यांमध्ये २०७ प्रकल्पांमार्फत राबविण्यात येत होती. सन २०१८ पासून सदर योजनेचे स्वरूप बदलून नव्याने **किशोरवयीन मुलींसाठी योजना** असे नामकरण करण्यात आलेले आहे.

सद्या केंद्र शासनाने राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये **किशोरवयीन मुलींसाठीची योजना** लागू करण्यास मान्यता दिलेली आहे. यामध्ये ११ ते १४ वयोगटातील शाळाबाह्य मुलींसाठी पोषण आहाराचा लाभ देण्यात येणार आहे. तसेच ११ ते १८ वयोगटातील सर्व किशोरवयीन मुलींना प्रशिक्षण देण्यात येणार आहे. त्यामध्ये ११ ते १८ वर्षे वयोगटातील किशोरवयीन मुलींना आरोग्य, स्वच्छता, पोषण, कुटूंब व बाल संगोपन, पौगंडावस्थेतील प्रजनन व लैंगिक आरोग्य, गृह कौशल्ये जीवन कौशल्ये व व्यावसायिक कौशल्ये, इत्यादी प्रशिक्षण देऊन त्यांचे सक्षमीकरण करणे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेंतर्गत मुलींना अंगणवाडी केंद्रात सुक्ष्म पोषण तत्वयुक्त घरपोच आहार, लोहयुक्त व जंतनाशक गोळ्या, आरोग्य तपासण्या आणि संदर्भ वैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात.

(२) किशोरी शक्ती योजना

सदर योजना दिनांक १ सप्टेंबर २०१८ पासून बंद करण्यात आलेली आहे.

(३) इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना (GMSY)

सदर योजना ही आरोग्य विभागाकडून राबविण्यात येत आहे.

(४) भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना

अनुसूचित क्षेत्रातील आहारातील उष्मांक व प्रथिनांच्या कमतरतेमुळे स्त्रियांमध्ये कमी वजनाची बालके जन्माला येण्याचे प्रमाण जास्त असून आदिवासी समाजामध्ये याचे प्रमाण ३३·१ टक्के एवढे असल्याचे निदर्शनास आले. आदिवासी स्त्रियांमध्ये गरोदरपणाच्या शेवटच्या तिमाहीमध्ये वजनवाढीचे प्रमाण कमी असल्यामुळे या कालावधीत मातेचे आरोग्य व पोषण चांगले राहणे आवश्यक आहे, कारण त्याचा परिणाम जन्माला येणाऱ्या बालकावर देखील होतो आणि म्हणून दिनांक १८ नोव्हेंबर २०१५ च्या शासन निर्णयानुसार भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना दिनांक १ डिसेंबर २०१५ पासून सुरू करण्यास मान्यता देण्यात आली. सदर योजनेत अनुसूचित क्षेत्रातील अंगणवाडी/मिनी अंगणवाडी क्षेत्रातील सर्व गरोदर मातांना गरोदरपणाच्या शेवटच्या तिमाहीत व स्तनदा माता यास पहिल्या तिमाहीत एक वेळ चौरस आहार देण्यात येतो. शासन निर्णय दिनांक २ ऑगस्ट २०१६ नुसार महिलांना लाभ देण्याचा कालावधी वाढवून स्त्री गरोदर असल्याचे निश्चित झाल्यापासून तिला लाभ दिला जातो तसेच स्तनदा मातेस बाळंतपणाच्या नंतर पुढील सहा महिन्यांपर्यंत सदर योजनेचा लाभ दिला जातो. सदर योजना १६ आदिवासी जिल्ह्यातील ८५ एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पांतर्गत कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येत होती. शासन निर्णय दिनांक ३० नोव्हेंबर २०१५ नुसार हे कार्यक्षेत्र वाढवून अनुसूचित क्षेत्र व अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील गावे ही यात समाविष्ट केली गेली.

तसेच शासन निर्णय दिनांक ५ ऑगस्ट २०१६ नुसार अनुसूचित क्षेत्रातील व अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ७ महिने ते ६ वर्ष वयोगटातील सर्व बालकांना अंडी/केळी/ऋतुमानानुसार पुरवणारा टप्पा २ सुरू करण्यात आला.

योजनेची उद्दिष्टे

(१) अनुसूचित क्षेत्रात गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता यांच्या आरोग्याची काळजी घेणे.

(२) कमी वजनाची बालके जन्माला येण्याचे प्रमाण कमी करणे.

(३) कुपोषणाला निर्मूलन.

(४) स्त्रियांमधील ॲनिमियाचे प्रमाण कमी करणे.

योजनेचे लाभार्थी (अंगणवाडीत नोंदविलेले)

(१) गरोदर माता

(२) स्तनदा माता

(३) ७ महिने ते ६ वर्ष वयोगटातील लाभार्थी

लाभाचा प्रकार :

(१) गरोदर व स्तनदा मातेस महिन्यातून २५ दिवस चौरस आहार दिला जातो.

(२) ७ महिने ते ६ वर्ष वयाच्या बालकांना १ अंडी (मांसाहारी मुलांकरिता) किंवा २ केळी (शाकाहारी मुलांकरिता ऋतुमानानुसार फळ) दिले जाते.

(५) बेटी बचाओ बेटी पढाओ :

बेटी बचाओ बेटी पढाओ, या योजनेंतर्गत सुरुवातीच्या टप्प्यामध्ये एकूण जिल्ह्यांचा समावेश होता. केंद्र शासनाचे पत्र क्र. BBBP-२२/२०१८, BBBP, दिनांक २८ फेब्रुवारी, २०१८ अन्वये पालघर सोडून सर्व जिल्ह्यांमध्ये ही योजना लागू करण्यात आलेली आहे.

केंद्र शासनाने बेटी बचाओ, बेटी पढाओ या योजनेचा विस्तार केलेला असून दिनांक २८ फेब्रुवारी, २०१८ च्या पत्रान्वये कळविण्यात आलेले आहे. त्यामध्ये १९ जिल्ह्यांचा समावेश असून त्या १५ जिल्ह्यांत (सातारा/धुळे/नांदेड/अकोला/मुंबई उपनगर/मुंबई शहर/वर्धा/सिंधुदूर्ग/यवतमाळ/ठाणे/नागपूर/रायगड/अमरावती/रत्नागिरी/नंदूरबार) Multi sectoral intervention and advocacy outreach व ४ जिल्ह्यांत (भंडारा/चंद्रपूर/गोंदिया/गडचिरोली) फक्त media advance outreach कार्यक्रम राबवावयाचे आहेत.

या योजनेअंतर्गत मुलींचा जन्मदर वाढविण्याचे दृष्टीने जन जागरण मोहिमे अंतर्गत अनेक कामे राबविण्यात येतात. जसे की, गर्भवती मातांची नोंदणी, मुलींच्या जन्माचे स्वागत करण्याबाबत जनजागृती वाढदिवस साजरा करणे, आरोग्य शिबिरे आयोजित करणे, मुलगी वाचवा-मुलगी शिकवाबाबत माझी गुड्डागुड्डी बोर्ड त्यावर मुला-मुलींची जन्म संख्या लिहून ते सार्वजनिक ठिकाणी लावणे, पथनाट्ये, स्पर्धा जिल्हास्तरावर घेणे इत्यादी.

अभियानाची वैशिष्ट्ये :

(१) लिंग भेदावर आधारीत लिंग निवड प्रथा निर्मूलन करणे.

(२) बालिकेच्या जिविताची व सुरक्षिततेची हमी घेणे.

(३) बालिकेच्या शिक्षणाची हमी घेणे.

अभियान राबविणारी यंत्रणा :

नियोजन, अंमलबजावणी आणि सनियंत्रण (जिल्हा, तालुका ग्रामपंचायत) करिता जिल्हा कृतीदल कार्यरत असून त्याचे अध्यक्ष जिल्हाधिकारी आहेत. यामध्ये विभाग म्हणून आरोग्य व कुटुंब कल्याण, पंचायतराज, ग्राम विकास आणि पोलिस विभाग इत्यादी यंत्रणा आहेत.

या अभियानांतर्गत कार्यरत असणारे विभाग :

(१) आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभाग, (२) महिला व बाल विकास, (३) सामाजिक न्याय विभाग, (४) शिक्षण विभाग, (५) पंचायतराज, (६) ग्रामविकास, (७) विधी व न्याय विभाग, (८) इंडियन मेडिकल असोसिएशन यांचा प्रतिनिधी, (९) स्वयंसेवी संस्था.

(६) माझी कन्या भाग्यश्री सुधारित योजना :

माझी कन्या भाग्यश्री ह्या योजनेमध्ये बदल करून माझी कन्या भाग्यश्री सुधारीत योजना दिनांक १ ऑगस्ट, २०१७ पासून लागू करण्यात आलेली आहे.

उत्पन्न मर्यादा : कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्न रू. ७.५० लाखापर्यंत.

(१) एका मुलीनंतर मातेने/पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यानंतर मुलीच्या नावे रू. ५०,००० बँकेत मुदत ठेव योजनेत गुंतविण्यात येतील व या रकमेवर अनुज्ञेय होणारे व्याज मुली लावयाच्या ६ व्या वर्षी, १२ व्या वर्षी काढता येईल. व वयाच्या आठराव्या वर्षी अनुज्ञेय होते ते व्याज + मुद्दल दोन्ही काढता येईल.

(२) दोन मुलीनंतर मातेने/पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यानंतर पहिल्या व दुसऱ्या मुलीच्या नावे प्रत्येकी रू. २५,००० याप्रमाणे रू. ५०,००० इतकी रक्कम दोन्ही मुलींच्या नावे बँकेत ठेव योजनेत गुंतवण्यात येईल. पहिल्या मुलीला व दुसऱ्या मुलीला प्रत्येकी रू. २५,००० इतक्या रकमेवर अनुज्ञेय होणारे फक्त व्याज ६ व्या वर्षी १२ व्या वर्षी, काढता येईल. व वयाच्या १८ व्या वर्षी अनुज्ञेय होणारे व्याज व मुद्दलची रक्कम दोन्ही काढता येईल.

(३) सर्व जिल्ह्यांत ही योजना बँक ऑफ महाराष्ट्र मार्फत राबविण्यात येईल.

(४) माझी कन्या भाग्यश्री सुधारित योजनेचा लाभ १ ऑगस्ट २०१७ रोजी जन्मलेल्या त्यानंतरच्या मुलींना अनुज्ञेय राहील.

(५) ज्या कुटुंबांना दिनांक १ ऑगस्ट २०१७ पूर्वी मुलगी आहे व दिनांक १ ऑगस्ट २०१७ नंतर दुसऱ्या मुलीचा जन्म झाल्यास व माता/पित्याने कुटूंब नियोजनाचे प्रमाणपत्र सादर केल्यानंतर फक्त दुसऱ्या मुलीला रू. २५,००० इतक्या रकमेचा लाभ अनुज्ञेय राहील.

(६) पहिले अपत्य मुलगा असल्यास व दुसरे अपत्य मुलगी झाल्यास किंवा पहिले अपत्य मुलगी असल्यास व दुसरे अपत्या मुलगा झाल्यास योजनेचा लाभ अनुज्ञेय नाही.

सुधारित माझी कन्या भाग्यश्री योजनेचा लाभ घेण्याची कार्यपद्धती :

(अ) सदर योजनेंतर्गत, लाभासाठी मुलीच्या पालकांनी, मुलीचा जन्म झाल्यावर संबंधित ग्रामीण व नागरी क्षेत्रातील संबंधीत स्थानिक स्वराज्य संस्थेत मुलीच्या जन्माची नोंदणी केल्यानंतर, त्या क्षेत्रातील अंगणवाडी सेविकेकडे प्रपत्र-अ किंवा ब मध्ये (जे लागू असेल ते) अर्ज सादर करावा. अर्जा सोबत उपरोक्त अटी व शर्तीनुसार नमूद दस्तऐवज सादर करण्यात यावेत. सदर योजनेसाठी आवश्यक असलेले सर्व अर्ज, राज्यातील प्रत्येक ग्रामीण व नागरी बाल विकास प्रकल्प अधिकारी, महिला व बाल विकास यांचे कार्यालयात विनामूल्य उपलब्ध असतील. अंगणवाडी सेविकेने संबंधीत लाभार्थ्याकडून अर्ज भरून घ्यावा (गरजे प्रमाणे लाभार्थ्यास अर्ज भरण्यास मदत करावी.) आणि सदर अर्ज अंगणवाडी पर्यवेक्षिका/मुख्यसेविका यांच्याकडे सादर करावा.

(ब) अंगणवाडी पर्यवेक्षिका/मुख्यसेविका यांनी, सदर अर्जाची व प्रमाणपत्राची छाननी/तपासणी करून प्रत्येक महिन्याला नागरी व ग्रामीण क्षेत्रातील बाल विकास प्रकल्प अधिकारी तसेच संस्थामध्ये अनाथ बालकांच्या बाबतीत जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी यांनी महिला व बाल विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद, यांना एकत्रित यादी मान्यतेसाठी सादर करावी. महिला व बाल विकास अधिकारी (जिल्हा परिषद) यांनी योग्य ती छाननी करून यादीसामान्यता देऊन बँकेत सादर करून बालगृह/शिशुगृह किंवा महिला व बाल विकास विभागांतर्गतच्या इतर निवासी संस्था मधील आणि मुलींबाबत लाभ मिळण्यासाठी अर्ज सादर करण्या आधी संबंधित बाल कल्याण समिती यांचे मार्फत अनाथ असल्याचे प्रमाणपत्र संबंधित संस्थांनी प्राप्त करून घेऊन अर्जासोबत जोडणे आवश्यक आहे.

(क) संबंधित बाल विकास प्रकल्प अधिकारी व महिला व बाल विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद **यादच्छिक** पद्धतीने (Randomly) जास्त संख्या असलेल्या एखाद्या वस्तीची तपासणी करतील त्यांची खात्री झाल्यानंतर लाभार्थी यादीला मान्यता देतील. तद्नंतर एक महिन्याच्या कालावधीत विकास प्रकल्प अधिकारी व महिला व बाल विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद हे पात्र लाभार्थ्यांचे बँक ऑफ महाराष्ट्र शाखेकडे, लाभार्थ्याला रुपये ५०,००० किंवा रुपये २५,००० पात्रतेस एवढ्या रकमेची मुदत ठेव सर्टीफिकेट मिळण्यासाठी सादर करतील. बँकेकडून मिळालेले प्रमाणपत्र बाल विकास प्रकल्प अधिकारी/महिला बाल विकास अधिकारी यांच्यामार्फत संबंधीत लाभार्थी पालकांना उपलब्ध करून देतील.

(ड) अर्जदारांनी संपूर्ण तपशीलासह भरून दिलेले अर्ज कागदपत्रासह वर नमूद केलेल्या संबंधीत अधिकाऱ्यांनी मुलीच्या जन्मानंतर एका मुलीवर शस्त्रक्रिया करणाऱ्या कुटुंबाच्या बाबतीत १ वर्षाच्या आत व दोन मुलीवर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करणाऱ्या कुटुंबाच्या बाबतीत ६ महिन्याच्या आत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्याचा दाखला जोडून सादर केलेले अर्ज स्वीकारावेत. अर्ज भरलेला नसल्यास अथवा सर्व प्रमाणपत्रासह सादर केला नसल्यास, अर्ज मिळाल्यापासून ..... दिवसाच्या आत अर्जदारास लेखी कळवावे. अर्जदारांनी अपूर्ण भरलेले अर्ज किंवा आवश्यक कागदपत्रे जोडलेली नसल्यास अशा अर्जदारांना वरील मुदती व्यतिरिक्त वाढीव एक महिन्याची संधी देण्यात येईल. मात्र कोणत्याही परिस्थितीत कोणताही अर्ज २ महिन्यांपेक्षा अधिक काळ प्रलंबित ठेवता येणार नाही. अन्यथा संबंधीतांवर जबाबदारी निश्चित करण्यात यावी.

(७) ग्राम बाल विकास केंद्र (VCDC)

सदर योजना सन २०१७ पासून आदिवासी व आदिवासी क्षेत्रात राबविण्याचा निर्णय शासनाने घेतलेला आहे. राज्यातील अतीतीव्र कुपोषित (बालकांना कुपोषणातून बाहेर काढण्यासाठी आदिवासी व बिगर आदिवासी क्षेत्रातील अंगणवाडी स्तरावर दिनांक १ जुलै २०१८ पासून ग्राम बाल विकास केंद्र सुरू करण्यात आली आहेत. अंतर्गत कुपोषित बालकांना एका महिन्याकरिता अंगणवाडीत दिवसभर ठेवण्यात येते. अंगणवाडी बालकांना दररोज नियमित ३ वेळेच्या आहाराव्यतिरिक्त अतिरिक्त ३ वेळा पौष्टीक आहार देण्यात येतो. अंगणवाडीत बालकांना आवश्यकतेनुसार डॉक्टरांच्या सल्ल्याने औषधोपचार करण्यासाठी तसेच आरोग्य विभागाच्या मदतीने सर्वप्रकारच्या औषधोपचार करण्यात येतो. कोविड-१९ च्या प्रादुर्भावाने अंगणवाडी केंद्र वर आहेत. त्यामुळे अंगणवाडी केंद्रातील ग्राम बाल विकास केंद्र बंद आहेत, पर्यायाने सेम बालकांकरीता होमबेस VCDC सुरू करण्यात आले आहेत त्यामध्ये बालकांना एनर्जी डेक्स न्युट्रीशियस फुड हा शास्त्रोक्त पध्दतीने तयार केलेला आहार देण्यात येतो आहे व त्योच ग्रोथ मॉनिटरींग करण्यात येत आहे.

(८) पूर्व बाल्यावस्थेतील संगोपन व शिक्षण :

पूर्व बाल्यावस्था म्हणजेच जीवनातील पहिला सहा वर्षाचा जडणघडणीचा काळ असतो. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेच्या ६ सेवांपैकी पूर्व शालेय अनौपचारिक शिक्षण ही एक सेवा आहे. या सेवेच्या नावात बदल करून आता पूर्व बाल्यावस्थेतील संगोपन व शिक्षण (ECCE) असे करण्यात येऊन सन २०१६ पासून सर्व अंगणवाडी केंद्रात "आकार" बाल शिक्षण क्रमाद्वारे अंगणवाडी केंद्रात येणाऱ्या ३ ते ६ वर्षे वयाच्या २८ लाख बालकांना शिक्षण देण्यात येत आहे. पूर्व बाल्यावस्थेतील शिक्षणाकरिता या विभागाने शिक्षण विभाग, युनिसेफ, निपसीड व या विषयातील तज्ञ व्यक्ती यांचे सहकार्याने "आकार" विशेष बाल शिक्षणक्रम तयार करून राज्यातील सर्व मुख्यसेविका/पर्यवेक्षिका व अंगणवाडी सेविका यांना "आकार" बाल शिक्षणक्रमाचे ६ दिवसांचे विशेष प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे.

(९) Public Financial Management System (PFMS) :

राज्यातील २ लाख अंगणवाडी सेविका/मदतनीस यांचे मासिक मानधन वितरणास पूर्वी सुमारे ६ महिने होणारा विलंब, त्यांची आर्थिक व मानसिक कुचंबणा व त्यामुळे योजनेच्या दैनंदिन कामकाजातील अडथळे यावर कायमस्वरुपी उपाययोजना करण्याच्या हेतुने मा. मुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य व मंत्री, महिला व बाल विकास यांनी मानधन वितरणाचे काम PFMS प्रणाली अंतर्गत करणेस मान्यता दिली.

शासनाचे पत्र दिनांक २ मार्च २०१६ अन्वये एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेतील अंगणवाडी सेविका व मदतनीस यांना त्यांचे दरमहाचे मानधन दिनांक १ एप्रिल २०१६ पासून केंद्र शासनाचे PFMS (Public Financial Management System/सार्वजनिक वित्तिय व्यवस्थापन प्रणाली) या प्रणालीमार्फत त्यांचे आधारकार्ड संलग्ण बँक खात्यामध्ये (Direct Beneficiary Transfer) थेट रित्या जमा करणेबाबत सूचना दिलेल्या आहेत. त्यानुसार महिला व बाल विकास विभाग शासन निर्णय दिनांक १४ फेब्रुवारी २०१७ अन्वये अंगणवाडी सेविका/मदतनीस यांचे मानधन केंद्र शासनाच्या PFMS प्रणालीद्वारे आयुक्तालयामार्फत अदा करण्यास मान्यता देण्यात आली.

राज्यातील ५५३ ग्रामीण/नागरी प्रकल्पातील संपूर्ण अंगणवाडी सेविका व मदतनीस यांचे मानधन आयुक्तालयाने एकत्रितरित्या आहरित करून त्यांचे बँक खात्यामध्ये प्रदान करणेस्तव हजेरी घेण्यासाठी आवश्यक असलेली संगणकीय प्रणाली एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालयाने विकसित केलेली आहे. सदर प्रणालीचे उद्‌घाटन दिनांक ३ जुलै २०१७ रोजी मा. मुख्यमंत्री यांचे हस्ते करण्यात आले. अशाप्रकारे PFMS प्रणालीमधून मानधन अदा करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. सदरचे कामकाज माहे जुलै २०१७ पासून सुरू करण्यात आले आहे.

(अ) आधार कार्ड बँक खात्याशी संलग्ण करतेवेळी प्रणालीमध्ये खालीलप्रमाणे टप्पे आहेत.

(१) सेविका/मदतनीस यांनी स्थानिक बँकेला विहित नमुन्यातील अर्ज भरून देणे.

(२) बँकेने त्यांचेकडील प्रणालीमध्ये आधारकार्ड बँक खात्याशी संलग्ण करणे.

(३) स्थानिक बँकेने त्यांचे विभागीय स्तरावरील बँकेस व रिजर्व बँक ऑफ इंडिया च्या कोअर बँकिंग सर्व्हरशी माहिती (CBS Server) Share करणे.

(४) CBS Server मधील सदरची माहिती NPCI, New Delhi (National Payment Corporation India, New Delhi) च्या सर्व्हरशी Share करणे.

(५) वरीलप्रमाणे NPCI सर्व्हरमध्ये आधारकार्ड संलग्ण खात्याची माहिती उपलब्ध असले तर संबंधित सेविका/मदतनीस यांची नोंदणी (Registered) PFMS मध्ये पूर्ण होते असे Registration पूर्ण झालेनंतरच त्या सेविकेला मानधन प्रदान करणे शक्य होते.

(ब) आधार कार्ड बँक खात्याशी संलग्ण (Seeding) करतेवेळी खालील तांत्रिक अडचणींमुळे प्रक्रियेमध्ये नोंदणी नाही व विलंब लागतो.

(१) बँक खाते Active नसलेने किंवा काही कारणास्तव बंद.

(२) बँक सर्व्हर कडून Core Banking Server वर Data Transfer न होणे.

(३) १२ अंकी आधार कार्ड क्रमांक स्वतः ऐवजी घरातील इतर व्यक्तिंचा देणे.

(४) अंगणवाडी सेविकांचे नावावर चुकून मदतनीस यांचा तपशिल संगणकात भरणे.

(५) अंगणवाडी मदतनीसांची सेविका पदावर पदोन्नती झाल्यावर पुर्वीचा तपशील दुरूस्त करणे .... माहिती भरणे.

(६) संगणकामधील Data Corrupt होणे.

(क) ज्या अंगणवाडी सेविका/मदतनीस यांचे आधारकार्ड बँक खात्याशी संलग्न आहेत त्या सेविका व मदतनीस यांची नोंदणी केंद्र शासनाच्या PFMS प्रणालीमध्ये करण्यात आलेली आहे. राज्यातील एकूण २.०२ सेविका/मदतनीस यांचेपैकी आज अखेर १.९९ लाख एवढ्या सेविका व मदतनीस यांची नोंदणी PFMS प्रणालीमध्ये पूर्ण करण्यात आलेली आहे.

(१०) पोषण अभियान : "पोषण अभियान" हा मा. प्रधानमंत्री यांचा देशातील समग्र पोषणावर आधारित महत्त्व कार्यक्रम केंद्र शासनाच्या मान्यतेने महिला व बाल विकास विभागामार्फत महाराष्ट्र राज्यात सुरू करण्यात आले आहे. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेमार्फत सन २०१८-१९ पासून राज्यातील ३० जिल्ह्यांतील ८५ अंगणवाड्यांत पोषण अभियान राबविण्यात येत आहे. तसेच उर्वरित ६ जिल्ह्यांमध्ये सन २०१९-२० या आर्थिक वर्षात पोषण अभियानाची अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे. पोषण अभियान अंतर्गत आगामी ३ वर्षात **कुपोषणाचे प्रमाण ६% नी (प्रति वर्ष २% प्रमाणे) कमी करणे तसेच लहान बालके, किशोरवयीन मुली व महिलांमधील रक्तक्षय (अॅनेमिया) चे प्रमाण ९% नी (प्रती वर्ष ३% प्रमाणे) कमी करणे व जन्मतः कमी वजनाचे बालकांचे प्रमाण (LBW) ६% नी (प्रती वर्ष २% प्रमाणे) कमी करणे** ही प्रमुख उद्दिष्टे ठेवण्यात आलेली आहे.

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजने अंतर्गत पोषण अभियानाची राज्यात अंमलबजावणी करणे महिला व बाल विकास विभाग, मंत्रालय यांनी शासन निर्णय क्र. एबावि-२०१८/प्र.क्र.२७/का-०६ दिनांक ११/७/२०१८ अन्वये शासन निर्णय निर्गमित केला आहे. या शासन निर्णयान्वये सन २०१७-१८ व २०१८-१९ या राज्यातील ३० जिल्ह्यांमध्ये पोषण अभियान अंतर्गत विविध उपक्रमांची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

पोषण अभियान अंतर्गत विविध कार्यक्रम घेण्यात येत असून त्यामध्ये ग्राम विकास विभाग, आरोग्य विभाग, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग इ. विभागांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. यासाठी जिल्हा व गट (Block) स्तरावर अभिसरण समिती (Convergence Committee) गठीत करण्यात आलेली आहे.

पोषण अभियान अंतर्गत अंगणवाडी केंद्रातील बालकांचा, किशोरवयीन मुली व महिलांचा पोषणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी व कुपोषणाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी विविध स्तरावरून (Incremental Learning Ap) (ILA), Community Based Event (CBE), Information Communication Technology-Enable Time Monitoring व जन आंदोलन इत्यादी उपक्रम राबविण्यात येत आहेत. Information Community Technology-enabled Real Time Monitoring (ICT-RTM) या कार्यक्रमांतर्गत सर्व अंगणवाडी सेविकांना अँड्रॉईड बेस्ड मोबाईल फोनचा डाटा प्लॅनसह पुरवठा करण्यात आलेला असून त्याकरिता Common Application Software तयार करण्यात आलेले आहे. सदर सॉफ्टवेअर वापराबाबतचे सर्व अंगणवाडी सेविकांना प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे. सद्यःस्थितीत अंगणवाडीचा अभिलेख लेखी स्वरुपात रजिस्टरमध्ये ठेवण्यात येतो. सॉफ्टवेअरच्या वापरामुळे सदरचा अभिलेख डिजीटाईज करण्यात येणार असून भविष्यात फक्त एकच रजिस्टर अंगणवाडीत ठेवण्यात येणार आहे. तसेच अंगणवाडी केंद्रातील लाभार्थ्यांचे तंतोतंत वजन व उंची घेण्याकरिता (१) Infantometer, (२) Stadiometer, (३) Mechanical Weighing Scales (infant), (४) Digital Weighing Scales (mother & child) असे वाढ/विकास निरीक्षण साधने (Growth Monitoring Devices) अंगणवाडी केंद्रास उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहेत.

पोषण अभियान हे जनतेचे आंदोलन व्हावे, या दृष्टीने विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येऊन त्यामध्ये पंचायतराज संस्था, महिला बचत गट, स्थानिक स्वयंसेवी संस्था इत्यादीचा सहभाग घेण्यात येत आहे. जन आंदोलन हा पोषण अभियान या कार्यक्रमाचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. जन मानसांत कुपोषण निर्मुलन, पोषक आहाराचे सेवन, निव्वळ स्तनपान, बालकांकरिता वरचा आहार, किशोरी व गरोदर/स्तनदा माता यांचेकरिता पोषण आहार, बालक महिला व किशोरी यांचेमधील रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करणे इत्यादी विषयांबाबतची व्यापक प्रमाणात जनजागृती व लोकसहभागातून लोक चळवळीची उभारणी करणे व ती निरंतर चालू ठेवणे हा पोषण अभियानातील जन आंदोलनाचा महत्त्वाचा उद्देश आहे.

पोषण अभियानाचे प्रभावी संनियंत्रण व अंमलबजावणी करणे करिता संस्थात्मक संरचना केंद्र, राज्य, जिल्हा व प्रकल्प स्तरावर करण्यात येत असून केंद्र स्तरावर केंद्रीय पोषण संसाधन कक्ष (National Nutrition Resource Centre) व राज्य स्तरावर राज्य पोषण संसाधन कक्ष (State Nutrition Resource Centre) स्थापित केलेले आहे.

(११) Village Health Sanitation and Nutrition Day (VHSND) :-

इतर विभागाच्या समन्वय व अभिसरणातून Village Health Sanitation and Nutrition Day (VHSND) महिन्यातून एकदा प्रत्येक अंगणवाडी केंद्रात आयोजित करण्यात येत आहेत.

वृद्धी संनियंत्रण आणि THR घरपोच आहाराचे वाटप करणे, लाभार्थी THR सेवन करत असल्याबाबतची गृहभेट देऊन खात्री करणे.

गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता यांना ANC (Antenatal Care), PNC (Post Natal Care) बाबत माहिती देणे.

लाभार्थ्यांचे हिमोग्लोबीन तपासणे व त्यांना लोहयुक्त गोळ्यांचे (IFA Tablets) चे वाटप करणे.

समुदायाला आहार व आरोग्य शिक्षण या विषयाचे समुपदेशन करणे.

संदर्भ सेवेची आवश्यकता असलेल्या लाभार्थ्यांची निवड करणे व निवड केलेल्या लाभार्थ्यांना संदर्भ सेवेकरिता पाठविणे.

(१२) बेबी केअर किट : शासन निर्णय क्र. एबावि-२०१८/प्र.क्र.१५१/का-६ दि. २९ डिसेंबर २०१८ नुसार महाराष्ट्र राज्यात शासकीय प्राथमिक आरोग्य केंद्र/शासकीय रुग्णालयात गरोदरपणी नाव नोंदणी केलेल्या व त्याठिकाणी प्रसुती होणाऱ्या नवजात बालकांना पहिल्या प्रसुतीच्या वेळी मुलगा किंवा मुलगी जन्मल्यानंतर त्यांना मोफत शासनतर्फे रुपये २०००/- इतक्या रक्कमेपर्यंत बेबी केअर कीट बॅग उपलब्ध करुन देणेबाबत मान्यता दिलेली आहे. प्रत्येकी बेबी केअर किटमध्ये (१) लहान मुलांचे कपडे (२) प्लास्टीक लंगोट (३) लहान मुलांची झोपण्याची लहान गादी (४) लहान मुलांचे टॉवेल (५) तापमापन यंत्र इलेक्टॉनिक्स थर्मामिटर (६) लहान मुलांना अंगाला लावावयाचे तेल २५० मि.ली. (७) मच्छरदाणी (८) लहान मुलांसाठी गरम ब्लँकेट (९) लहान चटई प्लास्टीक (१०) लहान मुलांचा शॅम्पो - ६० मि.ली. (११) लहान मुलांची खेळणी - खुळखुळा (१२) लहान मुलांची नखे काढण्यासाठी नेलकटर (१३) लहान मुलांसाठी हातमोजे व पायमोजे (१४) लहान मुलांच्या आईसाठी हात धुण्याचे लिक्विड (१५) लहान मुलाला बांधुन ठेवण्यासाठी कापड/आईसाठी लोकरीचे कापड (१६) लहान मुलांसाठी बॉडी वॉश लिक्वीड (१७) सर्व साहित्य ठेवण्यासाठी लहान बॅग इ. साहित्याचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

सन २०१९-२० या आर्थिक वर्षात दिलेल्या शासन मान्यतेनुसार ४००८७५ बेबी केअर किट व सन २०२०-२१ या आर्थिक वर्षात २२४२६० बेबी केअर किट तसेच सन २०२१-२२ या आर्थिक वर्षात ४००८७५ वेबी केअर किट चा पुरवठा संपुर्ण ५५३ प्रकल्पस्तरावर करण्यात आलेला आहे.

(१३) आदर्श अंगणवाडी केंद्र (स्मार्ट अंगणवाडी किट) :

शासन निर्णय क्र. एबावि-२०१६/प्र.क्र.९७/का-६ दि. ११ एप्रिल, २०१७ नुसार आदर्श अंगणवाडी योजना लागू करण्यात आली आहे. अंगणवाड्यांचा दर्जा सुधारुन व त्यांच्या पायाभूत सोयी-सुविधांमध्ये वाढ करुन त्यांना आदर्श अंगणवाडीमध्ये रुपांतरीत करणेसाठी स्मार्ट आंगणवाडी किंटमध्ये सौर उर्जा संच, अंगणवाडी इमारतीसाठी शैक्षणिक साहित्य, ई-लर्निंग, पायाभूत सुविधा LED TV USB port and Pendrive बालकांसाठी खुर्च्या व टेबल बालकांसाठी स्वच्छ भारत संच, वॉटर प्युरिफायर (वीज विरहीत), इमारत बाह्य रंगरगोटी, शुशोभिकरण, शौचालय दुरुस्ती, परिसर स्वचछजा, किरकोळ दुरुस्ती इ. बाबींचा समावेश करण्यात आलेला आहे. सन २०१८ पासून पुढील ४ वर्षाकरिता दरवर्षी ५ हजार केंद्रांचे आदर्श अंगणवाडी रुपांतर करण्यात येणार आहे. अंगणवाडी केंद्रातील आदर्श अंगणवाडी रुपांतर करण्यासाठी प्रती अंगणवाडी रु. १,६५,०००/- एवढा खर्च अपेक्षीत आहे. त्यानुसार सन २०१९-२० या आर्थिक वर्षात १,२८० अंगणवाड्यांना स्मार्ट अंगणवाडी किट सन २०२०-२१ मध्ये १२५० स्मार्ट अंगणवाडी किटचा पुरवठा झालेला आहे. सन २०२१-२२ या आर्थिक वर्षात ३७२० स्मार्ट अंगणवाडी किटचा पुरवठा सुरू आहे.

(१४) अंगणवाडी सेवीका मदतनीस या मानधनी कर्मचाऱ्यांना LIC योजनेंतर्गत एक रक्कमी देण्याची योजना :

अंगणवाडी सेविका, मिनी अंगणवाडी सेविका व मदतनीस या मानधनी कर्मचाऱ्यांना सेवानिवृत्री/राजीनामा/मृत्यू/ सेवेतून काढेन टाकल्यानंतर अथवा मुख्य सेविका या पदावर पदोन्नती होईपर्यंत LIC योजनेंतर्गत एक रकती लाभ देण्याबाबतची योजना शासननिर्णय दिनांक ३०/४/२०१४ अन्वये सुरू करण्यात आली.

LIC मार्फत देण्यात येणारे लाभ

अ. क्र.	LIC मार्फत देण्यात येणारे लाभ	अंगणवाडी सेविका	मिनी अंगणवाडी सेविका व मदतनीस
१	वयाची ६५ वर्षे पूर्ण होऊन सेवानिवृत्त झाल्यानंतर अनुज्ञेय एकरकमी लाभ	रु. १ लाख	रु. ७५ हजार
२	राजीनामा/सेवेतून काढून टाकणे	प्रत्येक पूर्ण सेवा केलेल्या एका वर्षातील त्या वेळी घेत असलेले मानधन (जास्तीत जास्त रु. १ लाख) तथापि किमान ५ वर्ष सेवा पूर्ण करणे आवश्यक	प्रत्येक पूर्ण सेवा केलेल्या एका वर्षातील त्यावेळी दरमहा घेत असलेले मानधन (जास्तीत जास्त रु. ७५ हजार) तथापि किमान ५ वर्षे सेवा करणे आवश्यक
३	सेवेत कार्यरत असतांना मृत्यू पावल्यास	रु. १ लाख त्यांच्या वैद्य वारसदारास	७५ हजार त्यांच्या वैद्य वारसदारास

निकाली काढलेली प्रकरणे :

अ. क्र.	वर्ष	लाभ मिळालेल्या अंगणवाडी सेविका/मिनी अंगणवाडी सेविका/मदतनीस यांची संख्या		
		राजीनाममा/सेवानिवृत्ती	**मृत्यु**	**एकूण**
१	२०१४-२०१५	२	१	३
२	२०१५-२०१६	४४४	८८	५३२
३	२०१६-२०१७	१७११	२२६	१९३७
४	२०१७-२०१८	११७२	१७०	१३४२
५	२०१८-२०१९	२५२०	२८९	२८०९
६	२०१९-२०२०	१६४०	३२६	१९६६
७	२०२०-२०२१	४०३४	४४४	४४७८
	एकूण	११५२३	१५४४	१३०६७

सदर योजनेसाठी जीवन विमा महामंडळ यांना रु. ८१,०८,३३,७००/- इतका निधी देण्यात आलेला आहे. अंगणवाडी कर्मचारी यांचे एकरकमी लाभाचे दावे तात्काळ निकाली काढण्याकरिता एलआयसी मार्फत ऑनलाईन कार्यप्रणाली उपयोगात आणण्याकरिता शासनाची मान्यता घेण्यात आलेली आहे. सदर कार्यप्रणाली कार्यान्वित करण्यात आलेली आहे. सद्यस्थितीत LIC ऑनलाईन प्रणाली मार्फत कामकाज सुरू करण्यात आलेले आहे.

तक्ता क्रमांक ४१

प्रशिक्षणाबाबत राज्याची सद्य:स्थिती :–

अ. क्र.	संवर्ग	मंजूर पदे	भरलेली पदे	पायाभूत प्रशिक्षण झालेल्यांची संख्या	उजळणी प्रशिक्षण झालेल्यांची संख्या
१	२	३	४	५	६
१.	बा. वि. प्र. अ.	५५३	२८१	२०५	२२२
२.	सहा. बा. वि. प्र. अ.	२४	२४	२४	२४
३.	मुख्यसेविका	३,८९९	२,६९३	२,९९७	२,२०९
४.	अंगणवाडी मदतनीस	९७,४७५	८३,५४४	९१,३३२	८३,३८९
५.	मिनी अंगणवाडी सेविका	१३,०११	११,५०४	६,५२९	५,७१७
६.	अंगणवाडी सेविका	९७,४७५	९३,६७२	८७,१६६	९५,२३२

योजने अंतर्गत काम करणाऱ्या सर्व अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यासाठी अधिकारी व कर्मचारी यांना सेवेत, भरती झाल्यावर मूलभूत पायाभूत प्रशिक्षण व त्यानंतर २ वर्षाने उजळणी प्रशिक्षण विविध स्तरावर देण्यात येते.

मूलभूत प्रशिक्षणाबाबत माहिती :–

बाल विकास प्रकल्प अधिकारी, मुख्यसेविका, अंगणवाडी सेविका/मदतनिस/ मिनी अंगणवाडी सेविका तसेच अंगणवाडी प्रशिक्षण केंद्र/मध्यमस्तर प्रशिक्षण केंद्राचे निदेशक यांचेसाठीचे प्रशिक्षण कालावधीबाबतची माहिती :–

तक्ता क्रमांक ४२

प्रशिक्षण घटक	विषयाची तोंडओळख (Induction Training (एकवेळ)	पायाभूत प्रशिक्षण (एकवेळ)	उजळणी प्रशिक्षण (प्रत्येक दोन वर्षानंतर)
सेविका	८ दिवस	३२ दिवस	७ दिवस
मदतनिस	...	८ दिवस	५ दिवस
मिनी अंगणवाडी सेविका	...	३२ दिवस	७ दिवस
पर्यवेक्षिका	७ दिवस	३२ दिवस	७ दिवस
CDPO/ACDPO	७ दिवस	३२ दिवस	७ दिवस
Instructors of AWTCs	...	११ दिवस	७ दिवस
Instructors of MLTCs	...	११ दिवस	७ दिवस

योजने अंतर्गत यंत्रणेची रचना (ग्रामीण / आदिवासी क्षेत्र)

राज्यस्तर : महिला व बाल विकास विभाग

↓

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना

↓

जिल्हास्तर : जिल्हा ए. बा. वि. से. योजना

↓

प्रकल्पस्तर : ए. बा. वि. प्रकल्प

↓

सेक्टरस्तर : पर्यवेक्षिका

↓

अंगणवाडी : अंगणवाडी सेविका, मदतनीस

↓

मिनी अंगणवाडीस्तर : मिनी अंगणवाडी सेविका

बाल्यावस्था हा मानवाच्या वाढीच्या व विकासाच्या टप्प्यातील अत्यंत महत्त्वाचा कालावधी आहे. गरोदरपणामध्ये स्त्रियांस व जन्मानंतर बालकांस पहिल्या २ वर्षात योग्य आहार न मिळाल्यास त्याचे दुरगामी परिणाम हे शारीरिक मानसिक व बौद्धिक विकासावर होत असतात. लहान वयात (२ वर्षाच्या आतील) कुपोषणामुळे कमी प्रतिकारशक्ती (Poor Immunity), कमी बुद्ध्यांक (Poor IQ), कमी शैक्षणिक कामगिरी (Poor School Performance), कमी एकाग्रता (Poor Concentration), कमी उंची (Poor Hight). कमी शारीरिक वाढ (Poor body building), कमजोरपणा, कमी उत्पादकता, कमी उत्पन्न, संवाद कौशल्याची कमतरता (Poor communication skill, vocabulary), कमी समज (Poor understanding of issues, concepts), अडचणींना समजण्याची कमी क्षमता, स्नायुंची कमजोरी (Poor Physical / Mental coordination) असे विपरित परिणाम होतात. भारतातील बऱ्याचं भागात कित्येक ठिकाणी पिढ्यानपिढ्या उपयुक्त वेळेस मुलांना योग्य आहार न मिळाल्यामुळे अशाच प्रकारचे परिणाम सर्वसाधारण लोकांमध्ये दिसतात. उदा., सर्वसाधारणपणे उंची ५ फुटापेक्षा कमी असणे, गरोदर मातांची उंची कमी असल्यामुळे धोकादायक बाळंतपणे होणे (High Risk Delivery) मोठ्या संख्येने कमी वजनाची मुले जन्माला येणे, शाळेत शिकण्यास अडचणी, इत्यादी. यासाठी या योजने अंतर्गत विविध कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत.

महाराष्ट्राची भावी पिढी सुदृढ, निरोगी व बुद्धीवान होण्यासाठी व राज्यातील कुपोषण निर्मुलनासाठी शासन विविध मार्गानी प्रयत्न करत आहे. अजुनही लोकांना पहिल्या दोन वर्षातील आहाराचे महत्व कळलेले नाही. त्यामुळे कुपोषणाची समस्या अजुनही कायम आहे. काही वर्षापासून "ग्राम बाल विकास केंद्र" आयोजित करण्यात येत आहे. तसेच वर्ष २०११-१२ मध्ये राजमाता जिजाऊ कुपोषण मुक्त ग्राम अभियान राबविण्यात आले परंतु या दोन्ही कार्यक्रमात ३ ते ६ वर्ष वयोगटाच्या मुलावर अधिक लक्ष देण्यात आले परंतु कुपोषण मुलतः पहिल्या दोन वर्षातच निर्माण होते.

मुलांचे वजन अधिच कमी झाले असल्यास करावयाची कृती

कमी वजनाची (MUW) आणि तीव्र कमी वजनाच्या (SUW) बालकांसाठी आहार :- (ह्या बालकांना)

(१) वजनात वाढ होण्यासाठी अधिक उष्मांकाची,

(२) शरिराची योग्य पद्धतीने वाढ होण्यासाठी प्रथिनांची,

(३) रोग प्रतिकारक शक्तीची/क्षमतेची वाढ होण्यासाठी जिवन सत्वाची गरज असते. त्यामुळे अशा बालकांच्या जेवणात खालीलप्रमाणे करण्यात यावा.

उष्मांक वाढविण्यासाठी :

अशा बालकांच्या जेवणात खालील गोष्टी अतिरिक्त प्रमाणात मिसळल्यास उष्मांक वाढविण्यासाठी मदत होते : तेल, तेलबिया, साखर, गूळ, केळी, बटाटे, रताळे, तूप इत्यादी.

प्रथिने वाढविण्यासाठी :

(अ) आहारामध्ये पातळ वरणापेक्षा घट्ट डाळीचा वापर करावा.
(ब) विविध डाळींचा वापर करणे.
(क) मांसाहारी पदार्थ, अंडी, दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थ इत्यादी.
(ड) प्रक्रिया केलेले सोयाबीन

सोयाबीन प्रक्रियेची पद्धत खालीलप्रमाणे आहे :

१. सोयाबीन रात्रभर पाण्यात भिजवावे.
२. दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्यावरचे साल काढून पाणी फेकून द्यावे.
३. सावलीत सुकवून खमंग भाजून घ्यावे.
४. गरजेनुसार वाळवून १० किलोमध्ये १ किलो अशा प्रमाणात वापरणे.

रोग प्रतिकार शक्ती/क्षमता वाढविण्यासाठी (लोह वाढविण्यासाठी) :

(अ) आळीव, हिरव्या पालेभाज्या, सोयाबीन, बाजरी, मांसाहारी पदार्थ, अंडी, शेपू इत्यादी.
(ब) अन्न शिजवताना लोखंडी भांड्यांचा वापर करणे.
(क) आठवड्यातून एकदा लोहयुक्त गोळ्यांचे सेवन करणे.
(ड) आहारामध्ये आवळा, पेरू, लिंबू, संत्री, मोसंबी, शेवगा, टोमॅटो असे जीवनसत्त्व-क युक्त पदार्थांचा समावेश केल्यामुळे पदार्थांतील लोहाचे शोषण होण्यास मदत होते.
(इ) जेवणाच्या आधी, जेवणासोबत किंवा जेवणानंतर किमान एक तास चहा अथवा कॉफी यांचे सेवन करू नये. असे केल्यास पदार्थांतील लोहाचे शोषण होत नाही.

आयोडीन वाढविण्यासाठी आहारामध्ये नेहमी आयोडीन युक्त मिठाचाच वापर करावा.

जीवनसत्त्व 'अ' वाढविण्यासाठी :

(अ) गाजर, पपई, लाल भोपळा, आंबट चुका, चंदन बटवा, नागवेलीची पाने, कोंथिबीर, चवळीची पाने, कडीपत्ता, शेवग्याची पाने, मेथी, शेलगामची पाने इत्यादी.
(ब) बालकास ९ महिने पूर्ण झाल्यावर दर सहा महिन्यांनी जीवनसत्त्व 'अ' चा डोस देणे.

कॅल्शियम वाढविण्यासाठी :

(अ) नाचणी, दूध व दुग्धजन्य पदार्थ, तेलबिया, पालेभाज्या, सुके मांस इत्यादी.
(ब) **वारंवारिता :** लहान बालकांच्या पोटाचा आकार लहान असल्यामुळे त्यांना दिवसातून ६ वेळा आहार देणे.

सौम्य कुपोषित (MAM) आणि तीव्र कुपोषित (SAM) बालकांसाठी खालीलप्रमाणे अतिरिक्त बाबी कराव्यात :

१. दिवसभरातून ८ वेळा आहार देणे.
२. सूक्ष्म जीवनसत्त्वे असलेले द्रव्य टॉनिक स्वरूपात देणे.
३. मोड आलेले कडधान्याचा वापर करणे.
४. अधिक काळजीसाठी अमायलेजयुक्त पीठ देणे.

अमायलेजयुक्त पीठ बनविण्याची प्रक्रिया खालीलप्रमाणे आहे :

१. गहू आणि मूग वेगवेगळे रात्रभर पाण्यात भिजवावे.

२. नंतर २४ तास मूग मोड येण्यासाठी बांधून ठेवणे, तसेच गहू ४८ तास मोड येण्यासाठी बांधून ठेवावे.

३. मोड आलेले गहू आणि मूग वाळवा आणि नंतर मंद आचेवर खमंग भाजून वेगवेगळे दळावे.

४. ह्या पिठाचा ४:१ किंवा ३:१ ह्या प्रमाणात पाक कृतीत वापर करावा.

टीप : पावसाळ्यात आणि हिवाळ्यात मूग व गव्हास मोड येण्यास जास्त वेळ लागू शकतो.

बालके आजारी पडू नयेत म्हणून खालील गोष्टी कराव्यात :

१. बालकांना पिण्यास उकळून थंड केलेले पाणी द्यावे.
२. बालकांना जेवण भरवण्यापूर्वी साबणाने हात स्वच्छ धुवावे.
३. गावामध्ये नेहमी स्वच्छता असेलच असे नाही म्हणून सहा महिन्यांनी बालकांना जंत नाशक औषध देणे.
४. बालकांच्या विष्ठेची योग्य विल्हेवाट लावावी.

मुले आजारी पडल्यास :

१. मुले आजारी पडल्यावर सुद्धा आधी प्रमाणे जेवण देत रहावे.

२. आजारातून बरे झाल्यावर त्या बालकास एक वेळेस जास्त आहार देणे.

३. अतिसार झाल्यानंतर झिंकचा डोस द्यावा.

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना (विवरणपत्र–१)

ग्रामीण प्रकल्पातील पूरक पोषण खाद्य सेवा (आयसीडीएस)

तक्ता

एकात्मिक बाल विकास

ग्रामीण प्रकल्पातील पूरक

अनु-क्रमांक	जिल्ह्याचे नाव	जिल्ह्यातील एकूण प्रकल्प (ग्रामीण)	अंगणवाडी केंद्रांची संख्या			लक्षीत लाभार्थींची एकूण संख्या (हजारांत)		
			२०२०–२०२१	२०२१–२०२२ (ऑक्टों.-२१)	२०२२–२०२३ (अंदाजित)	२०२०–२०२१	२०२१–२०२२ (ऑक्टो.-१९)	२०२२–२०२३ (अंदाजित)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१.	अहमदनगर	१९	४,९५३	५,०३२	५,०३२	३,२९,७४३	३,३३,८९४	३,३७,२३३
२.	अकोला	८	१,४०६	१,४०६	१,४०६	५८,६६८	१,१३,१०२	१,१४,२३३
३.	अमरावती	१२	२,१६६	२,१६८	२,१६८	१,१५,०८४	१,१९,०२३	१,२०,२१३
४.	औरंगाबाद	१४	३,५०९	३,५०९	३,५०९	२,७६,८२९	२,७२,५७४	२,७५,३००
५.	बीड	१३	२,९६९	२,९६९	२,९६९	२,२७,४५४	२,२९,२४६	२,३१,५३८
६.	भंडारा	७	१,३०५	१,३०५	१,३०५	८४,२६१	८४,१२१	८४,९६२
७.	बुलढाणा	१४	२,७१५	२,७१५	२,७१५	२,०३,९४९	२,००,२१८	२,०२,२२०
८.	चंद्रपूर	६	१,१२२	१,११९	१,११९	५७,५१२	५७,०६३	५७,६३४
९.	धुळे	७	१,३६५	१,३७०	१,३७०	१,३२,३०२	१,३५,९६२	१,३७,३२२
१०.	गोंदिया	५	९६६	९६६	९६६	६५,३८१	६५,९३९	६५,५९८
११.	हिंगोली	६	१,०९५	१,०९५	१,०९५	१,०९,३०३	१,०९,७१४	१,१०,८११
१२.	जळगाव	१७	३,३३९	३,३३९	३,३३९	२,९०,५७६	२,९५,९३५	२,९८,८९४
१३.	जालना	१२	१,९४७	२,०३०	२,०३०	१,८७,८४५	१,८५,५१०	१,८७,३६५
१४.	कोल्हापूर	१६	३,९९३	४,०४६	४,०४६	२,२०,२६२	२,१७,६५६	२,१९,८३३
१५.	लातूर	१३	२,४१९	२,४२१	२,४२१	१,७७,६१९	१,७९,७६५	१,८१,५६३
१६.	नागपूर	१२	२,२२३	२,२२१	२,२२१	१,६८,४४२	१,६८,८०४	१,७०,४९२
१७.	नांदेड	१४	३,१५३	३,१५३	३,१५३	२,३३,०७८	२,३२,३५२	२,३४,६७६
१८.	नाशिक	१२	२,३०७	२,३०६	२,३०६	१,९१,८३५	२,०१,२७९	२,०३,२९२
१९.	उस्मानाबाद	१०	१,९२७	१,९२७	१,९२७	१,२८,७५९	१,२८,४७५	१,२९,७६०
२०.	पालघर	२	३८९	३८९	३८९	३२,३७२	३५,१०२	३५,४५३
२१.	परभणी	११	१,७१२	१,७१२	१,७१२	१,३२,५६०	१,३४,४३२	१,३५,७७६
२२.	पुणे	१९	४,१०१	४,१४१	४,१४१	२,५४,७५८	२,९८,३६१	३,०१,३४५
२३.	रायगड	१५	२,९३७	२,९३०	२,९३०	१,२९,९०२	१,३४,९३६	१,३६,२८५
२४.	रत्नागिरी	१२	२,८७१	२,८७१	२,८७१	३८,४७२	६८,७४१	६९,४२८
२५.	सांगली	१३	२,९३०	२,९३०	२,९३०	१,९३,४७०	१,९१,९५५	१,९३,८७५
२६.	सातारा	१८	४,८१०	४,८००	४,८००	१,७८,२४७	२,०४,५५७	२,०६,६०३
२७.	सिंधुदूर्ग	८	१,५९४	१,५९४	१,५९४	२३,८९३	२८,८७७	२९,१६६
२८.	सोलापूर	१६	४,२१४	४,२१४	४,२१४	३,१६,९३०	३,१६,१३६	३,१९,२९७
२९.	ठाणे	५	८९७	८९७	८९७	८१,१५८	८४,५८६	८५,४३२
३०.	वर्धा	९	१,४७५	१,४७१	१,४७१	६९,३१५	७०,६२१	७१,३२७
३१.	वाशिम	६	१,०९६	१,०९६	१,०९६	९६,३९७	९४,४२३	९५,३६७
३२.	यवतमाळ	१३	२,२६४	२,२६४	२,२६४	१,९०,५६६	१,९०,२५२	१,९२,१५५
	एकूण —	३,६४	७६,१६९	७६,४०६	७६,४०६	४९,९६,९४२	५१,८३,६११	५२,३५,४४८

क्रमांक ४३

सेवा योजना (विवरणपत्र–१)

पोषण खाद्य सेवा (आयसीडीएस)

समाविष्ट झालेल्या प्रत्यक्ष लाभार्थींची संख्या			प्रमाणित ३०० दिवसांपैकी प्रत्यक्ष पोषण दिवसांची संख्या		
२०२०–२०२१	२०२१–२०२२ (ऑक्टो-२०२१)	२०२२–२०२३ (अंदाजित)	२०२०–२०२१	२०२१–२०२२	२०२२–२०२३
(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)
३,२६,४७८	३,३०,५८८	३,३३,८९४	३००	३००	३००
५८,०८७	१,११,९८२	१,१३,१०२	३००	३००	३००
१,१३,९४५	१,१७,८४५	१,१९,०२३	३००	३००	३००
२,७४,०८८	२,६९,८७५	२,७२,५७४	३००	३००	३००
२,२५,२०२	२,२६,९७६	२,२९,२४६	३००	३००	३००
८३,४२७	८३,२८८	८४,१२१	३००	३००	३००
२,०१,९३०	१,९८,२३६	२,००,२१८	३००	३००	३००
५६,९४३	५६,४९८	५७,०६३	३००	३००	३००
१,३०,९९२	१,३४,६१६	१,३५,९६२	३००	३००	३००
६४,७३४	६५,२८६	६५,९३९	३००	३००	३००
१,०८,२२१	१,०८,६२८	१,०९,७१४	३००	३००	३००
२,८७,६९९	२,९३,००५	२,९५,९३५	३००	३००	३००
१,८५,९८५	१,८३,६७३	१,८५,५१०	३००	३००	३००
२,१८,०८१	२,१५,५०१	२,१७,६५६	३००	३००	३००
१,७५,८६०	१,७७,९८५	१,७९,७६५	३००	३००	३००
१,६६,७७४	१,६७,१३३	१,६८,८०४	३००	३००	३००
२,३०,७७०	२,३०,०५१	२,३२,३५२	३००	३००	३००
१,८९,९३६	१,९९,२८६	२,०१,२७९	३००	३००	३००
१,२७,४८४	१,२७,२०३	१,२८,४७५	३००	३००	३००
३२,०५१	३४,७५४	३५,१०२	३००	३००	३००
१,३१,२४८	१,३३,१०१	१,३४,४३२	३००	३००	३००
२,५२,२३६	२,९५,४०७	२,९८,३६१	३००	३००	३००
१,२८,६१६	१,३३,६००	१,३४,९३६	३००	३००	३००
३८,०९१	६८,०६०	६८,७४१	३००	३००	३००
१,९१,५५४	१,९०,०५४	१,९१,९५५	३००	३००	३००
१,७६,४८२	२,०२,५३२	२,०४,५५७	३००	३००	३००
२३,६५६	२८,५९१	२८,८७७	३००	३००	३००
३,१३,७९२	३,१३,००६	३,१६,१३६	३००	३००	३००
८०,३५४	८३,७४९	८४,५८६	३००	३००	३००
६८,६२९	६९,९२२	७०,६२१	३००	३००	३००
९५,४४३	९३,४८८	९४,४२३	३००	३००	३००
१,८८,६७९	१,८८,३६८	१,९०,२५२	३००	३००	३००
४९,४७,४६७	५१,३२,२८७	५१,८३,६११	३००	३००	३००

तक्ता

एकात्मिक बाल विकास

ग्रामीण प्रकल्पातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील

अनु-क्रमांक	जिल्ह्याचे नाव	० ते ५ वर्षे वयोगटातील मुले/मुली (२०२०-२०२१) (मार्च-२०)				० ते ५ वर्ष वयोगटातील	
		एकूण वजन घेतलेली मुले	सर्वसाधारण	कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची	एकूण वजन घेतलेली मुले	सर्वसाधारण
१	२	३	४	५	६	७	८
१.	अहमदनगर	२,५६,९४५	२,४१,५२०	१३,४१२	२,०१३	२,५८,२३८	२,३६,३९१
२.	अकोला	८६,५७४	८०,६२४	५,२४१	७०९	८७,१६८	८२,७३५
३.	अमरावती	९३,०७१	८०,२९२	१०,५०५	१,८७४	९१,३७९	७८,८५९
४.	औरंगाबाद	२,०८,७५८	१,८८,०९२	१६,३९१	४,२७५	२,१०,३६५	१,८९,०९९
५.	बीड	१,६८,२९९	१,५६,००७	११,०५६	१,२३६	१,६७,९११	१,५७,६९५
६.	भंडारा	६७,०९८	६२,७३५	३,६९९	६६४	६६,११४	६१,२४६
७.	बुलढाणा	१,५३,४५३	१,४०,१५१	११,८९४	१,४०८	१,५४,८६१	१,४२,३०९
८.	चंद्रपूर	४३,२९०	३८,३०४	४,१८१	८०५	४२,६०६	३६,६५१
९.	धुळे	१,०१,८६३	८९,५७४	९,६५०	२,६३९	१,०५,०९८	९३,८३१
१०.	गोंदिया	४९,६७३	४४,३२७	४,४८५	८६१	४९,६८३	४४,८३८
११.	हिंगोली	८३,५४८	७५,८०३	६,७३५	१,०१०	८३,५११	७६,७७०
१२.	जळगाव	२,२३,६०८	१,९८,०५५	२२,२३७	३,३१६	२,२५,५२२	१,९५,९४३
१३.	जालना	१,३९,२३२	१,३०,८८९	७,२७८	१,०६५	१,३८,९३०	१,३१,८०१
१४.	कोल्हापूर	१,७७,२५२	१,७०,१३८	६,२७७	८३७	१,७४,४१६	१,६९,१२९
१५.	लातूर	१,३६,२५८	१,३०,५७६	४,९७६	७०६	१,३३,५८३	१,२७,८६७
१६.	नागपूर	१,५०,५८१	१,४१,३४५	८,१२४	१,११२	१,३०,५३३	१,२०,८१५
१७.	नांदेड	१,७९,३६२	१,७२,३१५	६,०९७	९५०	१,७७,७८५	१,७०,६२०
१८.	नाशिक	१,५२,२७३	१,३९,९७०	१०,०८३	२,२२०	१,५६,०५५	१,४५,१६७
१९.	उस्मानाबाद	९७,९९१	९०,२२१	६,७४९	१,०२१	९७,०८३	८८,७९७
२०.	पालघर	३१,६४३	२८,३०४	२,९१८	४२१	३२,१५९	२८,९२९
२१.	परभणी	९७,४५६	९१,७२५	४,८६१	८७०	९५,३८८	८८,७८९
२२.	पुणे	२,५४,४३८	२,४५,२५३	८,४२५	७६०	२,५९,७०२	२,५०,३०३
२३.	रायगड	१,१८,१४२	१,१४,४९४	३,१७१	४७७	१,१९,७१८	१,१५,७७१
२४.	रत्नागिरी	६७,२७९	६१,५७५	५,१७८	५२६	६४,७४३	५९,७४६
२५.	सांगली	१,५१,९६१	१,४६,०८१	५,३५६	५२४	१,४९,७२८	१,४५,३६३
२६.	सातारा	१,५३,३५०	१,४६,७४२	५,८३९	७६९	१,५४,६७०	१,४८,६०३
२७.	सिंधुदुर्ग	३२,५१२	२९,१३१	२,९१२	४६९	३१,४९७	२८,२८८
२८.	सोलापूर	२,४०,२०४	२,३१,७६६	७,६४६	७९२	२,४१,२१५	२,३३,३०४
२९.	ठाणे	७८,२२६	७३,४०३	४,०६५	७५८	७७,५७१	७३,०३३
३०.	वर्धा	५८,५३४	५१,१०२	६,२२२	१,२१०	५७,५२१	४९,९८५
३१.	वाशिम	७३,५३८	६८,०३१	४,७१९	७८८	७३,३७७	६७,८६०
३२.	यवतमाळ	१,४५,०१६	१,३२,६५९	१०,५८१	१,७७६	१,४४,०४५	१,३०,३२१
	एकूण —	४०,७१,४२८	३७,९१,६०४	२,४०,९६३	३८,८६१	४०,५२,१७५	३७,७०,८५८

क्रमांक ४४

सेवा योजना (विवरणपत्र–२)

मुला-मुलींच्या कुपोषणाच्या सद्य:स्थितीचे विवरणपत्रक

मुले/मुली (२०२१-२०२२) ऑक्टोंबर-२०२१		० ते ५ वर्ष वयोगटातील मुले/मुली (२०२२-२०२३) (अंदाजित)			
कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची	एकूण वजन घेतलेली मुले	सर्वसाधारण	कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची
९	१०	११	१२	१३	१४
१९,२०६	२,६४१	२,६३,१०५	२,४१,११९	१९,३९८	२,५८८
३,८००	६३३	८८,८४८	८४,३९०	३,८३८	६२०
१०,२७५	२,२४५	९३,०१४	८०,४३६	१०,३७८	२,२००
१७,१४६	४,१२०	२,१४,२३६	१,९२,८८१	१७,३१७	४,०३८
८,४३७	१,७७९	१,७१,११३	१,६०,८४९	८,५२१	१,७४३
४,०६९	७९९	६७,३६४	६२,४७१	४,११०	७८३
११,०९४	१,४८५	१,५७,७८९	१,४५,१५५	११,२०५	१,४२९
४,८५०	११०५	४३,३६६	३७,३८४	४,८९९	१०८३
८,५६३	२,७०४	१,०७,००७	९५,७०८	८,६४९	२,६५०
३,९३३	९१२	५०,६०१	४५,७३५	३,९७२	८९४
५,७९२	९४९	८५,०८५	७८,३०५	५,८५०	९३०
२४,९६९	४,६१०	२,२९,५९९	१,९९,८६२	२५,२१९	४,५१८
६,११९	१०१०	१,४१,६०७	१,३४,४३७	६,१८०	९९०
४,५२६	७६१	१,७७,८२९	१,७२,५१२	४,५७१	७४६
४,९२८	७८८	१,३६,१७३	१,३०,४२४	४,९७७	७७२
८,३१४	१,४०४	१,३३,००४	१,२३,२३१	८,३९७	१,३७६
६,०४५	१,१२०	१८,१,२३५	१,७४,०३२	६,१०५	१,०९८
८,९४५	१,९४३	१,५९,००८	१,४८,०७०	९,०३४	१,९०४
७,१२३	१,१६३	९८,९०७	९०,५७३	७,१९४	१,१४०
२,८१३	४१७	३२,७५८	२९,५०८	२,८४१	४०९
५,३१४	१२८५	९,७१,९१	९०,५६५	५,३६७	१,२५९
८,४५७	९४२	२,६४,७७४	२,५५,३०९	८,५४२	९२३
३,३३२	६१५	१,२२,०५४	१,१८,०८६	३,३६५	६०३
४,४७९	५१८	६५,९७३	६०,९४१	४,५२४	५०८
३,९३७	४२८	१,५२,३६५	१,४८,२७०	३,९७६	४१९
५,२६५	८०२	१,५७,६७९	१,५१,५७५	५,३१८	७८६
२,६६४	५४५	३२,०७९	२८,८५४	२,६९१	५३४
७,०२८	८८३	२,४५,९३३	२,३७,९७०	७,०९८	८६५
३,७३५	८०३	७९,०५३	७४,४९४	३,७७२	७८७
६,१८१	१,३५५	५८,५५६	५०,९८५	६,२४३	१,३२८
४,५७९	९३८	७४,७६१	६९,२१७	४,६२५	९१९
११,२७७	२,४४७	१,४६,७१५	१,३२,९२७	११,३९०	२,३९८
२,३७,१९५	४४,१२२	४१,२९,०८१	३८,४६,२७५	२,३९,५६६	४३,२४०

तक्ता क्रमांक ४५

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना (विवरणपत्र–३)

आदिवासी प्रकल्पातील पूरक पोषण खाद्य सेवा (आयसीडीएस)

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	जिल्ह्यातील एकूण प्रकल्प (आदिवासी)	अंगणवाडी केंद्रांची संख्या			लक्षीत लाभार्थींची एकूण संख्या (हजारांत)			समाविष्ट झालेल्या प्रत्यक्ष लाभार्थींची संख्या (हजारांत)			प्रमाणित ३०० दिवसांपैकी प्रत्यक्ष पोषण दिवसांची संख्या		
			२०२०–२०२१	२०२१–२०२२ (ऑक्टों. २१)	२०२२–२०२३ (अंदाजित)	२०२०–२०२१	२०२१–२०२२ (ऑक्टों.-२१)	२०२२–२०२३ (अंदाजित)	२०२०–२०२१	२०२१–२०२२ (ऑक्टों.–२०)	२०२२–२०२३ (अंदाजित)	२०१९–२०२०	२०२०–२०२१	२०२१–२०२२
१.	अहमदनगर	२	६०२	६०२	६०२	२४,९४०	२४,६५५	२४,९०२	२४,६९३	२४,४११	२४,६५५	३००	३००	३००
२.	अमरावती	२	४७८	४७८	४७८	४०,३२७	४१,६८६	४२,१०३	३९,९२८	४१,२७३	४१,६६८	३००	३००	३००
३.	चंद्रपूर	९	१,५९०	१,५८८	१,५८८	७७,१२६	७७,७६९	७८,५४७	७६,३६२	७६,९९९	७७,७६९	३००	३००	३००
४.	धुळे	३	७४६	७५०	७५०	५८,८८३	६३,४२४	६४,०५८	५८,३००	६२,७९६	६३,४२४	३००	३००	३००
५.	गडचिरोली	१२	२,२८७	२,२८७	२,२८७	१०,२५९०	१,०५,४१२	१,०६,४६६	१०,१५७४	१,०४,३६८	१,०५,४१२	३००	३००	३००
६.	गोंदिया	४	८३९	८३९	८३९	४३,५३९	४४,०२३	४४,४६३	४३,१०८	४३,५८७	४४,०२३	३००	३००	३००
७.	जळगाव	२	३०१	३०२	३०२	२७,८६८	२८,४३३	२८,७१७	२७,५९२	२८,१५१	२८,४३३	३००	३००	३००
८.	नागपूर	१	२०२	२०२	२०२	१२,०३९	१२,१५०	१२,२७२	११,९२०	१२,०३०	१२,१५०	३००	३००	३००
९.	नांदेड	२	६२७	६२७	६२७	३४,२९७	३५,३४४	३५,६९७	३३,९५७	३४,९९४	३५,३४४	३००	३००	३००
१०.	नंदुरबार	१२	२,४९१	२,५८५	२,५८५	१,८६,१२१	१,९०,०२९	१,९१,९२९	१,८४,२७८	१,८८,१४८	१,९०,०२९	३००	३००	३००
११.	नाशिक	१४	२,९७२	२,९७९	२,९७९	२,२७,२७२	२,२९,०७०	२,३१,३६१	२,२५,०२२	२,२६,८०२	२,२९,०७०	३००	३००	३००
१२.	पालघर	११	२,७९३	२,७९३	२,७९३	१,७४,५७६	१,८१,५५३	१,८३,३६९	१,७२,८४८	१,७९,७५५	१,८१,५२३	३००	३००	३००
१३.	पुणे	२	५३६	५३६	५३६	२४,०५२	२६,४८९	२६,७५४	२३,८१४	२६,२२७	२६,४८९	३००	३००	३००
१४.	रायगड	२	३३४	३३३	३३३	१९,६१९	१९,७२८	१९,९२५	१९,४२५	१९,५३३	१९,७२८	३००	३००	३००
१५.	ठाणे	४	९९७	९९७	९९७	५१,६१२	५२,५०२	५३,०२७	५१,१०१	५१,९८२	५२,५०२	३००	३००	३००
१६.	यवतमाळ	३	५८३	५८३	५८३	२९,४३१	२९,१००	२९,३९१	२९,१४०	२८,८१२	२९,१००	३००	३००	३००
	एकूण –	८५	१८,३७८	१८,४८१	१८,४८१	१,१३,४२९२	११,६१,३६७	११,७२,९८१	११,२३,०६२	११,४९,८६८	११,६१,३६७	४८००	४८००	४८००

प्रकरण १४

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना (आदिवासी)

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजने अंतर्गत राज्यात ८५ आदिवासी प्रकल्प सध्या कार्यरत असून त्यामध्ये १६,०२० अंगणवाड्या व २,४६१ मिनी अंगणवाड्या मंजूर आहेत. वरील ८५ प्रकल्पांपैकी २४ अतिसंवेदनशील आदिवासी प्रकल्पात सन १९९७ पासून नवसंजीवन योजना कार्यान्वित करण्यात आली आहे. या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

(१) बालमृत्युचे प्रमाण कमी कमी करणे.
(२) बालके, गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता यांच्या मधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.

वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आदिवासी प्रकल्पातील अतिसंवेदनशील प्रकल्पामध्ये वाढीव पूरक आहाराचे वाटप करण्यात येते व प्रभावी आरोग्य विषयक सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतात.

बालमृत्यू व अतिकुपोषणाचे प्रमाण जास्त असण्यासाठी मुख्यत्वेकरून खालील बाबी कारणीभूत आहेत.

(१) जन्मतः मुलाचे कमी वजन (२,५०० ग्रॅम पेक्षा कमी).
(२) गरोदरपणातील आरोग्याची काळजी.
(३) गरोदरपणातील रक्तक्षय व बाळंतपण दवाखान्यात होईल याबाबत जागृती निर्माण करणे.
(४) प्रसूती दरम्यान व प्रसूती पश्चात निर्माण झालेल्या समस्या.
(५) मुलांचे दीर्घ आजार.
(६) आजारपणातील उपचाराची तत्परता व गुणात्मकता.
(७) शुद्ध व निर्जंतुक पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा.
(८) आदिवासी लोकांतील अनिष्ठ रूढी, परंपरा व अंधश्रद्धा इत्यादी.
(९) गरिबी.
(१०) कमी वयात, गरोदरपणात, वारंवार गर्भारपण तसेच दोन प्रसूतींमधील कमी अंतर.
(११) महिलांमध्ये आरोग्य व पोषण विषयक शिक्षणाचा अभाव.
(१२) जनजागृतीचा अभाव.

बाल मृत्यू :

राज्यात उपलब्ध असलेल्या आकडेवारीनुसार सर्वसाधारणतः एकूण होणाऱ्या सर्व बालमृत्युपैकी सुमारे ५० टक्के बालमृत्यू हे जन्मल्यापासून १ महिन्याच्या आत होतात. अशा बालमृत्युसाठीची प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. स्त्रियांमधील शारीरिक अशक्तपणा, कुपोषणस्थिती.
२. अस्वच्छ जागी व अकुशलपणे हाताळलेली बाळंतपणे.
३. अपूर्ण दिवसाची बाळंतपणे.
४. गरोदर स्त्रियांमधील रक्तक्षय व प्रसूती दरम्यान तसेच प्रसूती पश्चात रक्तस्राव.
५. नवजात अर्भकामधील आजारपण, जसे प्रसूती दरम्यान अर्भकाचे श्वास गुदमरून होणारे मृत्यू (नीओनेटल ॲसफीकशीया इंट्रायुटेराइन फिटलडिसटेस), हायपोथरमीया, हायपोग्लायसेमिया, सेप्टीसिमिया, जन्माचे वेळी डोक्यास इजा (मार), जन्मतः जंतूसंसर्ग इत्यादी.
६. उशीरा स्तनपान सुरूवात करणे व बाळास निव्वळ स्तनपान न देणे.
७. मातांमधील हिवताप, क्षय, स्तनदाह, रक्तक्षय इत्यादी आजारपण.
८. अस्वच्छता.
९. गरोदरपणात व नवजात अर्भकाचे घेण्याच्या काळजी विषयीचे अज्ञान.

बाल मृत्यू व कुपोषण कमी करण्यासाठी नियोजन :

१. जिल्हा सरासरीपेक्षा अतिकुपोषित बालकांचे प्रमाण जास्त असलेली गावे शोधून काढणे.
२. अतिदुर्गम व पावसाळ्यामध्ये संपर्क तुटणाऱ्या गावांची यादी तयार करणे.
३. मागील वर्षात संसर्गजन्य रोगांच्या साथी आल्या असलेल्या गावांची यादी तयार करणे.
४. मध्यम व तीव्र कमी वजनाच्या बालकांची यादी तयार करणे.
५. मागील वर्षी एकदाही आरोग्य तपासणी न झालेल्या बालकांची अंगणवाडीनिहाय यादी तयार करणे.
६. तीन महिन्यांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी तीव्र कमी वजनाच्या श्रेणीत असलेल्या तसेच सतत आजारी असलेल्या मुलांची अंगणवाडीनिहाय यादी तयार करणे.

७. २० वर्षे वयापेक्षा कमी असलेल्या गरोदर स्त्रियांची अंगणवाडी निहाय यादी तयार करणे.
८. मागील तीन वर्षांची आकडेवारी तयार करून विश्लेषणात्मक तक्ते, प्रकल्प, सेक्टर, अंगणवाडी स्तरावर तयार करून आढावा घेण्यासाठी त्यांचा उपयोग करणे.
९. अंगणवाडी स्तरावर तसेच प्रकल्प स्तरावर कुपोषण व बालमृत्यू दर्शविणारे नकाशे तयार करणे. यामध्ये बालमृत्युसाठी लाल रंग व कुपोषणासाठी निळा रंग वापरणे.
१०. अंगणवाडी स्तरावर खाजगी डॉक्टरांची यादी तयार करणे.
११. प्रकल्पामध्ये अस्तित्वात असलेल्या स्वयंसेवी संस्थांची यादी तयार करणे. जेणेकरून खाजगी डॉक्टर व स्वयंसेवी संस्थांना यांचा कार्यक्रमामध्ये सहभाग मिळविता येईल.
१२. प्रत्येक बिट स्तरावर दीर्घ आजारी/अतिकुपोषित असलेल्या मुलांचे रोग निदान व उपचार करण्यासाठी बालरोग विशेषज्ञ शिबिरे आयोजित करणे.
१३. महिलांमध्ये वैयक्तिक व परिसर स्वच्छता, शुद्ध पिण्याचे पाणी, पोषण व आरोग्य याबाबत जाणीव निर्माण करणे/करण्यासाठी महिला मेळावे आयोजित करणे.
१४. महिलांसोबत अंतर व्यक्तीगत सुसंवाद साधण्यासाठी प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करून त्यामध्ये जन्मल्याबरोबर लवकर स्तनपान, पहिले चार महिने निव्वळ स्तनपान, बाळ चार महिन्याचे होताच वरचा आहार सुरू करणे, आजारपणात स्तनपान/जेवण सुरू ठेवणे इत्यादी कुपोषण प्रतिबंधक उपाययोजना, तसेच गरोदरपणातील काळजी व नवजात अर्भकाची घरी घ्यावयाची काळजी याबाबत मातांना माहिती देणे.
१५. आरोग्य सेविका, अंगणवाडी सेविका व प्रशिक्षित दाई यांना ०–६ वर्ष मुलांमधील हगवण, अतिसाराचे आजार, श्वसनदाह (रेस्पीरेटरी ट्रॅक इन्फेक्शन) हायपोथरमिया, हायपोग्लासिमिया, सेप्टिसिमिया, ताप इत्यादी आजारामध्ये व्यवस्थापन करण्याच्या कौशल्यात वाढ करण्यासाठी तीन दिवसांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.

पूरक पोषण आहार :

१. अंगणवाडीमध्ये देण्यात येणारा पूरक पोषण आहार लाभधारकांनी बसूनच (स्पॉट फिडिंग) खाऊ घालणे, तसेच श्रेणी ३ व ४ मधील कुपोषित मुलांना सकाळी ९·०० वाजता दुपारी १२·०० वाजता अंगणवाडीमध्ये आणि दुपारी ३·०० वाजता व सायंकाळी ६·०० वाजता घरी असे एकूण चार वेळा पोषण आहार देणे.
२. ६ महिने ते ३ वर्षे, गर्भवती, स्तनदा माता व तीव्र कमी वजनाची बालके यांना (T. H. R.– घरी नेऊन खाण्यासाठी) देण्यात येणार आहे. त्यामध्ये कुरमुरा, लाडू, चिवडा, सुकडी पावडर, शिरा पावडर, उपमा पावडरचे पॅकेट देण्यात येतात तसेच सकाळी अंगणवाडीवर नाश्ता सुरू करण्यात आला आहे.
३. गावकरी, महिला मंडळ यांच्या सहकार्याने अंगणवाडीमधील पूरक पोषण आहारामध्ये पोषण मूल्ये वाढविण्यासाठी गूळ, पालक, तुळशीची पाने, शेवग्याच्या शेंगा इत्यादी पौष्टिक पदार्थांचा समावेश करणे.
४. अंगणवाडीमध्ये पुरविण्यात येणारा धान्यादी माल/THR यांचे गुणवत्तेसंबंधी संनियंत्रण करण्यासाठी नमुने, प्रयोगशाळेत तपासण्यासाठी नियमितपणे पाठविणे व गुणवत्तेसंबंधी खबरदारी घेणे.
५. अंगणवाडी लाभधारकांना शासनाने विहित केलेल्या प्रमाणामध्ये पोषण मूल्ये मिळत असल्याची खात्री करणे, तसेच पूरक पोषण आहार ताजा व रूचकर राहील याबाबत खात्री करणे.
६. पूरक पोषण आहारामध्ये खंड पडू नये म्हणून पावसाळ्यामध्ये अतिदुर्गम व आदिवासी क्षेत्रामध्ये व डोंगराळ भागामधील गावांसाठी वाड्यांमध्ये दळणवळणाचा तुटणारा संपर्क लक्षात घेता आदिवासी क्षेत्रात पावसाळ्याच्या दरम्यान ३ महिने पुरेल एवढ्या पूरक पोषण आहारासाठी आवश्यक धान्यादी मालाचा साठा तसेच २ महिने पुरेल एवढे THR चा साठा उपलब्ध करणे.
७. अंगणवाडीमधील पुरवठा करण्यात येणाऱ्या धान्यादी माल/थेरेप्युटिक फूड यांचा साठा सुरक्षितपणे करणे.
८. महिलांना पोषणसंबंधी तसेच घरी उपलब्ध असलेल्या खाद्यादी पदार्थांमधून सकस आहार कसा तयार करता येईल व अतिकुपोषित मुलांना खाऊ घालावयाच्या आहारासंबंधी जागरूकता निर्माण करणे.

अंगणवाडी लाभधारकांची आरोग्य तपासणी संदर्भसेवा —

अंगणवाडीमधील मुलांमधील आजाराचे वेळीच रोगनिदान करून योग्य तो औषधोपचार करण्यासाठी पर्यायाने बालमृत्यू व कुपोषण टाळण्याच्या उद्देशाने आरोग्य तपासणीचा मूळ उद्देश आहे.

१. आदिवासी व नवसंजीवन प्रकल्पातील अंगणवाडी लाभधारकांची आरोग्य तपासणी दर तीन महिन्यांतून किमान १ वेळा व इतर क्षेत्रांमधून दर महिन्यातून किमान १ वेळा करणे तसेच आजारी व अतिकुपोषित मुलांची तपासणी दर महिन्याला करणे.
२. आदिवासी तसेच दुर्गम क्षेत्रामध्ये पावसाळ्यात दळणवळण संपर्क तुटत असल्यामुळे ३० जून १९९९ पूर्वी मोहिमस्तरावर कृतिबद्ध कार्यक्रम आखून १०० टक्के लाभधारकांची आरोग्य तपासणी करणे.
३. तीन महिने किंवा जास्त कालावधीकरिता सतत आजारी असलेल्या तसेच श्रेणी ३ व ४ मध्ये असलेल्या लाभधारकांची यादी करून विशेष रोग निदानासाठी व विशेष उपचारासाठी आरोग्य विभागाचे बाल तज्ज्ञांची शिबिरे आयोजित करून योग्य तो उपचार करणे.
४. गरोदर स्त्रिया, स्तनदा माता व महिला यांचेसाठी स्त्रीरोग तज्ज्ञांचे रोग निदान व उपचार शिबिरे आयोजित करणे.

५. अंगणवाडी लाभधारकांच्या आजारपणात तातडीने संदर्भसेवा देण्यासाठी नजिकच्या आरोग्य केंद्रात ने-आण करण्यासाठी सोयीचे व्हावे म्हणून प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे तसेच एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पाचे वाहन उपलब्ध करून देणे.

६. अतिकुपोषित व अतिधोक्याची बालके व आजारी मुलांची आरोग्य तपासणी व उपचार दर महिन्यात वैद्यकीय अधिकारी यांचेमार्फत करणे आवश्यक आहे.

७. आरोग्य तपासणी व उपचार करण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात आरोग्य विभागाकडून औषधे उपलब्ध करणे.

गरोदर स्त्रिया व स्तनदा मातांची काळजी –

१. गरोदर स्त्रियांची यादी तयार करणे.

२. आरोग्य सेविका, प्रशिक्षित दाई व अंगणवाडी सेविका यांनी नियमितपणे गृहभेटी देऊन गरोदर स्त्रिया व स्तनदा मातांची काळजी घेणे.

३. अति धोक्याच्या गरोदर स्त्रियांचा शोध घेऊन त्यांची नियमितपणे आरोग्य तपासणी करणे.

४. गरोदर स्त्रियांना धनुर्वात प्रतिबंधक लस देणे.

५. गरोदर स्त्रियांना/स्तनदा मातांना आयर्न फोलिक ॲसिडच्या गोळ्या देणे.

६. गरोदर स्त्रिया/स्तनदा मातांना अंगणवाडी केंद्रामध्ये बसवून पूरक पोषण आहार देणे (स्पॉट फिडिंग).

७. वारंवार होणारी बाळंतपणे, दोन मुलांमधील कमी अंतर, कमी वयात होणारी अपत्ये, गरोदरपणात योग्य ती काळजी न घेणे, गरोदरपणातील रक्तक्षय, गर्भविषबाधा इत्यादी आजार या बाबी बालमृत्यूस कारणीभूत ठरतात. याबाबतची जाणीव महिलांमध्ये करून देणे. दवाखान्यात बाळंतपण करणेबाबत सल्ला देणे व मार्गदर्शन करणे.

८. स्तनदा मातांना स्तनपान, हगवणी ह्या आजारावर उपचार तसेच वैयक्तिक स्वच्छतेसंबंधी आरोग्य शिक्षण देणे.

९. अंगणवाडीमधील १०० टक्के लाभधारकांचे वेळापत्रकानुसार लसीकरण केले जाईल तसेच लसींची शित साखळी योग्यरित्या ठेवल्या जातील याबाबत खात्री बाळगणे.

वैयक्तिक व परिसर स्वच्छता –

१. अंगणवाडीमधील मुलांचे जेवणापूर्वी हात धुण्यासंबंधी शिस्त लावणे तसेच मातांनी अन्न शिजवण्यापूर्वी, अन्न मुलास भरविण्यापूर्वी तसेच शौचानंतर साबणाने किंवा राखेने हात स्वच्छ धुण्यासंबंधी आरोग्य शिक्षण देणे.

२. मुलांची वैयक्तिक स्वच्छता योग्यरित्या राखण्यासाठी नखे कापणे, केस विंचरणे, नियमितपणे आंघोळ करणे, नाक स्वच्छ ठेवणे, दात स्वच्छ घासणे इत्यादी विषयाची काळजी घेणे व याबाबत मातांना शिक्षण देणे.

३. पिण्यास शुद्ध व निर्जंतूक केलेल्या पाण्याचा वापर तसेच योग्यरित्या पाणी साठवणे याबाबत आरोग्य शिक्षण देणे.

४. घरातील तसेच अंगणवाडीमधील परिसर स्वच्छता योग्य राहील या दृष्टीने मार्गदर्शन करणे.

पर्यवेक्षक व संनियंत्रण –

१. प्रकल्पा अंतर्गत सर्व अंगणवाडी केंद्रांना वाविप्रअ/सहा. वाविप्रअ/पर्यवेक्षिका यांनी दर महिन्यात भेटी देऊन योजने अंतर्गत सर्व मुद्यांवर आढावा घेऊन अंगणवाडी सेविकेस मार्गदर्शन करणे.

२. पावसाळ्याप्रमाणे साथीचे रोग जसे ताप, हगवण, गॅस्ट्रो इत्यादींचे प्रमाण वाढते अशा परिस्थितीवर तातडीने नियंत्रण करण्यासाठी वेळीच उपाययोजना करणे जेणेकरून बालमृत्यू टाळता येतील व मुले कुपोषित होण्यापासून वाचतील.

३. केंद्र शासनाकडून पुरवठा करण्यात येणाऱ्या औषधी अंगणवाडी पेट्यांचा पुरवठा झाला नसल्याकारणाने आरोग्य विभागाकडून अंगणवाडी स्तरावर प्राथमिक औषधोपचाराची औषधे उपलब्ध करून देणे.

४. मागील तीन वर्षांचे पावसाळ्याच्या कालावधीतील बालमृत्यू, अतिकुपोषण व साथीचे रोग याबाबतच्या अनिष्ट घटनांचा आढावा घेऊन त्या क्षेत्रामध्ये प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करणे.

पोषण व आरोग्य शिक्षण –

१. पावसाळ्यात पिण्याचे पाणी निर्जंतूक व पिण्यास योग्य असे वापरण्यासंबंधाने.

२. पावसाळ्यामध्ये अतिसाराचे प्रमाण विशेष करून बालकामध्ये जास्त असल्याकारणाने बालकांची घ्यावयाची काळजी संबंधाने आरोग्य शिक्षण देणे.

३. घरी उपलब्ध असलेल्या धान्यातून सकस आहार कसा करता येईल याबाबतचे पोषण शिक्षण तसेच प्रात्यक्षिके महिलांसाठी अंगणवाडी केंद्रामध्ये आयोजित करून पोषणाचा दर्जा वाढविण्यास मदत होईल यासाठी प्रयत्न करणे.

समन्वय –

१. अंगणवाडी स्तरावर सेविका व आरोग्य सेविका तसेच वैद्यकीय अधिकारी व बाल विकास प्रकल्प अधिकारी यांचेमध्ये समन्वय साधणे.

२. अंगणवाडी स्तरावर आरोग्य सेविका व अंगणवाडी सेविका गृहभेटी, गरोदर स्त्रियांची तपासणी, लसीकरण, वजनवाढ देखरेख इत्यादी कार्य सोबतीचे करणे.

३. वैद्यकीय अधिकारी, बाल विकास प्रकल्प अधिकारी/सहाय्यक बाल विकास प्रकल्प अधिकारी यांनी अंगणवाडीस संयुक्त भेटी देणे.

४. सेक्टर प्रकल्प, उपविभाग व जिल्हा स्तरावर आरोग्य तसेच ए. बा. वि. से. योजनेमधील कर्मचारी व अधिकाऱ्यांनी संयुक्तपणे कार्यक्रमाचा आढावा घेणे.

५. राज्य स्तरावर आरोग्य विभाग, आदिवासी विकास विभाग व महिला व बाल विभाग यांचेकडून आढावा घेणे.

६. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेशी संबंधित आरोग्य विभागाशिवाय इतर विभाग जसे, शिक्षण विभाग, आदिवासी विकास विभाग, ग्रामीण विकास विभाग इत्यादींसोबत समन्वय साधणे.

प्रकरण १५

प्रपत्र क्रमांक २

प्रपत्र

एकात्मिक बाल विकास

आदिवासी प्रकल्पातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील

		० ते ५ वर्षे वयोगटातील मुले/मुली (२०२०-२०२१) (मार्च-२१)				० ते ५ वर्षे वयोगटातील	
अनु-क्रमांक	जिल्ह्याचे नाव	एकूण वजन घेतलेली मुले	सर्वसाधारण	कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची	एकूण वजन घेतलेली मुले	सर्वसाधारण
१	२	३	४	५	६	७	८
१.	अहमदनगर	१९,३७९	१५,६६२	२,९९२	७२५	१८,९४९	१५,२०४
२.	अमरावती	३०,२७३	२०,७४६	७,७७९	१,७४८	३१,०१२	२०,४०३
३.	चंद्रपूर	६०,३२४	५४,१३८	५,२७१	९१५	५८,०५४	५०,८१४
४.	धुळे	४५,०८४	३८,९०६	५,०५६	१,१२२	४८,५२५	४२,१९६
५.	गडचिरोली	७५,४११	५६,६६९	१४,६३७	४,१०५	७८,४७२	५९,१४७
६.	गोंदिया	३३,३४२	२९,२७७	३,३६७	६९८	३२,७३०	२८,६१५
७.	जळगाव	२१,९८५	१९,९०६	१,८९३	१८६	२२,१६८	१८,७९८
८.	नागपूर	९,२१३	८,५१९	६०७	८७	९,२०४	८,५४६
९.	नांदेड	२६,३८१	२५,४७०	७९०	१२१	२४,९१९	२३,९७१
१०.	नंदुरबार	१,४१,१४७	९४,५२७	३६,०७२	१०,५४८	१,४५,३६३	९५,८१८
११.	नाशिक	१,७४,६२०	१,४९,५८१	१९,६५२	५,३८७	१,७४,३५३	१,५१,०९९
१२.	पालघर	१,४०,०१७	१,०३,३०९	३१,०९७	५,६११	१,४६,१६४	१,०७,९५२
१३.	पुणे	२१,९३२	२०,५५४	१,२५८	१२०	२१,९७६	२०,५३९
१४.	रायगड	१५,०६७	१३,९२३	९१४	२३०	१५,०४६	१३,८४६
१५.	ठाणे	४०,४७२	३२,१४६	६,७६७	१,५५९	४०,१०४	३२,५५२
१६.	यवतमाळ	२२,८२०	२०,०५५	२,२६७	४९८	२२,३५१	१९,४३८
	एकूण —	८,७७,४६७	७०,३३,८८	१,४०,४१९	३३,६६०	८,८९,३९०	७,०८,९३८

क्रमांक २

सेवा योजना (विवरणपत्र–७)

मुला-मुलींच्या कुपोषणाच्या सद्यःस्थितीचे विवरणपत्र

मुले/मुली २०२०-२०२१ (ऑक्टोंबर-२०२१)		० ते ५ वर्षे वयोगटातील मुले/मुली २०२२-२०२३ (अंदाजित)			
कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची	एकूण वजन घेतलेली मुले	सर्वसाधारण	कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची
९	१०	११	१२	१३	१४
२,९९७	७४८	१९,२६८	१५,५०८	३,०२७	७३३
८,३७१	२,२३८	३१,४५९	२०,८११	८,४५५	२,१९३
५,९२१	१,३१९	५९,१०३	५१,८३०	५,९८०	१,२९३
५,०८९	१,२४०	४९,३९५	४३,०४०	५,१४०	१,२१५
१४,४५३	४,८७२	७९,७०३	६०,३३०	१४,५९८	४,७७५
३,३३१	७८४	३३,३१९	२९,१८७	३,३६४	७६८
२,९०७	४६३	२२,५६४	१९,१७४	२,९३६	४५४
५७०	८८	९,३७९	८,७१७	५७६	८६
७९६	१५२	२५,४०३	२४,४५०	८०४	१४९
३७,८४३	११,७०२	१,४७,४२३	९७,७३४	३८,२२१	११,४६८
१८,१९६	५,०५८	१,७७,४५६	१,५४,१२१	१८,३७८	४,९५७
३२,०९१	६,१२१	१,४८,५२२	१,१०,१११	३२,४१२	५,९९९
१,२७२	१६५	२२,३९७	२०,९५०	१,२८५	१६२
९४१	२५९	१५,३२७	१४,१२३	९५०	२५४
६,१४५	१,४०७	४०,७८८	३३,२०३	६,२०६	१,३७९
२,३०७	६०६	२२,७५१	१९,८२७	२,३३०	५९४
१,४३,२३०	३७,२२२	९०,४,२५७	७,२३,११६	१,४४,६६२	३६,४७९

प्रपत्र क्रमांक ३

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना (विवरणपत्र–३)

नागरी प्रकल्पातील पूरक पोषण खाद्य सेवा (आयसीडीएस)

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	जिल्ह्यातील एकूण प्रकल्प (नागरी)	अंगणवाडी केंद्रांची संख्या			लक्षीत लाभार्थींची एकूण संख्या (हजारांत)			समाविष्ट झालेल्या प्रत्यक्ष लाभार्थींची संख्या (हजारांत)			प्रमाणित ३०० दिवसांपैकी प्रत्यक्ष पोषण दिवसांची संख्या		
			२०२०–२०२१	२०२१–२०२२ (ऑक्टों.२१)	२०२२–२०२३ (अंदाजित)	२०२०–२०२१	२०२१–२०२२ (ऑक्टों.२१)	२०२२–२०२३ (अंदाजित)	२०२०–२०२१	२०२१–२०२२ (ऑक्टों.२१)	२०२२–२०२३ (अंदाजित)	२०१९–२०२०	२०२०–२०२१ (डिसें.२०)	२०२१–२०२२ (अंदाजित)
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
१.	अहमदनगर	२	२७१	२७१	२७१	२४११५	२६६७८	२६९४५	२३८७६	२६४१४	२६६७८	३००	३००	३००
२.	अकोला	२	२२७	२२९	२२९	३११७३	३१९३७	३२२५६	३०८६४	३१६२१	३१९३७	३००	३००	३००
३.	अमरावती	३	५४५	५४३	५४३	४९८५५	५३०८७	५३६१८	४९३६१	५२५६१	५३०८७	३००	३००	३००
४.	औरंगाबाद	३	३३८	३३८	३३८	४१२५०	४९४४८	४९९४२	४०८४२	४८९५८	४९४४८	३००	३००	३००
५.	बीड	२	३०३	३०३	३०३	४४४८७	४१९७७	४२३९७	४४०४७	४१५६१	४१९७७	३००	३००	३००
६.	भंडारा	१	११२	११२	११२	१००२१	१०२८१	१०३८४	९९२२	१०१७९	१०२८१	३००	३००	३००
७.	बुलढाणा	१	२५४	२५४	२५४	३५८१६	३६९३३	३७३०२	३५४६१	३६५६७	३६९३३	३००	३००	३००
८.	चंद्रपूर	२	२५५	२५५	२५५	२५३६१	२६१८१	२६४४३	२५११०	२५९२२	२६१८१	३००	३००	३००
९.	धुळे	१	१८६	१८६	१८६	२६२७४	२७४४९	२७७२३	२६०१४	२७१७७	२७४४९	३००	३००	३००
१०.	गडचिरोली	१	८९	८९	८९	५५३२	५९७१	६०३१	५४७७	५९१२	५९७१	३००	३००	३००
११.	गोंदिया	१	९७	९७	९७	७७७६	८२९४	८३७७	७६९९	८२१२	८२९४	३००	३००	३००
१२.	हिंगोली	१	१०२	१०२	१०२	१६२८९	१६८०९	१६९७७	१६१२८	१६६४३	१६८०९	३००	३००	३००
१३.	जळगाव	२	३०४	३०२	३०२	३१७३१	४३४०८	४३८४२	३१४१७	४२९७८	४३४०८	३००	३००	३००
१४.	जालना	१	१६१	१६१	१६१	२३३३०	२३२२७	२३४५९	२३०९९	२२९९७	२३२२७	३००	३००	३००
१५.	कोल्हापूर	२	३७७	३७७	३७७	४१९५६	४१८०३	४२२२१	४१५४१	४१३८९	४१८०३	३००	३००	३००
१६.	लातूर	१	१७६	१७६	१७६	२५३८१	२६६२५	२६८९१	२५१३०	२६३६१	२६६२५	३००	३००	३००
१७.	मुंबई	३३	५१४७	५१४७	५१४७	३५३०३७	४०३६९८	४०७७३५	३४९५४२	३९९७०१	४०३६९८	३००	३००	३००
१८.	नागपूर	६	९८३	९८१	९८१	११३७१६	११३२५४	११४३८७	११२५९०	११२१३३	११३२५४	३००	३००	३००
१९.	नांदेड	३	३८६	३८६	३८६	५९४८४	६११८७	६१७९९	५८८९५	६०५८१	६११८७	३००	३००	३००
२०.	नाशिक	३	४१०	४०८	४०८	५७१२३	५७६३८	५८२१४	५६५५७	५७०६७	५७६३८	३००	३००	३००

२१.	उस्मानाबाद	१	१२६	१२५	१२५	१७३८१	१९५२९	१९७२४	१७२०९	१९३३६	१९५२९	३००	३००	३००
२२.	परभणी	१	१३५	१३५	१३५	२२१२८	२३४३९	२३६७३	२१९०९	२३२०७	२३४३९	३००	३००	३००
२३.	पुणे	१०	१४१४	१४१४	१४१४	१२५८८०	१३९०००	१४०३९०	१२४६३४	१३७६२४	१३९०००	३००	३००	३००
२४.	रत्नागिरी	१	१००	१००	१००	०	८३९८	८४८२	०	८३१५	८३९८	३००	३००	३००
२५.	सांगली	१	१७७	१७७	१७७	१८५८५	२००७४	२०२७५	१८४०१	१९८७५	२००७४	३००	३००	३००
२६.	सातारा	१	१२६	१२६	१२६	९८२२	१०५६६	१०६७२	९७२५	१०४६१	१०५६६	३००	३००	३००
२७.	सोलापूर	४	५२१	५२१	५२१	४८६६२	५८९८४	५९५७४	४८१८०	५८४००	५८९८४	३००	३००	३००
२८.	ठाणे	११	१८५४	१८५४	१८५४	१३४५६८	१८२५४२	१८४३६७	१३३२३६	१८०७३५	१८२५४२	३००	३००	३००
२९.	वर्धा	१	१५६	१५६	१५६	१५४०९	१८२४१	१८४२३	१५२५६	१८०६०	१८२४१	३००	३००	३००
३०.	वाशिम	१	९९	९९	९९	१३८३६	१४७६५	१४९१३	१३६९९	१४६१९	१४७६५	३००	३००	३००
३१.	यवतमाळ	१	१७६	१७५	१७५	२०२४०	२१३२१	२१५३४	२००४०	२१११०	२१३२१	३००	३००	३००
	एकूण —	१०४	१५६०७	१५५९९	१५५९९	१४५०२१८	१६२२७४४	१६३८९७०	१४३५८६१	१६०६६७६	१६२२७४४	३००	३००	३००

प्रपत्र

एकात्मिक बाल विकास

नागरी प्रकल्पातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील मुला-मुलींच्या

अनु-क्रमांक	जिल्ह्याचे नाव	० ते ५ वर्षे वयोगटातील मुले/मुली (२०१९–२०२०) (मार्च-२०)				० ते ५ वर्षे वयोगटातील	
		एकूण वजन घेतलेली मुले	सर्वसाधारण	कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची	एकूण वजन घेतलेली मुले	सर्वसाधारण
१	२	३	४	५	६	७	८
१.	अहमदनगर	२१,६३७	१८,३१७	३,२१७	१०३	२१,५६९	२०,२४६
२.	अकोला	२२,५७९	२१,०३४	१,३११	२३४	२३,२४२	२२,२८९
३.	अमरावती	४७,९२८	४५,०८७	२,६४१	२००	४७,५०८	४५,६९०
४.	औरंगाबाद	३२,९२३	२९,४५७	२,९५५	५११	३५,६४९	३२,२२५
५.	बीड	१९,९३७	१७,०४८	२,६३७	२५२	१९,३७३	१६,८६१
६.	भंडारा	८,०२४	७,६१७	३६१	४६	७,९२२	७,२९०
७.	बुलढाणा	२७,६५५	२५,८६८	१,५९०	१९७	२८,४४७	२७,६५५
८.	चंद्रपूर	१८,१८२	१५,२८०	२,५५६	३४६	१८,७३४	१६,१३६
९.	धुळे	२१,७४९	२०,८७४	८७२	३	२१,२६३	२०,६७६
१०.	गडचिरोली	४,६०६	३,७९६	७१२	९८	४,७०१	४,०१३
११.	गोंदिया	५,४३३	४,७६०	५७७	९६	६,११२	५,५९७
१२.	हिंगोली	९,६८९	८,४२८	१,०४१	२२०	८,७४०	७,८८७
१३.	जळगाव	३१,२६१	२८,२९७	२,८०७	१५७	३५,७५६	३२,७३१
१४.	जालना	१५,२०१	११,९८९	२,८२४	३८८	१५,५१५	१३,२६९
१५.	कोल्हापूर	३२,०८९	२७,७८६	३,९२०	३८३	३३,१८२	३०,४७३
१६.	लातूर	१८,१६३	१६,३९६	१,५५८	२०९	१६,२३८	१५,६९२
१७.	मुंबई	२,८१,०२६	२,३६,६९६	४०,५६८	३,७६२	३,१८,८१९	२,८५,१२०
१८.	नागपूर	८५,०८१	७३,९७१	१०,५२८	५८२	८५,१८३	७५,५०२
१९.	नांदेड	२७,१४१	२४,६३७	२,२६९	२३५	३२,४४१	२९,४३६
२०.	नाशिक	३८,०२४	२८,११०	८,८२९	१,०८५	४५,०५८	३५,९०६
२१.	उस्मानाबाद	८,९८७	८,१७९	६४८	१६०	१२,६२०	११,६८१
२२.	परभणी	७,८८८	७,१४८	४४८	२९२	१०,४८०	९,३६२
२३.	पुणे	१,०४,२६९	९०,४८८	१२,३४३	१,४३८	१,०७,५८५	९६,५४२
२४.	रत्नागिरी	५,६४६	४,९९६	५३९	१११	५,८९४	५,३४०
२५.	सांगली	१६,४९५	१३,४९६	२,७३८	२६१	१६,६८२	१४,२७२
२६.	सातारा	६,८९८	६,२५७	५८६	५५	७,३९६	६,८८७
२७.	सोलापूर	४४,७६९	३९,७३६	४,५४६	५१४	४६,०६९	४१,५०१
२८.	ठाणे	१,३२,३८३	१,११,७७०	१८,७२७	१,८८६	१,३९,२००	१,२२,०३९
२९.	वर्धा	१३,०६९	११,९३१	१,०४१	९७	१३,४६८	१२,७५९
३०.	वाशीम	१०,०८९	९,४७६	५५८	५५	१०,६९६	१०,४१२
३१.	यवतमाळ	१४,४५७	११,९७८	२,१८५	२९४	१४,९६५	१२,९५०
	एकूण —	११,३३,३०५	९,८०,९०३	१३८,१३२	१४,२७०	१२,१०,५०७	१०,८९,४३९

क्रमांक ४

सेवा योजना

कुपोषणाच्या सद्य:स्थितीचे विवरणपत्र

मुले/मुली (२०२०–२०२१) (डिसें.-२०)		० ते ५ वर्षे वयोगटातील मुले/मुली (२०२१–२०२२) (अंदाजित)			
कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची	एकूण वजन घेतलेली मुले	सर्वसाधारण	कमी वजनाची	तीव्र कमी वजनाची
९	१०	११	१२	१३	१४
१,२४०	८३	२१,९८४	२०,६५१	१,२५२	८१
७६२	१९१	२३,६९२	२२,७३५	७७०	१८७
१,६३४	१८४	४८,४३४	४६,६०४	१,६५०	१८०
२,०६३	३६१	३६,३२८	३३,८९०	२,०८४	३५४
२,२८३	२२९	१९,७२८	१७,१९८	२,३०६	२२४
५३५	९७	८,०७१	७,४३६	५४०	९५
६१५	१७७	२९,००२	२८,२०८	६२१	१७३
२,२२४	३७४	१९,०७२	१६,४५९	२,२४६	३६७
५८७	०	२१,६८३	२१,०९०	५९३	०
६१६	७२	४,७८६	४,०९३	६२२	७१
४१२	१०३	६,२२६	५,७०९	४१६	१०१
६०१	२५२	८,८९९	८,०४५	६०७	२४७
२,७४२	२८३	३६,४३२	३३,३८६	२,७६९	२७७
१,८८५	३६१	१५,७९२	१३,५३४	१,९०४	३५४
२,३८९	३२०	३३,८०९	३१,०८२	२,४१३	३१४
३१५	२३१	१६,५५०	१६,००६	३१८	२२६
३०,१८९	३,५१०	३,२४,७५३	२,९०,८२२	३०,४९१	३,४४०
९,०७५	६०६	८६,७७२	७७,०१२	९,१६६	५९४
२,७७९	२२६	३३,०५३	३०,०२५	२,८०७	२२१
७,९३९	१२१३	४५,८३१	३६,६२४	८,०१८	१,१८९
७६३	१७६	१२,८५८	११,९१५	७७१	१७२
७८७	३३१	१०,६६८	९,५४९	७९५	३२४
९,७९३	१,२५०	१,०९,५८९	९८,४७३	९,८९१	१,२२५
४५९	९५	६,००४	५,४४७	४६४	९३
२,२५८	१५२	१६,९८७	१४,५५७	२,२८१	१४९
४४२	६७	७,५३७	७,०२५	४४६	६६
४,०७७	४९१	४६,९३०	४२,३३१	४,११८	४८१
१५,८१६	१,३४५	१,४१,७७२	१,२४,४८०	१५,९७४	१,३१८
६५३	५६	१३,७२९	१३,०१४	६६०	५५
२२७	५७	१०,९०५	१०,६२०	२२९	५६
१,७६१	२५४	१५,२३७	१३,२०९	१,७७९	२४९
१,०७,९२१	१३,१४७	१२,३३,११३	११,११,२२९	१,०९,००१	१२,८८३

प्रपत्र क्रमांक ५

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना (जनरल)

अंगणवाडी सेविका, मिनी अंगणवाडी सेविका व मदतनीस यांना दरमहा नियमित मानधनाचे दर

अ. क्र.	मानधनी पदाचे नाव	शिक्षण	सेवा कालावधी	केंद्र शासनाचे मानधन ६०%	राज्य शासनाचे मानधन ४०%	राज्य शासनाचे मानधन १००%	एकूण मानधन (केंद्र शासन + राज्य शासन)	भाऊबीज भेट
१	२	३	४	५	६	७	८	९
१.	अंगणवाडी सेविका	एस. एस. सी. अनुतीर्ण	० ते ५ वर्षे	२६६३	१७७५	३८८७	८३२५	२०००
		एस. एस. सी. अनुतीर्ण	५ ते १० वर्षे	२६८१	१७८८	३८५६	८३२५	२०००
		एस. एस. सी. उतीर्ण	० ते ५ वर्षे	२७००	१८००	३८२५	८३२५	२०००
		एस. एस. सी. उतीर्ण	५ ते १० वर्षे	२७१९	१८१२	३७९४	८३२५	२०००
		एस. एस. सी. अनुतीर्ण	११ ते २० वर्षे	२७००	१८००	४०३०	८५३०	२०००
		एस. एस. सी. उतीर्ण	११ ते २० वर्षे	२७३८	१८२५	३९६७	८५३०	२०००
		एस. एस. सी. अनुतीर्ण	२१ ते ३० वर्षे	२७००	१८००	४०९८	८५९८	२०००
		एस. एस. सी. उतीर्ण	२१ ते ३० वर्षे	२७३८	१८२५	४०३५	८५९८	२०००
		एस. एस. सी. अनुतीर्ण	३१ वर्षावरील	२७००	१८००	४१६६	८६६६	२०००
		एस. एस. सी. उतीर्ण	३१ वर्षावरील	२७३८	१८२५	४१०३	८६६६	२०००
२.	मिनी अंगणवाडी सेविका	एस. एस. सी. उतीर्ण व अनुतीर्ण	१० वर्षापर्यंत	२१००	१४००	२४७५	५९७५	२०००
			११ ते २० वर्ष	२१००	१४००	२६१७	६११७	२०००
			२१ ते ३० वर्ष	२१००	१४००	२६६४	६१६४	२०००
			३१ वर्षावरील	२१००	१४००	२७११	६२११	२०००
३.	मदतनीस	एस. एस. सी. उतीर्ण व अनुतीर्ण	१० वर्षापर्यंत	१३५०	९००	२१७५	४४२५	२०००
			११ ते २० वर्ष	१३५०	९००	२२८५	४५३५	२०००
			२१ ते ३० वर्ष	१३५०	९००	२३२२	४५७२	२०००
			३१ वर्षावरील	१३५०	९००	२३५९	४६०९	२०००

प्रपत्र क्रमांक ६

कर्मचारी विषयक गोषवारा एकात्मिक बाल विकास सेवा योजने अंतर्गत (जनरल) मंजूर पदांचा तपशील

अनु-क्रमांक	पदनाम	सुधारित वेतनस्तर	एकूण मंजूर पदे २०१८-१९
(१)	(२)	(३)	(४)
	राज्यस्तरीय (आयुक्तालय)		
१.	संचालक/आयुक्त	भाप्रसे.संवर्ग पद	१
२.	सहसंचालक/सहआयुक्त	S-२५ – ७८,८००–२,०९,२००	१+१
३.	उप संचालक/उप आयुक्त	S-२३ : ६७,७००–२,०८,७००	३
४.	सहाय्यक आयुक्त (गट अ)/कार्यक्रम अधिकारी/सहाय्यक संचालक (वित्त व लेखा)	S-२० – ५६,१००–१,७७,५००	६
५.	लेखाधिकारी	S-१६ – ४४,९००–१,४२,४००	१
६.	कार्यालयीन अधीक्षक	S-१४ – ३८,६००–१,२२,८००	२

प्रपत्र क्रमांक ६ चालू

कर्मचारी विषयक गोषवारा एकात्मिक बाल विकास सेवा योजने अंतर्गत (जनरल) मंजूर पदांचा तपशील

अनु- क्रमांक (१)	पदनाम (२)	सुधारित वेतनस्तर (३)	एकूण मंजूर पदे २०२१-२२ (४)
	राज्यस्तरीय (आयुक्तालय)		
७.	लेखापाल/सहा. लेखाधिकारी	S-१५ : ४१,८००—१,३२,३००	२
८.	लघुलेखक- D	S-१५ : ४१,८००—१,३२,३००	
९.	१. लघुलेखक (उच्चश्रेणी)		२
१०.	२. लघुलेखक (निम्नश्रेणी)	S-१४ : ३८,६००—१,२२,८००	२
११.	अधीक्षक/प्रमुख लिपिक (लेखा)	S-१३ : ३५,४००—१,१२,४००	६
१२.	सांख्यिकी सहाय्यक/वरिष्ठ लिपिक	S-८ : २५,५००—८१,१००	९
१३.	कनिष्ठ लिपिक/कनिष्ठ सहाय्यक	S-६ : १९,९००—६३,२००	४
१४.	वाहन चालक	S-६ : १९,९००—६३,२००	०
१५.	शिपाई	S-१ : १५,०००—४७,६००	४
		एकूण A —	४३

टीप : सहसंचालक/सहआयुक्त या पदाचे आणखी एक पद नव्याने निर्माण करण्याच्या प्रस्तावास उच्चस्तरीय समितीच्या बैठकीत मान्यता देण्यात आलेली आहे. सदर पदाची निर्मिती करण्याचा प्रस्ताव मंत्री मंडळाच्या मान्यतेस सादर करण्यात येणार आहे.

(अ) जिल्हास्तरीय (उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी कार्यालय जिल्हा परिषद)

जिल्हा कक्ष/जिल्हा स्तरावरील कार्यालय

१.	उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (बाक)	S-२० : ५६,१००—१,७७,५००	३४
२.	कार्यालयीन अधीक्षक/अधीक्षक	S-१३ : ३५,४००—१,१२,४००	३४
३.	विस्तार अधिकारी (सांख्यिकी)	S-१३ : ३५,४००—१,१२,४००	५७
४.	लेखपाल/वरिष्ठ लिपीक	S-८ : २५,५००—८१,१००	३४
५.	कनिष्ठ सहाय्यक/कनिष्ठ लिपिक	S-६ : १९,९००—६३,२००	३४
६.	वाहन चालक	S-६ : १९,९००—६३,२००	३१
७.	शिपाई	S-१ : १५,०००—४७,६००	३४
		एकूण B —	२५८

(ब) तालुकास्तर (बाल विकास प्रकल्प अधिकारी कार्यालय)

ग्रामीण व आदिवासी प्रकल्प स्तर

१.	बाल विकास प्रकल्प अधिकारी (वर्ग-२)	S-१५ : ४१,८००—१,३२,३००	४४९
२.	सहा. बा.वि.प्र.अ.	S-१३ : ३५,४००—१,१२,४००	२४
३.	मुख्यसेविका	S-१३ : ३५,४००—१,१२,४००	३२७८
४.	विस्तार अधिकारी (सांख्यिकी)	S-१३ : ३५,४००—१,१२,४००	४४९
५.	वरिष्ठ सहाय्यक	S-८ : २५,५००—८१,१००	१८ (अतिरिक्त)
६.	कनिष्ठ सहाय्यक/कनिष्ठ लिपिक	S-६ : १९,९००—६३,२००	४४९
७.	वाहन चालक	S-६ : १९,९००—६३,२००	१२५ (अतिरिक्त)
८.	शिपाई	S-१ : १५,०००—४७,६००	४४९
९.	अंगणवाडी सेविका	मानधन तपशीलाप्रमाणे	८१८७६
१०.	अंगणवाडी मदतनीस	मानधन तपशीलाप्रमाणे	८१८७६
११.	मिनी अंगणवाडी सेविका	मानधन तपशीलाप्रमाणे	१३०११
		एकूण C —	१८२००४

प्रपत्र क्रमांक ७

१०४ नागरी प्रकल्पातील कर्मचाऱ्यांची माहिती

अनु-क्रमांक (१)	पदनाम (२)	वेतन बँड (३)	एकूण मंजूर पदे २०२१-२२ (४)
(ब)	**नागरी प्रकल्प (१०४)**		
१.	बाल विकास प्रकल्प अधिकारी	S-२० – ५६,१००–१,७७,५००	१०४
२.	मुख्यसेविका	S-१३ : ३५,४००–१,१२,४००	६२१
३.	सांख्यिकी सहाय्यक/वरिष्ठ सहाय्यक	S-८ : २५,५००–८१,१००	१०४
४.	कनिष्ठ लिपिक	S-६ : १९,९००–६३,२००	१०४
५.	वाहन चालक	S-६ : १९,९००–६३,२००	१२
६.	शिपाई	S-१ : १५,०००–४७,६००	१०४
७.	अंगणवाडी सेविका	मानधन तपशीलाप्रमाणे	१५५९९
८.	अंगणवाडी मदतनीस	मानधन तपशीलाप्रमाणे	१५५९९
		एकूण D –	३२२४७
		एकूणांत (A + B + C + D) =	२१४२५१

प्रपत्र क्रमांक ८

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना प्रकल्प कर्मचारी विषयक गोषवारा

अनु-क्रमांक	पदाचे नाव	एकूण मंजूर झालेल्या पदांची ३१ मार्च २०२१ रोजी असणारी संख्या		
		कायम	अस्थायी	एकूण
१.	**तांत्रिक –**			
	राजपत्रित	...	...	...
	अराजपत्रित	...	...	...
	एकूण अ	...	...	...
२.	**अतांत्रिक –**			
	राजपत्रित	...	...	...
	अराजपत्रित	...	...	...
	एकूण ब	...	२१४५५२	२१४५५२

शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे - ४११००१.

एच/१८७–३–२०२२

शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे